

Kome
još
(ne)treba
feministička
pedagogija

?!

Humanizam
Pravo glasa
Socijalizacija
jezik
teorija
eminizam
gradnja roda
Domaćica
zervativni
androginom
Zensko pitanje
tencijalizam
arhija
Stakleni strop
ibertarijanstvo
radikaln
anoreksija
Seksizam
Osobne teorije
Afroamerikanci/ke
grass root
Rodna jednakost
Biološka kategorija
muški kurikulum
Ljepljivi pod
estetizacija
Politika seksualnosti
zensko pitanje
emancipacija
liberalni
Maskulinizacija
Ekskluzija
Zakon-ocasubjekt
Supruga
Plave čarape
Diskriminacijatelj
Spolni stereotipi
Patrijarhalni sustav
zanski kurikulum
Kastracija
Gender-Doing
Feminizacija
seksualnost
Etika brige
Učiteljice
Znanstvenice
Stereotipi
Jednakost
Womanist
STEM
Lezbičke
queer
Predrasude
spolni zapisi
Kastracija

dr. sc. Sofija Vrcelj
dr. sc. Marko Mušanović

KOME JOŠ (NE)TREBA
FEMINISTIČKA PEDAGOGIJA?!

DR. SC. SOFIJA VRCELJ
DR. SC. MARKO MUŠANOVIĆ

HRVATSKO FUTUROLOŠKO DRUŠTVO
RIJEKA, 2011.

NAKLADNIK:
HRVATSKO FUTUROLOŠKO DRUŠTVO

ZA NAKLADNIKA:
DR. SC. MARKO MUŠANOVIĆ

RECENZENTICE:
DR. SC. JANA GORIUP
DR. SC. OLIVERA KNEŽEVIĆ FLORIĆ
LEPA MLAĐENOVIĆ

LEKTORICA:
RENATA KOVAČIĆ, PROF.

GRAFIČKA OBRADA I DIZAJN NASLOVNICE:
IVAN MUŠANOVIĆ

TISAK:
REDAK D.O.O.

ISBN: 978-953-95074-6-4

CIP zapis dostupan je u računalnom katalogu Sveučilišne knjižnice
Rijeka pod brojem 120819033.

KOME JOŠ (NE)TREBA FEMINISTIČKA PEDAGOGIJA?!

DR. SC. SOFIJA VRCELJ

REDOVITI PROFESOR PEDAGOGIJE SVEUČILIŠTA U RIJECI

DR. SC. MARKO MUŠANOVIĆ

REDOVITI PROFESOR PEDAGOGIJE SVEUČILIŠTA U RIJECI

HRVATSKO FUTUROLOŠKO DRUŠTVO
RIJEKA, 2011.

SADRŽAJ

I. POGLEDI NA FEMINISTIČKU PEDAGOGIJU	1
1. ZAŠTO NAM (NE)TREBA FEMINIZAM I FEMINISTIČKA PEDAGOGIJA?	2
2. ŠTO JE FEMINIZAM?	13
2.1. BORBA ZA PRAVO GLASA - EUROPSKI KONTEKST (POČETKA)	20
2.1.1. Počeci feminizma u Sjedinjenim Američkim Državama	31
2.1.2. Suvremena „feministička scena“	33
3. PRAVCI FEMINIZMA	41
3.1. SOCIJALISTIČKI FEMINIZAM	41
3.2. RADIKALNI FEMINIZAM	44
3.3. LEZBIJSKI FEMINIZAM	45
3.4. FEMINIZAM CRVENIH ČARAPA	47
3.5. ANARHO-FEMINIZAM	49
3.6. LIBERALNI FEMINIZAM	49
3.7. "CRNI" FEMINIZAM	50
3.8. EKO-FEMINIZAM	51
3.9. CYBERFEMINIZAM	52
3.10. PSIHOANALITIČKI FEMINIZAM	54
3.11. "URADI SAM" FEMINIZAM	57
3.12. KONZERVATIVNI FEMINIZAM	58
3.13. "DIANIC" FEMINIZAM	58
3.14. KULTUR(AL)NI FEMINIZAM	59
4. OBRAZOVANJE DJEVOJČICA – RETROSPEKTIVA I PERSPEKTIVA	61
5. ŽENE I VISOKO OBRAZOVANJE	70
6. UČITELJICE	77
7. TEORIJSKO-METODOLOŠKO UTEMELJENJE FEMINISTIČKE PEDAGOGIJE	81
7.1. ŠTO JE PREDMET FEMINISTIČKE PEDAGOGIJE?	86
II. METODOLOGIJA EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA	114
1. PRISTUP ISTRAŽIVANJU	115
2. PREDMET I CILJ ISTRAŽIVANJA	122
3. METODOLOŠKI PRISTUP ISTRAŽIVANJA	123

4.	UZORAK ISTRAŽIVANJA	124
III.	REZULTATI EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA	126
1.	DRUŠTVENI POLOŽAJ ŽENA U HRVATSKOM DRUŠTVU	127
1.1.	ČIMBENICI DRUŠTVENOG POLOŽAJA ŽENE U HRVATSKOJ	127
2.	DRUŠTVENI POLOŽAJ ŽENA I NEOVISNE VARIJABLE	140
2.1.	DRUŠTVENI POLOŽAJ ŽENA I SPOL ISPITANIKA	140
2.2.	DRUŠTVENI POLOŽAJ ŽENA I DOB ISPITANIKA	141
2.3.	DRUŠTVENI POLOŽAJ ŽENA I NAOBRAZBA ISPITANIKA	144
3.	ČIMBENICI PROMJENE POLOŽAJA ŽENE U DRUŠTVU	147
3.1.	ČIMBENICI PROMJENE DRUŠTVENOG POLOŽAJA ŽENA I SPOL ISPITANIKA	152
3.2.	ČIMBENICI PROMJENE DRUŠTVENOG POLOŽAJA ŽENA I DOB ISPITANIKA	154
3.3.	ČIMBENICI PROMJENE DRUŠTVENOG POLOŽAJA ŽENA I NAOBRAZBA ISPITANIKA	156
3.4.	STAV O DRUŠTVENOM POLOŽAJU ŽENA I ČIMBENICIMA PROMJENE POLOŽAJA	157
IV.	ZAKLJUČCI	159
V.	SAŽETAK	170
VI.	SUMMARY	173
	LITERATURA	176
	KAZALO AUTORA	186
	KAZALO POJMOVA	190

PREDGOVOR

Sljubljenost feminizma i feminističke pedagogije u Hrvatskoj, od samih početaka razvoja ovoga pokreta, nešto je na što smo kao pedagozi ponosni. Naime, utemeljiteljice feminizma u Hrvatskoj bile su učiteljice, a sadržaj njihovih aktivnosti bio je usmjeren na obrazovanje. Obrazovanje i pisani mediji shvaćeni su kao snažne, a možda i jedine, poluge u promjeni svakovrsne neravnopravnosti žena. Također, ulazak žena u svijet rad i osnaživanje njihova društvenog položaja povezano je sa strukovnim obrazovanjem kao pretpostavkom ekonomske i kulturne emancipacije.

Unatoč tome što je feminizam istraživački izazov već nekoliko stoljeća, istraživati probleme obrazovanja žena te pokušati definirati feminističku pedagogiju na način koji isključuje seksizam i danas je složen posao. Mnoge su autorice i autori nastojali kreirati „drugačije“ obrazovanje. Vjerovali su da je obrazovanje snaga koja može pridonijeti unaprjeđenju položaja žena. U odnosu na prošlost kada su žene mukotrpnim osvajanjem prava na obrazovanje otvorile vrata cijenjenih profesija, obrazovanje je danas „conditio sine qua non“ radne emancipacije te profesionalne i društvene promocije žena. Očiti su značajni, ali još uvijek nedostatni, pomoci k profesionalnoj ravnopravnosti žena. Danas žene filozofkinje, liječnice, sutkinje, inženjerke, predsjednice vlada ili država, znanstvenice... ne predstavljaju „veliko čuđenje u svijetu“, ali njihov rad i dalje nije jednako plaćen kao rad muškaraca.

Roditelji i društvo neprestance socijaliziraju djevojčice i djevojke tako da usvoje, prihvate i reproduciraju inferiornu „žensku ulogu“, dok su muškarci odgajani tako da se postavbe kao „mjera svih stvari“. Feministička teorija i praksa pružila je dovoljno argumenata za (re)pozicioniranje muškaraca i žena kroz promijenjenu, tj. drugačiju odgojnoobrazovnu teoriju i praksu. Drugačiji pristupi odgoju i obrazovanju pružaju se kroz feminističku pedagogiju kojoj je primarni cilj objasniti ženama i muškarcima kako funkcionira seksističko razmišljanje i kako mu se mogu suprotstaviti.

Studija Kome još (ne)treba feministička pedagogija? je pokušaj drugačijeg promišljanja obrazovanja i nekih problema usko vezanih uz obrazovanje.

Studiju čine tri poglavlja; teorijsko, u kojemu istražujemo utemeljenje feminističke pedagogije, empirijsko istraživanje, kojim smo ispitali stavove o aktualnom položaju žena u hrvatskom društvu te zaključaka kojima se argumentira etabliranje feminističke pedagogije.

Studija Kome još (ne)treba feministička pedagogija? rezultat je višegodišnjeg rada glavne istraživačice Sofije Vrcelj i suradnika na projektu Obrazovanje žena u svijetu promjena. Projekt financijski podupire Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske.

Rezultate istraživanja feminističke pedagogije podastiremo znanstvenoj, stručnoj i građanskoj javnosti, poglavito kao poticaj za raspravu i buduća istraživanja. Razumije se da ovu studiju poklanjamo studentima kao vrelo za učenje.

Autori se iskreno zahvaljuju svim ispitanicima koji su odvojili svoje vrijeme i odgovorili na anketni upitnik. Njihovi odgovori su vrijedna građa za bolje sagledavanje položaja žena u našem društvu.

Hvala našim obiteljima koje su uvijek tu kada nas treba osnažiti.

Knjigu posvećujemo našim majkama koje su nam dale beskrajnu ljubav i poklonile vjeru našim pregnućima.

Sofija Vrcelj i Marko Mušanović

I.

POGLEDI NA
FEMINISTIČKU
PEDAGOGIJU

1. ZAŠTO NAM (NE)TREBA FEMINIZAM I FEMINISTIČKA PEDAGOGIJA?

“Žena danas mora ispunjavati četiri uvjeta: izgledati kao djevojka, ponašati se kao dama, umjeti misliti kao muškarac i raditi kao konj.”

Caroline Simon

Povijest čovječanstva obilježena je neravnopravnim položajem žena. U odnosu na muškarce, žene nisu imale pravo i mogućnosti za napredovanje u karijeri, sudjelovanje u politici i društvenom životu. Biti dobra supruga i majka bile su, a u nekim kulturama još su i danas, najvažnije uloge (i zanimanja) žene.

Ako smo mi ono što govorimo, ideologija podčinjavanja i društvenog obezvrjeđivanja žene u odnosu na muškarca, dubinski se oslanja i na samo etimološko određenje riječi *žena*. Žena (u hrvatskom i u nekim europskim jezicima) dolazi od indoeuropskog korijena *quena*, što je u vezi s indoeuropskim korijenom *gen* (rađati) pa se žena prvotno shvaća kao „rađalica“, dok riječ muškarac dolazi od indoeuropskog korijena *mogh* (voditi) ili *men* (misliti), odnosno „onaj koji misli, vodi, gospodari“. ¹

Dvadeseto je stoljeće, u odnosu na prethodna vremena, obilježeno značajno promijenjenim položajem žena. Žene su dobile pravo glasa, povećale su mogućnosti na obrazovanje, a time i na zapošljavanje i, što je možda posebno značajno, žene su se izborile za pravo da same odrede svoju ulogu u društvu. Ukratko - dvadeseto je stoljeće obilježila (dozirana) emancipacija žena.

U povijesti, žene nisu smatrane samo intelektualno inferiornijima u odnosu na muškarce, već su i često detektirane izvorom kušnji i velikih zala; Pandora je otvorila zabranjenu kutiju i time donijela nesreću čovječanstvu.

Za antičke filozofe karakteristično je opravdavanje nejednakog socijalnog i pravnog položaja žena. „Muško se izjednačavalo s aktivnim, određenom formom, a žensko s pasivnim, neodređenom materijom. To je izjednačavanje nastalo u okviru tradicionalnog grčkog shvaćanja seksualne reprodukcije, po kojem je otac nositelj formativnog principa, prava kauzalna sila stvaranja, a majka tek donositeljica materije koja dobiva formu ili određenje, i hraniteljica onoga što je zapravo stvorio otac“. ² Rani rimski zakon opisuje ženu kao dijete, zauvijek inferiornu muškarcu. Od samog nastanka rimske države, žene nisu imale pristup vojnoj i političkoj strukturi; podređenost žena i potreba skrbništva nad njima opravdana je pripisivanom im slabošću (*infirmitas*

1 Polić, M.1997. Čovjek, odgoj, svijet. Zagreb, Kruzak. str. 174.

2 Lloyd, G. 2006. Razum, znanost i ovladavanje materijom. U: Čaćinović, N. (ur.) 2006. Žene i filozofija. Zagreb, Centar za ženske studije. str. 43.

consilii) i lakoumnošću (*levitas animi*). Prema poznatom Romulovu ustavu, građanstvo je bilo dužno odgajati svu mušku djecu i samo prvu kćer. Budući da su porodice dobivale manje novca za odgoj djevojčica, uskraćivale su im obrazovanje. «Najbolji» izbor bila je udaja.³ Dječaci su se školovali i nakon osnovnog obrazovanja koje je trajalo do jedanaeste godine.⁴

Unatoč društveno - kulturološkim ograničenjima, žene su ostvarile značajna postignuća i postupno otvarale prostor za osobnu i intelektualnu slobodu. Tijekom srednjeg vijeka, znatnu su autonomiju stekle pozivom opatice pa su prostor slobode u Europi širile putem religije.

U kasnom srednjem vijeku žene počinju djelovati i izvan kuće te stječu autonomiju radom – primjerice, u tekstilnom obrtu imale su svoje cehove izrade tekstila i ukrasnih predmeta. U Kataloniji je žena nekog državnog službenika bila članica suda, u Parizu i Londonu su djelovale liječnice i kirurginje. U 14. stoljeću na poreznoj listi našla se 21 učiteljica osnovne škole, a francuski kralj Karlo VIII. 1485. godine zabranio je ženama bavljenje medicinom.⁵ Isto tako, aristokratske su žene uživale u moći i prestižu jer je cijele epohe obilježio utjecaj vladarica–kraljica: Elizabeta u 16. stoljeću, kraljica Katarina Velika u 18. stoljeću te kraljica Viktorija u 19. stoljeću. Međutim, ovih nekoliko primjera utjecajnih i visoko pozicioniranih žena, najčešće bogatih, nije mijenjalo, a nije ni moglo promijeniti globalnu sliku obespravljenosti žena. Kada se govori o lošem položaju žena, najčešće se misli na *grass root*⁶ žene.

Složenost mnoštva čimbenika koji sinergijski djeluju na položaj žena, otežava davanje jasnog odgovora na pitanje – što žene dovodi u deprivilegirani položaj. Sociolozi su suglasni da na položaj pojedinca utječu brojni faktori kao primjerice, podrijetlo, spol, socio-ekonomski status, odgoj, obrazovanje, uža i/ili šira zajednica, dominantni društveno prihvatljivi sustav vrijednosti, moralnost, zakoni i drugo. Kada bismo željeli mijenjati položaj pojedinca, našli bismo se pred nepoznanicom na koji način identificirati temeljne čimbenike i odrediti dinamiku njihova djelovanja koje pojedinca sustavno dovodi u (ne) ravnopravni položaj. Iako je ova nepoznanica stara, postoje „jasni“ odgovori kojima se tumači (i opravdava) neravnopravni položaj žena: takav je položaj

3 Emancipacija žene u to doba bila je povezana s njenim ekonomskim statusom. Ovo razdoblje obilježile su značajne i utjecajne bogate žene: primjerice, Kornelija, majka braće Gracchi, preko sinova imala je utjecaj u politici, Precija je uz pomoć svojeg ljubavnika imala političku moć i natjecala se za vodstvo u ratu protiv Mitridata.

4 O položaju žena u antičkom rimskom društvu detaljnije se raspravlja na: <http://www.sezam-hr.net/rimskezene.htm>; (27.3.2007.)

5 Vidi: Valković, M. 1990. Uloga žene u javnom životu evropske civilizacije. U: Bogoslovska smotra LX br. 3-4, str. 192-208.

6 „Obični“ ljudi, naši susjedi, članovi lokalne zajednice, ulice, kvarta... „Grassroot“ feminizam je pokret žena lokalne zajednice koje žele riješiti neki problem, osvijestiti konkretne oblike segregacije ili volonterskim aktivizmom poduprijeti neki širi društveni ili politički projekt. Vidi: Baumgardner, J., Richards, A. 2005. Grassroots: A Field Guide for Feminist Activism. Farrar, Straus and Giroux.

opravdavan tjelesnim razlikama muškaraca i žena - muškarci su krupniji od žena, imaju veću mišićnu masu, žene trče sporije od muškaraca zbog anatomije karlice, žene su prirodno slabije od muškaraca, emocionalnije, nesposobne za rad koji zahtijeva fizički ili intelektualni napor.⁷ Na temelju spolne razlike, žene manje vrijede. Spolnost je argument za nesudjelovanje ili nedovoljno sudjelovanje u politici, slabiju zastupljenost u obrazovnim, kulturnim, istraživačkim, vojnim i vjerskim ustanovama. Žene su, a tako se uči i njih i muškarce, „po prirodi“ slabiji spol i tu prirodnu/božansku hijerarhiju ljudi ne mogu i ne trebaju mijenjati. Takav mit o prirodnoj inferiornosti žena utjecao je na podjelu važnih i nevažnih poslova, odnosno, podjelu na lake i teške poslove. U većini predindustrijskih društava, u europskoj i američkoj kulturi, „laki“ ženski poslovi bili su kućanski, a „teži“ poslovi poput lova i obrade njiva, bili su muški. Materinstvo je tradicionalno bilo prihvaćeno i kao najvažnija socijalna uloga žene. Međutim, tom se podjelom na „lake“ - ženske i „teže“ - muške poslove, zanemarila činjenica da su, primjerice, briga za djecu i mužnja krava te pranje odjeće teški poslovi, a žene su ih oduvijek radile. Isto tako, prisutna je i depersonalizacija žena jer prema engleskom običajnom pravu, neudana (*single women*)⁸ žena nije mogla biti vlasnica nekretnine.

Udana se žena, definirana jedino preko muža, morala odreći svoga prezimena i sva je njezina imovina bila pod kontrolom supruga. Francuskinje nisu imale pravo staranja nad svojom djecom sve do 1907. godine, a spolna diferencijacija obrazovnih sustava bila je prisutna sve do 1925. godine. Englezi su do 1870. godine odgovali za zločine koje bi počinile njihove supruge, a mnoge Europljanke prije Drugog svjetskog rata nisu mogle raditi, obrazovati se na fakultetu, otvoriti račun u banci ili dobiti putovnicu bez dozvole muža.

U ranoj povijesti SAD-a, muškarac je posjedovao ženu i djecu kao što je posjedovao i materijalna dobra poput kuće ili zemlje. Ako bi uslijed lošeg ekonomskog položaja svoje obitelji muškarac (otac) odlučio svoju djecu poslati u sirotište, majka nije imala pravo protiviti se toj odluci.⁹ U brakorazvodnim parnicama najčešće bi muž dobio potpunu kontrolu nad djecom i imovinom.¹⁰ Odluke u ime žene donosio je muškarac (suprug) jer „kada se u

7 Fridl, E. 2003. Spor o determinantama polnih uloga. U: Papić, Ž., Sklevicky, L.(ur.) 2003. Antropologija žene. Beograd, Biblioteka XX vek.

8 Termin „žena bez muža“ nastaje nakon sekularizacije braka u Francuskoj 1791. godine, a danas uvriježeni pojam „neudana žena“ (*single women*) suvremena je pojava, također relacijski definirana - u odnosu na muža. Vidi: DUBY, G., PERROT, M. (ed.) 1991. A History of Women in the West, IV. Emerging Feminism from Revolution to World War, Cambridge, Massachusetts London, England, The Belknap press of Harvard University Press.

9 Kasnije je prihvaćeno prirodno pravo prema kojemu su udane žene mogle posjedovati imovinu neovisno o mužu. Takva je odluka na globalnoj razini značajno promijenila položaj žena jer su ovu odluku podržali u New Yorku 1848., a u Massachusettsu 1854. godine. Krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća položaj udanih žena značajno se poboljšao.

10 Vidi: Women's History in America. <http://www.wic.org/misc/history.htm> (12.3.2009.)

pravnom smislu uopće govorilo o ženi, gotovo uvijek se radilo o *udatoj* ženi, supruzi bijelog, heteroseksualnog pripadnika srednje klase¹¹. Devetnaesto stoljeće postupno nudi ženama društveno-ekonomski pomak i to radom. Rad se počinje shvaćati kao sredstvo emancipacije žena unatoč tome što su žene radile i po 12 sati dnevno, najčešće u tvornicama i trgovinama tekstila, što su bile (i ostale) slabije plaćene nego muškarci. Rad ih je doveo na scenu društvenog života i omogućio im preuzimanje obveza koje su do tada pripadale muškarcima. U prvoj polovici 19. stoljeća u Engleskoj je donesen zakon o desetosatnom radnom danu za žene i djecu, a u SAD-u je 1910. donesen zakon koji je limitirao radno vrijeme žena na osam sati dnevno. Zakonodavci su smatrali da se na taj način pomaže ženama, no neki od tih zakona ograničavaju prava ženama. Naime, zakoni koji zabranjuju rad duži od osam sati ili rad noću, segregiraju žene u poslovima koji uključuju nadzorne položaje i zahtijevaju noćni rad.¹² U Americi je bilo i zakona koji su ženama zabranjivali dizanje tereta preko 7 kg što je također onemogućavalo žene u bavljenju određenim poslovima. Slični radni uvjeti te radno pravo vrijedili su i za europske žene. Ulazak žena u svijet rada nametnuo je potrebu mijenjanja zakona o radu te su diljem Europe prihvaćeni zakoni koji omogućuju jednako napredovanje i jednaku plaću muškaraca i žena.

Međutim, postojali su otpori prema takvim zakonima pa se nastojalo pronaći poslove u kojima žene ne mogu imati istu plaću. Vrlo je ilustrativan i indikativan podatak da je u Velikoj Britaniji tek 1960. donesen zakon kojim se izjednačavaju plaće muškaraca i žena u državnoj službi. Unatoč značajno promijenjenim društvenim uvjetima, kontinuirano je prisutna „normalizacija“ života žene njenim vraćanjem u privatnost doma i porodice.¹³ „Idila doma i porodice“ odredila je načine kojima se žene mogu izraziti. Društvena očekivanja prema kojima žene moraju postati supruge i majke, utjecala je na smanjenje fakultetski obrazovanih žena i njihovih profesionalnih karijera. Formalno obrazovanje djevojčica bilo je u sjeni obrazovanja dječaka jer je u većini zemalja dominiralo istospolno (muško) obrazovanje.

U Hrvatskoj se, kao i u ostatku Europe i svijeta, obrazovanju djevojčica (žena) nije posvećivala posebna pažnja jer je glavna ženina zadaća bila „umiliti se muževom, njim biti korisnima, steći njihovu ljubav i štovanje...“¹⁴ a ako je

11 Zaharijević, A. 2007. Kratka istorija sporova: šta je feminizam? U: Čakardić, A., Jelušić, A., Majić, D., Ratković, T. (ur). 2007. Kategorički feminizam - nužnost feminističke teorije i prakse. Zagreb, Biblioteka FemFesta, Centar za ženske studije. str.112.

12 Woloch, N. 1996. Women and the American Experience. New York, The McGraw Hill Companies.

13 Zaharijević, A. 2007. Kratka istorija sporova: šta je feminizam? U: Čakardić, A., Jelušić, A., Majić, D., Ratković, T. (ur). 2007. Kategorički feminizam - nužnost feminističke teorije i prakse. Zagreb, Biblioteka FemFesta, Centar za ženske studije. str. 118.

14 Luetić, T. 2002. Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu. U: Povijesni prilozi, br.22/2002. Hrvatski institut za povijest. str.169.

žena bila obrazovana, to se smatralo prednošću u odgoju djece.

Društveni kontekst u Hrvatskoj u devetnaestom stoljeću bio je manje-više sličan europskom, tj. američkom kontekstu tako da Hrvatsku nisu zaobišle napredne (feminističke) ideje. Kao i drugdje, postojali su otpori, ali hrvatsku feminističku scenu aktiviraju učiteljice kod kojih je razvijen „dobar osjećaj“ za žensko pitanje. U nizu radova ističe se da su „djevojke vrlo prikladne za svako obrazovanje.“¹⁵ Za tadašnje prilike napredne učiteljice, Marija Jambrišak, Jagoda Truhelka i Milka Pogačić, u časopisu *Domaće ognjište* prosvjećivale su žene, upućivale ih u suvremeno vođenje kućanstva, u racionalne metode gospodarenja i suvremene tehničke mogućnosti.¹⁶

Vedeta hrvatskog feminizma, „patuljasta amazonka hrvatskog feminizma,“¹⁷ Marija Jurić Zagorka, mukotrпно i stoičkom upornošću kroz zapuhe hrvatskog konzervativizma, prtila je stazu prema oslobođenju žena i rušenju spolnih stereotipa. Kao „priznanje“ intelektualnoj, novinarskoj i spisateljskoj superiornosti Zagorke, Šime Mazzura, urednik časopisa *Obzor*, „počastio“ ju je etiketom „baba bez imena i ugleda, nitko i ništa, zagorska kravarica i k tome još zaražena socijalističkim mentalitetom i feminističkim novotarijama.“¹⁸ Unatoč kulturnoj žabokrećini koja je veličala muškarce, za potrebe stručnog obrazovanja djevojaka otvoreno je učilište za primalje 1876. godine. Sljedeće je godine u Zagrebu osnovana šivaća i risarska škola koja je prerasla u samostalni institut. Iako su, dakle, djevojke sposobne za svako obrazovanje, preporuka je neudanim djevojkama lošijeg ekonomskog statusa da steknu *bolje obrazovanje radi osiguranja financijske samostalnosti od roditelja*, a idealna zanimanja za takve djevojke su ona koja se mogu *spojiti sa ženskim zvanjem*. U takva zanimanja ponajprije su se ubrajale zanimanja učiteljice i guvernante. Ona su bila posebno preporučljiva i iz patriotskih razloga, posebice zato što su djecu iz bolje stojećih obitelji većinom odgajale strane guvernante. U nizu preporučenih zanimanja slijedila su poštanska i *brzojavni-*

15 Isto, str. 170.

16 Zlatar, A. Prefeminizam, feminizam i postfeminizam u hrvatskoj književnosti. Zagrebačka slavistička škola www.hrvatskiplus.org.

17 Sklevicky, L. 1988. Patuljasta amazonka hrvatskog feminizma: Marija Jurić Zagorka. U: Dunja Rihtman-Auguštin, D. 1996. Konji, žene, ratovi. Zagreb, Ženska infoteka.

18 Jakobović-Fribec, S. 2006. Zagorka - protagonistica napisane povijesti hrvatskog feminizma. Književna republika, 5-6/2006. str. 43-52; Jakobović-Fribec, S. 2006. Jurić, (Zagorka) Marija, (u: Biographical dictionary of women's movements and feminisms in Central, Eastern, and Southeastern Europe, 19th and 20th centuries. (Croatia), ed. De Haan, F., Daskalova, K., Loutfi, A. Budapest, New York, CEU Press. 195-200.

Kao novinarki Strossmayerova Obzora (od 1896.), kojem je podizala nakladu svojim romanima u nastavcima, glavni urednik Šime Mazzura, za kojeg je žensko u redakciji bio prvorazredan „kulturni i moralni skandal“, prilijepio joj je etikete koje su je pratile sve do smrti: „baba bez imena i ugleda, nitko i ništa, zagorska kravarica i k tome još zaražena socijalističkim mentalitetom i feminističkim novotarijama.“ Lasić, S. 1986. Književni počeci Marije Jurić Zagorke (1873-1910). Uvod u monografiju, Zagreb, Znanje. str. 68.

teljska služba, a vrata trgovačke, računarske, ljekarničke ili liječničke službe tek su im trebala biti otvorena.¹⁹ Djevojke su držane podalje od sveučilišta zbog sumnji u njihove intelektualne sposobnosti, tj. uvjerenja da djevojke nemaju sposobnosti dostatne za studiranje (na muškim, pametnim fakultetima).

Napredne učiteljice²⁰ svojim su aktivnostima poljuljale mitove o inferiornosti žena te 1895. godine pokreću inicijativu za sveučilišnim obrazovanjem žena. Zahtjev su predale Akademskom senatu Kraljevskog sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu, 1. listopada 1895. Učiteljice su tražile da im se omogući pohađanje predavanja kao izvanrednih slušačica kako bi mogle "dotjerati znanje iz nekih predmeta, potrebitih (...) u zvanju učiteljice."²¹ Ovaj je zahtjev snažan iskorak iz tadašnjeg kulturalnog okvira jer suprotno raširenom stereotipu, učiteljica „... nije samo filantropska figura s crtama brižnosti, skrbi za druge ili majčinstva. Ona je u platoničkom smislu bitna karika u posredovanju (vrline) znanja kao dobrobiti zajednice. Iako je od Platonova doba sam pojam zajednice prošao povijesne i političke modifikacije s različito konotiranim poimanjem dobra kao vrijednosti koju (i tko to) odgajanjem treba prenositi, o pedagogiji u suvremenom smislu ... možemo govoriti tek u pojmovima sekularizirane Moderne: individualnosti i obrazovanosti (kulture). U tom je smislu diskurs učiteljice pomak od autodidaktične prosvijećenosti ili individualnog šegrtovanja malobrojnih privilegiranih žena ka znanstvenom modelu obrazovanja i kulturne prosvijećenosti za većinu građanskih žena."²²

Zamolbi je udovoljeno pa su učiteljice mogle slušati predmete koje su željele. Razlog odobrenja bio je i taj što su mnoge učiteljice školovane diljem Europe, a status izvanredne studentice nije omogućavao stjecanje diplome ni polaganje državnih ispita. Profesor ih je mogao ispitati i dati im privatnu potvrdu o položenom ispitu.

Na Mudroslovni fakultet djevojke su se mogle upisivati temeljem naredbe od 9. rujna 1901., kao redovne ili izvanredne slušačice, a na druge fakultete u Hrvatskoj tek nakon Prvog svjetskog rata.

Unatoč otporima društva, potreba i važnost obrazovanja žena osviještena je 1900. godine u Zagrebu osnivanjem udruge *Gospojinska udruga za naobrazbu i zaradu ženskinja*,²³ a svrha joj je bila podupiranje žena u dalj-

19 Vidi: Luetić, T. 2002. Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu. U: Povijesni prilozi, br..22 /2002. Hrvatski institut za povijest

20 Zamolbu su potpisale Marija Horvat, Marija Jambrišak, Camille Lucerne, Jagoda Truhelka i Natalija Wickerhauser.

21 Luetić, T. 2002. Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu. U: Povijesni prilozi, br..22 /2002. Hrvatski institut za povijest. str.172.

22 Jakobović- Fribec, S. 2007. Feministička epistemologija objašnjena djevojčici - Ženski spoznajni subjekt u epistolarnom romanu Jagode Truhelke: U carstvu duše. Listovi svojoj učenicu (Osijek, 1910.). Filozofska istraživanja, god. 27 (2007) Sv. 1 (83–94), str. 86.

23 Franković, D. (ur.) 1958. Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj. Zagreb, Hrvatski pedagoško-književni zbor.

njoj naobrazbi. Udruga je osnovala *Jelisavetinu zakladu* kojom se uzdržavalo osam djevojaka u Djevojačkom internatu. Osnovan je i *Gospojinski klub* radi razvijanja društvenog života članica čije su pripadnice bile žene iz imućnih krugova, koje su većinom govorile i pisale i osjećale se njemački. Predsjednica Udruge bila je Margita Khuen-Hèderváry, a tajnica Marija Jambrišak.²⁴

Početak dvadesetog stoljeća u novinarstvu se počeo koristiti izraz *nove žene* (*new woman*), a od *starih žena* (*old woman*) su se razlikovale po tome što su *nove žene* više nego ikad prije pohađale školu, obavljale proizvodne i uredske poslove, pridavale pažnju svojem izgledu i živjele i ponašale se s izraženijim odmakom od „normalnog“ načina života žene... Nisu živjele s obitelji pa su tradicionalisti počeli strahovati za dom i obitelj. Kao glavni krivac „rađanja“ novih žena smatran je feminizam koji, kako su protivnici emancipacije žena isticali, pridonosi kraju doma i obitelji.²⁵

Nakon Drugog svjetskog rata, Zapad je obilježila demokratizacija života čime su prosperirale i žene. Pomalo se ruše (barem na deklarativnoj razini) institucionalne prepreke te se žene masovno uključuju u obrazovanje na svim razinama i ostvaruju karijere liječnica, znanstvenih istraživačica, sutkinja, inženjerki. Na području odgoja i obrazovanja bilježe značajan prodor da bi osamdesetih godina ova profesija bila feminizirana zbog dvostruko većeg broj žena – nastavnica na svim razinama školskog sustava.

Na zahtjev Vijeća Europe, početkom 80-ih 20. stoljeća, provedeno je prvo komparativno istraživanje institucionalnih mehanizama koji su u pojedinim državama poticali ravnopravnost spolova. Istraživanje je bilo orijentirano na institucionalne mehanizme koje su uvele pojedine zemlje kako bi ženama brže osigurale jednake prilike i omogućile njihovu potpunu integraciju u život nacionalne države, uključujući i političku scenu. Nakon toga, istraživao je položaj žena u političkom životu u Europi s ciljem da se prepoznaju čimbenici koji otežavaju sudjelovanje žena u političkom životu i da se na osnovi rezultata predlože aktivnosti radi poboljšanja statusa žena. Parlamentarna skupština Vijeća Europe prihvatila je 26. travnja 1985. godine Preporuku 1008 o ženama u politici. Utvrđeno je da žene koje su svjesnije raznovrsne spolne diskriminacije, nisu zastupljene u nacionalnim parlamentima kao što bi to trebale biti, a razlog tome je što još nisu primjereno zastupljene u političkim strankama, sindikatima i vladinim uredima. Uočeno je da je obrazovanje jedno od ključnih područja promicanja političke ravnopravnosti među spolovima; postoji malo izvješća ili pravnih instrumenata koji se bave ženama i politikom, a koji ne spominju, ma kako to bilo kratko, potrebu za obrazovnim mjerama kao nužnim uvjetom za promjenu muško/ženskih odnosa.

24 Vidi: isto.

25 Women's and Family History in America, The 20th Century http://www.esc.edu/esconline/across_esc_writerscomplex.nsf/0/FBE25A79DC50806B852569EE0070250A?opendocument (12.03.2009).

Unatoč tome što je kurikulum kakav danas imamo u školama diljem svijeta, spolno stereotipiziran te generiran načelom logocentrizma, odnosno podjelom čovjeka na um i tijelo prema kojoj na kartezijanski način um je obilježje muškarca,²⁶ u razvijenom Zapadu kao i u zemljama Trećeg svijeta, obrazovanje je prepoznato kao sredstvo emancipacije djevojčica (i žena). Budući sudionici u obrazovnom procesu mogu usvajati (socijalne) spolno/rodne uloge i demokratizirati društvene odnose patrijarhalnog društva. Sustavni rad na usvajanju alternativnih vrijednosti putem važnih čimbenika socijalizacije - obitelji, škole i medija - ističe se kao bitan u identificiranju dječaka i djevojčica s drugačijim uzorima muškaraca i žena od onih koji im se tradicionalno nude. Isto tako, važni čimbenici socijalizacije mogu pridonijeti redukciji spolnih stereotipa u školskim programima i udžbenicima te deideologizaciji školskih programa s obzirom na dominantne "muške" interpretacije. Obrazovanje je također shvaćeno i kao važan čimbenik pokreta za ravnopravnost. U takvim je okolnostima 16. studenog 1988. objavljena *Deklaracija o ravnopravnosti žena i muškaraca*, ključni politički dokument u kojem se naglašava da je ravnopravnost spolova načelo ljudskih prava i osnovni uvjet demokracije.²⁷

Svijet, posebice Europa, danas govori o *društvu znanja*. Međutim, ako je vjerovati brojkama, *društvo znanja* prema članicama društva odnosi se maćehinski: od 875 milijuna nepismenih odraslih, dvije trećine su žene. U razvijenijim zemljama, 2008. godine omjer djevojčica i dječaka u području osnovnog obrazovanja bio je 96:100, dok je u srednjoj školi taj omjer iznosio 95:100. U odnosu na 1999., kada je u području osnovnog obrazovanja taj omjer bio 91:100 i u srednjem obrazovanju 88:100, vidljiv je napredak. Međutim, još je uvijek problem spolne nejednakosti u fokusu različitih svjetskih organizacija. Žene obavljaju 67% svjetskoga rada, a zarađuju samo 10% svjetskog dohotka; vlasnice su 1% svjetskog imetka. Širom svijeta žene zarađuju 20-50% manje od muškaraca za isti rad. Od 1.3 milijarde ljudi koji žive u potpunom siromaštvu, 70% su žene dok ih je na direktorskim i upravnim poslovima prisutno između 10 i 20%. Žene zauzimaju 10% mjesta u parlamentima; 5% predsjednica država su žene. Danas je svega 16 % žena na mjestu ministra, a u zemljama sjeverne Afrike, zapadne Azije, Kariba i Oceanije nema niti jedne žene koja je ministrica.²⁸

Problemi neravnopravnosti spolova, vidljivi na svjetskoj razini, manje-više se reflektiraju i na žene u Hrvatskoj. Zaposleno je 45,5 % žena i 54,5 %

26 Vidi; Tanesini, A.1999. An Introduction to Feminist Epistemologies. Massachusetts USA, Oxford, UK, Blackwell Publishers.

27 Stvarni (školski/obrazovni) svijet i dalje je daleko od ravnopravnosti. Niz je radova koji ukazuju na spolne stereotipe te "vezanje" žene uz kuću, supruga i djecu. Na ovu temu, vidjeti primjerice, Baranović, B. 2000. Slika žene u udžbenicima književnosti. Zagreb, IDIZ.

28 Vidi: Unesco, 2010. Global education digest 2010. Comparing Education Statistics Across the World. Montreal, Quebec, Canada: Unesco Institute for Statistics.; United Nations (2010) The Millennium Development Goals Report 2010. New York.

muškaraca - muškarci dominiraju u prerađivačkoj industriji, javnoj upravi, prijevozu, skladištenju i vezama, građevinarstvu, rudarstvu i vadenju te u ribarstvu. U mnogim poslovima žene su manje plaćene; primjerice, žene u obrazovanju dobivaju prosječno 4.208 kuna, a muškarci 5.043 kuna; u zdravstvenoj zaštiti i socijalnoj skrbi dobivaju 4.494 kuna, a muškarci 5.600 kuna. U navedenom resoru zaposleno je 78,3% žena.²⁹ Zakonska regulativa Republike Hrvatske zabranjuje diskriminaciju temeljenu na spolu; u članku 5 *Zakona o ravnopravnosti spolova Republike Hrvatske*³⁰ piše "ravnopravnost spolova znači da su žene i muškarci jednako prisutni u svim područjima javnog i privatnog života, da imaju jednak status, jednake mogućnosti za ostvarivanje svih prava, kao i jednaku korist od ostvarenih rezultata." Ovaj je zakon dao neke pozitivne rezultate koji su još nedostadni jer postoje eklatantni primjeri spolne diskriminacije koji daju novi zamah feminizmu u ideji i akciji. Članak 14. ovog zakona, ističe, pored ostalog, da obrazovanje o pitanjima ravnopravnosti spolova predstavlja integralni dio sustavnog osnovnog, srednjoškolskog i visokoškolskog obrazovanja kao i cjeloživotnog učenja uključujući pripremu oba spola za aktivno i ravnopravno sudjelovanje u svim područjima života. Unatoč zakonskoj ravnopravnosti, *stakleni strop*³¹ prisutan je na mnogim mjestima jer primjerice, unatoč većem broju studentica na Sveučilištu u Rijeci i njihovoj uspješnosti, muškarci dominiraju u upravljačkim strukturama. Prisutna je također i tradi-

29 Državni zavod za statistiku: Žene i muškarci u Hrvatskoj: <http://www.dzs.hr/>

30 Vidi: Zakon o ravnopravnosti spolova (NN 82/08): <http://www.pr.sr.hr/content/view/202/59/>

31 Metafora "stakleni strop" (glass ceiling) odnosi se na nevidljive barijere koje rodnom segregacijom onemogućuju ili otežavaju napredovanje žena, tj. da bi označili pojavu nepisane pravila i skrivene barijere koje onemogućavaju napredovanje žena do najviših rukovodećih položaja u poslovnoj hijerarhiji. Njihovo napredovanje u karijeri ograničeno je na manje odgovorne, manje istaknute i manje plaćene položaje i to bez objektivnih razloga. Ovu nevidljivu, ali čvrstu barijeru Morgan (1998) definira kao "slučajeve da žene započinju karijeru sa iste početne točke kao i muškarci da bi vremenom ili napredovale sve sporije u odnosu na njih ili nastavile napredovati ravnopravno sve dok u nekom trenutku to njihovo napredovanje ne bude zaustavljeno" (.str.479). O staklenom stropu možemo, dakle, govoriti u slučajevima kada usprkos dokazanim sposobnostima i zalaganju žene ne bivaju unaprijedene na rukovodeće položaje, posebno ne na položaje top menadžera. Osim ove konceptualne metafore, koristi se i ljepljivi pod (sticky floor). Vidi: Morgan, L.A.1998. Glass ceiling effect or cohort effect? A Longitudinal study of the gender earnings gap for engineers, 1982 to 1989. American Sociological Review, 63, 479-483.

Na problem staklenog stropa ukazano je na konferenciji o ženama u fizici održanoj u ožujku 2002. godine u Parizu gdje je sudjelovalo 300 fizičara i fizičarki iz 65 zemalja. Donesene su Rezolucije namijenjene školstvu i ministarstvima prosvjete te se traži da u školama u učenju fizike djevojčicama treba pružiti jednake mogućnosti i poticaje kao i dječacima; u Rezoluciji namijenjenoj sveučilištima ističe se da u vrhunskim istraživačkim institucijama žene nisu tretirane ravnopravno u odnosu na svoje kolege. I u ostalim se Rezolucijama (istraživačkim institutima, industriji, znanstvenim društvima, vladama država, financijskim agencijama) ukazuje na stakleni stop i potrebu osiguravanja ravnopravnosti. (http://www.hfd.hr/zene_u_fizici/EPS-wom-rez.pdf. (13.1. 2007.).

cionalna podjela na *muške* i *ženske* fakultete³² koje javnost različito percipira te je često muškim fakultetima pridana veća vrijednost i ugled.

*Rezolucija Vijeća Europske unije na temu Žene i znanost (Council of the European Union – Council Resolution of: Women and Science)*³³ kao zajedničku brigu zemalja članica posebno specificira nedovoljnu zastupljenost žena na području znanstvenih i tehničkih istraživanja. U mnogim su institucijama oformljena različita tijela kojima je zadatak nadzor rodne ravnopravnosti, a žene se potiče stipendijama i otvaranjem ženskih katedri na fakultetima. Ženski studiji dobivaju sve veću važnost u mnogim zemljama EU, a poticanjem otvaranja ženskih studija žele se unaprijediti istraživanja iz perspektive žene te proširiti spoznaje o tome što znači biti žena. S ciljem promicanja spolne ravnopravnosti donesena je i *Preporuka Odbora ministara/ica državama članicama o rodno osviještenoj politici u obrazovanju* prihvaćena 10. listopada 2007. godine na 106. sastanku zamjenika/ica ministara/ica.³⁴ U Preporuci je istaknuto da, unatoč propisima na međunarodnoj i lokalnoj razini te svakodnevnim situacijama, u školama još uvijek postoje znatne nejednakosti između dječaka i djevojčica, odnosno muškaraca i žena. Odbor naglašava da se u školi reprezentiraju kategorije ženskosti i muškosti te usvajaju modeli ženskih i muških uloga. S obzirom na to da je ravnopravnost važno obilježje demokratskih društava, Odbor preporučuje reviziju zakonodavstva i prakse, promicanje mjera usmjerenih na provedbu rodno osviještene politike na svim razinama obrazovnog sustava i u obrazovanju nastavnika/ica. Odbor je ujedno preporučio i stvaranje mehanizama na svim obrazovnim razinama koji omogućuju promicanje, provedbu i nadgledanje rodno osviještene politike.

U mnogim je zemljama (obrazovna) praksa značajno drugačija od zakona te se na svim razinama obrazovanja reproduciraju spolni stereotipi. Niz pokazatelja o lošijem položaju žena u društvu traži odgovor na pitanje kako uskladiti akademski uspjeh žena koji je znatno bolji od njihova profesionalnog uspjeha jer na rukovodećim mjestima dominiraju muškarci. Usklađivanje akademskog i profesionalnog uspjeha predstavlja društveni, odnosno, pedagoški izazov što se može shvatiti kao legitiman razlog (ne)postojanja feminizma i feminističke pedagogije.

Pitanje spolne (ne)jednakosti u procesu obrazovanja te kultura škole (obrazovne institucije) i odnosa koji se pritom razvijaju, važna su pitanja feminističke pedagogije. Škola utječe na obrazovna i socijalna iskustva djece

32 Vidi: Prijić-Samaržija, S., Avelini-Holjevac, I., Turk, M. 2009. *Žene u znanosti*; Stakleni strop. Društvena istraživanja, god.18. br.6 (104), str. 1049-1073.

33 Rezolucija Vijeća Europske unije na temu "Žene i znanost". Council of the European Union – Council Resolution of: on "Women and Science". Brussels, 1 June 1999 (OR.en). 8565/99. LIMITE. RECH 71. Official documents. URL: <http://www.europa.eu.int> (28.07.2002.)

34 Rodno osviještena politika u obrazovanju- Preporuka CM/Rec (2007)13 prihvaćena od strane Odbora ministara/ministrica Vijeća Europe 10.listopada 2007. godine : www.ured-ravnopravnost.hr.

te tako posredno utječe na (buduće) stavove i ponašanja jer spol značajno određuje interakcije u školskom okruženju. Koedukacija ili napuštanje prakse istospolnog obrazovanja kao načina postizanja ravnopravnog obrazovanja nije dakako značilo i nestanak spola kao organizacijskog načela jer se i dalje u matične knjige unose podaci o spolu, garderobe se dijele prema spolu, školske aktivnosti diferenciraju se prema spolu. Djeca tako rano spoznaju da se svijet dijeli na muški i ženski te na takvoj podjeli grade svoj identitet i kroz „spolno/rodno obojene društvene naočale“ shvate što znači biti društveno prihvaćen ili odbačen.

*(Iz)gradnja roda (doing gender)*³⁵ je nužna, ali je problem kako izgraditi spolni/rodni identitet, a ne usvojiti stereotipe. Postojeća tradicionalna pedagogija i iz nje izvedena pedagoška praksa, podržava spolne stereotipe, seksizam i patrijarhalnu strukturu u odgoju koja je (skriveno) opresivna spram djevojčica i žena. Radi stvaranja obrazovnih okruženja u kojima nema opresivnosti nameće se potreba otkrivanja „drugačijih“ pedagogija, a jedna takva drugačija pedagogija je feministička. Ona stremi pedagoškoj transformaciji na način da propituje mušku i žensku, homoseksualnu i heteroseksualnu perspektivu te ostale različite perspektive koje smatra „žilom kucavicom“ ispravnog sagledavanja društvene (odgojnoobrazovne) prakse.

Nadalje, razloge zašto nam (ne)treba feministička pedagogija treba tražiti i u epistemologiji: ako je epistemološki (ne)legitimno postojanje partikularnih, nasuprot univerzalnim pedagogijama, onda je (ne)legitimno i utemeljenje spolno/rodno zasnovane pedagogije jer nema univerzalne istine, odnosno postoje različite (spolno/rodne) istine.³⁶

35 Vidi: Parry, S. C. 1996. Feminist Pedagogy and Techniques for the Changing Classroom. *Women's Studies Quarterly*, No. 3 & 4, pp. 45 - 54.

36 Vidi: Mušanović, M. 1996. Postmoderne epistemologije pedagogije. U: Zbornik radova Sabora hrvatskih pedagoga. Pedagogija i hrvatsko školstvo: jučer i danas, za sutra. Zagreb, HPKZ.

2. ŠTO JE FEMINIZAM?

„Prava nevolja sa ženama jeste što one same stalno pokušavaju da se prilagode muškim teorijama o ženama.“

Erica Jong

Feminizam³⁷, odnosno feminizme nije jednostavno odrediti jednom općeprihvaćenom i općevažećom definicijom zbog svoje složenosti u idejnoj i akcijskoj dimenziji te je stoga opravdano postaviti pitanje - što je feminizam?

Odgovor(i) na ovo pitanje nije jednoznačan jer možemo pronaći da je feminizam teorija i praksa, pokret i teorija, ideologija, osobno uvjerenje, pojmovni okvir, skup različitih aktivnosti radi unaprjeđenja položaja žena i sl.³⁸ Neki autori termin feminizam koriste za povijesno određeni politički pokret u SAD-u i u Europi dok drugi autori ovaj pojam koriste za uvjerenja o nepravdi prema ženama, iako nije jasno određeno niti postoji suglasje o kojim se nepravdama radi.

Unatoč različitim pristupima, za definiranje feminizma važno je razumjeti odnos muškaraca i žena u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti jer su ti odnosi bili konfliktni, a teorijska nastojanja (unutar) feminizma streme shvaćanju uzroka i okolnosti koji dovode do konflikata i teže njihovom uklanjanju. Značajan zamah razvoju feminističke misli i akcije dao je racionalizam i prosvjetiteljstvo 18. stoljeća koji uzroke neravnopravnosti spolova traže i pronalaze u društveno –povijesnim uvjetima, što je ujedno značilo da nepravdu društvo može i otkloniti.

U nekim je definicijama feminizma naglašena potreba unaprjeđenja položaja žena. Takva određenja su karakteristična za feminizam 19. stoljeća.³⁹ Feministicom, odnosno feministom se može nazvati svatko tko svoja razmišljanja i djelovanja usmjerava prema redefiniranju i repozicioniranju uloga muškaraca i žena, odnosno svaka osoba koja preispituje tradicionalne spolne, rasne, etničke i klasne uloge. Iako postoje razlike u shvaćanju femi-

37 Riječ feminizam prvi put je zapisana 1837. godine u Francuskoj, a označavala je karakteristike žena. Kasnije je feminizam dobio obilježja doktrine koja se odnosi na širenje ideje o pravu i ulozi žena u društvu. Smatra se da je Hubertine Auclert, francuska odvjetnica, prva osoba koja je sebe nazvala feministicom, a riječ feminizam je uporabila u časopisu *La citoyenne* koji je počela izdavati 1881. godine. U engleskom jeziku, feminizam se počinje koristiti nakon Prve internacionalne konferencije žena u Parizu 1892. godine, a označavao je uvjerenja i promociju jednakih prava žena. Eichner, C.J. *La citoyenne in the World: Hubertine Auclert and Feminist Imperialism*. <http://fhs.dukejournals.org/cgi/content/abstract/32/1/63>; <http://www.spiritus-temporis.com/hubertine-auclert/> (12.04.2008.)

38 Zaharijević, A. 2007. *Kratka istorija sporova: šta je feminizam? U: Čakardić, A., Jelušić, A., Majić, D., Ratković, T. (ur) 2007. Kategorički feminizam - nužnost feminističke teorije i prakse.* Zagreb, Biblioteka FemFesta, Centar za ženske studije. str. 111.

39 Nedović, S. 2005. *Savremeni feminizam, položaj i uloga žene u porodici i društvu.* Beograd, Centar za unapređivanje pravnih studija, Centar za slobodne izbore i demokratiju.

nizma, zajedničko je vjerovanje da žene trebaju imati jednak položaj kao i muškarci. Feministi/ice nastoje razotkriti uzroke nejednakosti i potaknuti promjene u strukturi društva koja „proizvodi“ nejednakost među spolovima. Najopćenitije možemo reći da je feminizam pokret koji je usmjeren na borbu za prava žena i jednakost spolova.

„...Pojam feminizam predstavlja jednu kongruentnu povijesno-logičku cjelinu veoma određenih ciljeva borbe za prava žena na svim poljima kulture i civilizacije, i njegova se povijesno-politička praksa kreće u luku od pokreta do teorije, i...on se utemeljuje i artikulira u polju jasnih izričaja što on jest i što želi biti...“⁴⁰ N. Cott smatra da definicija feminizma (-izama) nije određena povijesnim trenutkom te ističe tri temeljne sastavnice feminizma, a svaka podrazumijeva kontekst u kojem se javlja. Prva sastavnica je vjerovanje u jednakost spolova što može biti izraženo u negativnom obliku, kao suprotnost spolova; druga se odnosi na feminističku pretpostavku da je položaj žena društveno uvjetovan odnosima u društvu prije negoli Bogom ili prirodom, dok se treća odnosi na grupni spolni identitet - feministi/ce smatraju da se žene ne poistovjećuju samo na temelju spola, nego i kao socijalna grupa - žene se identificiraju s grupom žena u kojoj pojedinačna iskustva utječu na čitavu grupu.⁴¹

Feminizam⁴² je teorija i praksa koja, polazeći od načela jednake vrijednosti žena i muškaraca, inzistira na društvenim promjenama radi dokidanja društvene, političke i ekonomske diskriminacije žena.

Feminizam je društveni pokret, teorija i opredjeljenje. Polazi od činjenice da žene u društvu imaju nepovoljan položaj te smatra da se tzv.

40 Bosanac, G. 2007. Umjesto predgovora: antifeminizam kao intelektualni skandal (ili o suvremenom kompleksu Here). U: Čakardić, A., Jelušić, A., Majić, D., Ratković, T. (ur.) Kategorički feminizam - nužnost feminističke teorije i prakse. Zagreb, Biblioteka FemFesta, Centar za ženske studije. str. 9.

41 Vidi: Cott, F. N. 1987. The Grounding of Modern feminism. New Haven and London, Yale University Press.

42 U većini svojih sastavnica, feminizam uključuje najmanje dvije grupe zahtjeva: normativne i deskriptivne. Normativni zahtjevi odnose se na to kako bi se na žene trebalo (ili se ne bi trebalo) gledati i kako bi se prema njima trebalo odnositi. Ti zahtjevi u sebi sadrže koncepciju pravde i moralnosti.

Deskriptivni zahtjevi se tiču toga kako se činjenično gleda na žene te kako se prema njima odnose drugi. Praksa pokazuje da se prema ženama ne odnose svi u skladu sa standardima pravde ili/i moralnosti koji su navedeni u normativnim zahtjevima. Zajedno, normativni i deskriptivni zahtjevi razlog su nastanka potrebe da se stvarnost žena promijeni. Iz navedenog se implicira - feminizam nije samo intelektualni, već i politički pokret. Zbog razlika u deskriptivnim i normativnim zahtjevima, dolazi do različitih pravaca feminizma jer feministi različito objašnjavaju koncepte pravde i nepravde, jednakosti i nejednakosti te načine mijenjanja položaja muškaraca i žena.

žensko pitanje⁴³ može promijeniti aktivnostima kojima će problemi žena postati javno prepoznati i politički transparentni.

Feminizam je politička teorija i praksa koja se bori za slobodu svih žena: obojenih, zaposlenih, siromašnih, žena s invaliditetom, lezbijki, starijih žena kao i bijelih, ekonomski privilegiranih heteroseksualnih žena.⁴⁴

Feminizam uvodi razlikovanje spola⁴⁵ kao biološke odrednice ljudi (rađamo se kao osobe muškog ili ženskog spola) i roda kao društveno konstruiranih identiteta (koji se izgrađuju socijalizacijom), a sastoje se od prikladnih ponašanja, stavova, uloga i aktivnosti koje se očekuju od muškaraca, odnosno žena.⁴⁶

U patrijarhalnim društvima očiti su načini na koje je ženin identitet povezan s dužnostima prema državi, suprugu i dužnostima majke prema djeci i obitelji u heteroseksualnoj porodici. Njezina se vrijednost, tj. njezin identitet „mjeri“ uspješnošću u ovim domenama. Feminizam, pak, ukazuje na potrebu dekonstrukcije takvog identiteta i usmjeren je k oslobađanju žena stvaranjem novog identiteta koji uključuje slobodu i samosvojnost svake pojedine žene.

Drugačiju dimenziju u određivanju feminizma unosi slovenska filozofkinja Eva Bahovec koja feminizam shvaća kao epistemologijski projekt, usmjeren na propitivanje i kritiku misaonih tradicija, tj. feminizam je „kritika epistemičkog subjekta, kritika epistemičkog objekta i kritika modernog koncepta znaka“, kao „opozicijsko, potencijalno (subverzivno) znanje koje se suprotstavlja vladajućim idejama, preispituje literarni, filozofijski i povijesni kanon i preoblikuje *zvanično znanje*.“⁴⁷

U nekim je određenjima feminizma naglašeno pravo na obrazovanje kao (pred)uvjet slobodi žena. „Feminizam se ...bavi slobodom i kreativnošću. Jedan od prvih zahtjeva feminizma, kao i jedna od prvih vođenih bitki, je onaj za pravom na edukaciju. Uzimajući edukaciju u onom najboljem smislu, ne kao oblik indoktrinacije, već kao mogućnost osobnog razvoja i istraživanja svijeta, edukacija predstavlja osnovnu komponentu ljudske kreativnosti. Čak i

43 „Žensko se pitanje“, za razliku od feminizma, stavlja u navodne znakove što znači da imaju različito teorijsko i strategijsko ishodište. „Ako i pod jednim i pod drugim pojmom razumijemo problem emancipacije žena, onda je očito da je to jednom problem pod navodnicima, što znači da je podređen višem pojmu emancipacije ljudi, a drugi je put taj pojam utemeljen u sebi“. Despot, B. 2004. Žensko pitanje i feminizam. U: Bosanac, G. (ur). 2004. Izabrana djela Blaženke Despot. Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Ženska infoteka. str.181.

44 Smith, B. 1982. Racism and Women's Studies, prema: Bhavnani, K.K.1993. Talking Racism of Women's Studies. U: Richardson, D. and Robinson, V. (ed). Thinking Feminist- Key Concepts in Women's Studies, New York, The Guilford Press. str. 45.

45 Spol je biološka kategorija koja se definira, prije svega prema vidljivim genitalijama ljudskog bića i prema reproduktivnim funkcijama iako je reproduktivna funkcija posljednjih godina obojena kulturalnim miljeom unutar kojeg je određujemo i podložna je različitim interpretacijama.

46 <http://www.cesi.hr/dokumenti/mia.pdf>, (12.03.08).

47 Bahovec, E. 2002. Feminizam kao epistemologijski projekt. Zagreb, Zarez, 80/2002. str. 23.

ako se ne događa u školama (gdje se, nažalost, to uglavnom ne događa), učenje je stalna strast ljudi. Ne mogu niti zamisliti kako je to živjeti u svijetu u kojem mi govore kako sam nesposobna učiti, pisati i čitati ili promišljati zato što sam žena. Kako frustrirajuće! ... ako ti kažu ne samo da ti je edukacija nedostupna, već da si zapravo nesposobna za nju zbog svoje rodne pripadnosti, onda je to napad na tvoju unutrašnju realnost. Kako je teško boriti se protiv toga, kada cijelo društvo prihvaća takav stav! Tu nije riječ samo o borbi za pravo na edukaciju, već je riječ o obrani i dokazivanju činjenice da si ti ljudsko biće. To je ono što feminizam predstavlja - borbu za priznavanje žene kao ljudskog bića sa istim pravima i mogućnostima da bude slobodna, inteligentna i kreativna kao sva ljudska bića.⁴⁸

Značajna su i određenja feminizma u kojima je naglašena potreba unaprjeđenja položaja žena i takva su određenja karakteristična za feminizam 19. stoljeća.⁴⁹

Iako postoje razlike u shvaćanju bitnih obilježja feminizma, zajedničko je uvjerenje da žene trebaju imati jednak položaj kao i muškarci. Da bi se to ostvarilo, feministi/ice nastoje identificirati uzroke nejednakosti i potaknuti promjene u strukturi društva koje „proizvodi“ nejednakost. Akcija feministica usmjerena je na mijenjanje položaja žena radi ostvarivanja ravnopravnosti.

Muškarci i žene prolaze kroz tri tipične faze, tzv. 3A faze kada postaju feministi/ice:

1. *Svjesnost (awareness)* - osoba prepoznaje pojavu podređenosti žena i to ne može više potiskivati.
2. *Ljutnju (anger)* - kao rezultat novih razmišljanja, žene i muškarci postaju ljuti. Mogu se osjećati povrijeđeno, ogorčeno ili razočarano kada postanu svjesni da se određene strukture, koje su prije smatrali izvorom stabilnosti u svojim životima, temelje na lažima, manipulatorskim i prisilnim odnosima moći.
3. *Djelovanje (action)* - muškarci i žene spremni su djelovati protiv sustava potlačenosti, predrasuda i podređenosti. Djelovanjem nastoje stvoriti sustav jednakosti prevladavanjem razlika između klasa, spolova, rasa i drugih potlačenih grupa.⁵⁰

Mnoge su žene obilježile povijest značajnim djelima u javnom i privatnom životu i ta su postignuća većinom povezana s mogućnostima koje pruža privilegirani položaj u društvu. Danas (neke) žene mogu obavljati poslove

48 Bendall, L. 2008. Anarhizam i feminizam. <http://www.zamirnet.hr/stocitas/anarhizam%20i%20feminizam%20tekst.htm>. (12.03.2008.)

49 Vidi: Nedović, S. 2005. Savremeni feminizam, položaj i uloga žene u porodici i društvu, Beograd, Centar za unapređivanje pravnih studija, Centar za slobodne izbore i demokratiju.

50 Lundy, Ph. The Three A's of Feminism. <http://feministarticles11744.yuku.com/topic/367/t/What-DOES-quot-feminism-quot-mean.html?>. (12.04. 2008.)

za koje se smatra da su predodređeni za muškarce - mogu biti premijerke⁵¹, predsjednice država, managerice i imati veliki udio u „muškom imperiju“. Međutim, to što su poneke žene osvojile vrh piramide društvenog položaja (i moći), ne mijenja temeljna segregacijska pravila društva u kojima se muškarac uzima kao referentni okvir.

Žene na položaju (iako bi mogle) nemaju interesa i volje mijenjati sustav koji ih je postavio na vrh te se ne zalažu značajno za probleme koji opterećuju svakodnevnicu većine žena. *Sestrinstvo*⁵² se raspada jer postaje važnije očuvati položaj i moć koji su u dominantno muškom svijetu teško stečeni. Normalnost muškarčeva uspjeha u području „muškog imperija“,⁵³ ostavlja malo prostora za „žensko“ djelovanje. U slučajevima kada se žena u nekom poslu iskaže jednako kvalitetno kao i muškarac, s nevjericom se prosuđuje njezin uspjeh jer je u pozadini priznavanja uspjeha uvjerenje da joj je pomogao muškarac. Indikativni i ilustrativni primjer je djelo Artemisie Gentileschi.

Dodatno inspirirana vlastitim iskustvom silovanja, stvorila je jedan od najljepših prikaza *Suzane i starca*, no muški su procjenitelji bili uvjereni da je tu sliku naslikao njen otac Oracije. Albrecht Drer, diveći se djelu Suzanne Horebout, s čuđenjem je u svoj dnevnik zabilježio kako je zapanjujuće da žena može tako dobro slikati. Takve su reakcije postale „normalne,“ kao što je i normalno da domaćicu nakon ukusna objeda nitko neće pohvaliti riječima „unatoč tome što ste žena, ovo ste sjajno skuhalo.“⁵⁴

Žene su aktivne u mnogim područjima, ali nedovoljno: da je to premalo, dokazuju različite političke akcije i rezolucije kojima se želi unaprijediti položaj žena i njihova veća participacija u obrazovanju i ostalim aktivnostima. Još uvijek možemo govoriti o diskriminaciji žena, čak i u onim aktivnostima koje spadaju u tzv. prvu generaciju prava. Mnoge žene diljem svijeta su prođavane, silovane, uskraćeno im je osnovno obrazovanje, zaposlene žene su potplaćene u poslu. Takvi i slični primjeri dokaz su da postoje aspekti života koji su prihvatljiviji širokoj javnosti, ali su vrlo degradirajući prema ženama.

51 Hrvatska je jedna od rijetkih zemalja u kojoj je predsjednica vlade žena.

52 «Feminizam se u svojoj borbi protiv patrijahalnog tlačenja često poziva na sestrinstvo. Početne pozitivne konotacije koje su vezane uz zajedništvo i jednakost ustuknule su pred kritikom ovog pojma. Sestrinstvo je kreacija zapadnih feministica pa pridjev «Zapadne» nosi sa sobom konotacije imperijalnog diskursa i podjele na napredne i zaostale, odnosno civilizirane i necivilizirane. Zapadni se feminizam, uistinu, na različitim mjestima približio kolonijalnom diskursu (pozivanje na univerzalnost, konstrukcija subjekta «žene Trećeg svijeta» te prisvajanje «žene iz Trećeg svijeta» prilikom izgradnje vlastitog identiteta i «Zapadne žene» kao subjekta.“ Grgić, K. 2007. *Laž o globalnom sestrinstvu*. U: Čakardić, A., Jelušić, A., Majić, D., Ratković, T. (ur.) *Kategorički feminizam - nužnost feminističke teorije i prakse*. Zagreb, Biblioteka FemFesta, Centar za ženske studije. str.172.

53 Katunarić, V.1984. *Ženski eros i civilizacija smrti*. Zagreb, Naprijed. str.29.

54 Vrcelj, S. 2002. *Teaching and education lead to a better status for women- a reality or a dream?* U: Tivadar, B. Mrvar, P. (ed.), *Flying over or falling through the cracks? Young people in the risk society*. Ljubljana, str.89.

Budući da je feministička misao i akcija od početaka bila usmjerena na unaprijeđenje položaja žena, mnogi promatrači i sudionici počeli su sumnjati u postojanje feminizma zbog pogoršanja njihova položaja. Mnogi su smatrali *da je feminizam živ, ne bi dozvolio nepravdu prema ženama*. Sumnja u postojanje feminizma iznesena je u časopisu *Time* što je potaknulo feministe na organizaciju skupa na temu *Back to the Future; Generations of Feminism*.⁵⁵ Skup je održan 28. veljače 2004. u Chicagu, a sudionici su istaknuli da su mediji pojednostavljeno prikazali rezultate feminizma jer su feminističke akcije svugdje prisutne.

Feminizam je politički oživio nakon što je Anita Hill tužila Clarenca Thomasa za seksualno zlostavljanje. Mnogi su se upitali zašto je feminizam bio veliki politički pokret u 70-ima i nakon toga se ograničio na ženske studije na fakultetima i sveučilištima kojima nitko nije pridavao pažnju. Odgovor je jednostavan: u 70-ima, feminizam se shvaćao kao pokret protiv obitelji, braka, djece, religije i muškaraca. Mnoge rane feministkinje odnosile su se prema braku i obitelji kao prema ropstvu. Feminizam je prikazivao obitelj kao zatvor, a profesionalnu karijeru kao slobodu. No nije se računalo na to da većina ljudi drži da je smisao njihova života obitelj te osnivanje i podizanje potomaka. Muškarci nisu radili jer su u tome uživali. Morali su uzdržavati obitelj iako su možda radili posao koji su mrzili. Nije bilo mnogo muškaraca koji su bili sretni jer su radili ono što su željeli. Kako su se feministice žalile da se žene odriču svoje karijere da bi mogle imati djecu, tako su se i muškarci ponekad morali odreći svojih snova, ako su iznenada postali odgovorni prema svojoj obitelji.⁵⁶

U većini kultura su žene inferiornije u odnosu na muškarce, a razlozi takva položaja žena mogu se svrstati u dvije grupe teorija:

- *biološki determinizam i*
- *sociokulturne teorije (teorije roda).*

Pristalice biološkog determinizma smatraju da je podređena (neravnopravna) uloga žena rezultat prirode, a podjela rada prema spolovima je univerzalna. Muškarci su prema zastupnicima ovog teorijskog opredjeljenja, uvijek odgovorni za zaštitu - sve društvene djelatnosti kojima se pripisuju najveće vrijednosti i koje donose najveće nagrade obavljaju muškarci. Trudnoća, porođaj, dojenje i dugo razdoblje bespomoćnosti djeteta su razlozi ograničenog učešća žena u javnom životu. Mnogi teoretičari "ženskog pitanja" ističu da je ženina sposobnost rađanja jedina razlika koja ostaje između muškaraca i žena, a sve je drugo umjetno postavljeno i društveno uvjetovano. Pristalice sociokulturnih teorija, odnosno shvaćanja da je počinjena uloga žena rezultat društvenog konteksta, ističu da biološke razlike treba uvažavati i isticati. Međutim, one nisu dostatne za valjano objašnjenje (i opravdanje)

55 <http://www-news.uchicago.edu/releases/04/040211.feminism.shtml> (13.04.2009).

56 Graglia, Carolyn, F. 1998. *Domestic Tranquillity. A Brief against Feminism*. Dallas. Spence Publishing Company.

neravnopravna položaja žena. Takav je položaj rezultat društvenog konteksta jer "razlike poprimaju značenje više vrijedno/manje vrijedno tek u okvirima kulturno definiranih vrijednosnih sustava"⁵⁷. Zbog ovih se situacija čini vječito (izazovno) feminističko istraživačko područje propitivanje razloga koji dovode do različitog vrjednovanja muškarca i žena.

57 Ortner, Š. 1983., Žena spram muškarca kao priroda spram kulture. U: Papić, Ž., Sklevicky, L. (eds.) Antropologija žene. Beograd. Prosveta. str. 156.

2.1. BORBA ZA PRAVO GLASA – EUROPSKI KONTEKST (POČETKA) FEMINIZMA

Za postizanje ravnopravnosti, prve aktivnosti žena u javnom životu bile su usmjerene na borbu za pravo glasovanja. „Kada su prvi put počele lobirati za pravo glasa, moralna superiornost žena, čije je porijeklo u bitno ženskim „majčinskim vrlinama - čestitost, nježnosti, briga za druge - postala je glavni adut u ovoj borbi.“⁵⁸ Žene koje su se borile za pravo glasa postale su poznate kao sufražetkinje; izraz je nastao od *suffrage* što znači kolektivno glasovanje.⁵⁹ Ove su žene bile pripadnice srednje ili više klase, a njihovo su djelovanje odobraval i ugledni i utjecajni očevi i muževi. Imale su drugačiji pogled na moralnost koja „je ključ za razumijevanje različitih stavova i praksi prvih feministkinja: iz načina na koji se moralnost tumačila, formirao se i njihov odnos prema braku, ženskom ropstvu, muškoj seksualnosti, ali i način formuliranja zahtjeva za pravom glasa“⁶⁰, prostitucijom i dostupnošću alkohola, a posebno su istical e potrebu žena da istupe iz privatne u javnu sferu. Britanske sufražetkinje, na čelu s Emmaline, Christobel i Sylviom Pankhurst, u uličnim su borbama s policijom branile svoje zahtjeve i često bile zatvarane.

Prvi val britanskog feminizma nije jedinstven jer je 1903. godine E. Pankhurst sa svojim kćerima osnovala *Women's Social and Political Union* i nastavila svoju borbu izrazito militantnim ponašanjem. Vjerovala je da, ako muškarci nisu u stanju saslušati ideje žena, žene imaju pravo koristiti silu kako bi ih na to nagnale. Nasilje se očitovalo paljenjem javnih dobara, napadom na političare, ometanjem rada parlamenta i štrajkom glađu.⁶¹ Druga frakcija bila je sklonija sporoj pregovaračkoj taktici istupajući s ustupcima za djelomičnim političkim pravima udovica i neudatih žena. Kada su 1906. na vlast došli liberali, odmah su donijeli nekoliko novih zakona, ali nijedan nije davao prava ženama. Na uskraćivanje prava, militantna frakcija je reagirala različito - odbijanjem plaćanja poreza, napadima na političare kada su odlazili na po-sao,

58 Zaharijević, A., 2007. Kratka istorija sporova: šta je feminizam? U: Čakardić, A., Jelušić, A., Majić, D., Ratković, T. (ur.), *Kategorički feminizam- nužnost feminističke teorije i prakse*, Zagreb, Biblioteka FemFesta, Centar za ženske studije. str.114.

59 Početkom dvadesetog stoljeća pokret za ženska prava i pravo glasa javio se u zemljama kao što su Indija, Indonezija, Japan, Kina, Brazil, Australija, Argentina, Njemačka, Švedska, V. Britanija, Norveška i SAD. Australke su prve dobile pravo glasa iako Aboridžanke nisu smjele glasovati do 1967.

60 Zaharijević, A.2007. Kratka istorija sporova; šta je feminizam? U: Čakardić, A., Jelušić, A., Majić, D., Ratković, T. (ur.)*Kategorički feminizam- nužnost feminističke teorije i prakse*. Zagreb, Biblioteka FemFesta, Centar za ženske studije. str.114.

61 Emily Davison se bacila pod kraljevog konja i poginula. Mnogi muškarci su se tada zapitali: ako se ovako ponašaju obrazovane žene, šta se onda može očekivati od neobrazovanih? Kako im se onda uopće može dati pravo glasa? Vidi: Obrenić, D. *Pravao glasa žena*. u: Zaharijević . A.(ur.) 2009. *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene xxi veka*, (II izdanje), Beograd, Heinrich Böll Stiftung, Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Europu.

uništavanjem njihovih kuća i terena za golf, paljenjem crkava, razbijanjem izloga u ulici Oxford, vezanjem lancima za Buckinghamsku palaču koja je predstavljala simbol otpora prema pravima žena na glasovanje. Aktivistice je policija odvodila u zatvor, a zatvorenice su primjenjivale strategiju štrajka glađu što je rezultiralo i umiranjima. Radi izbjegavanja prigovora zbog takvih slučajeva, vlast je naredila hranjenje zatvorenica silom.

Daleko prije aktivnosti sufražetkinja, prije negoli je „žensko pitanje“ dobilo legitimitet u feminističkoj misli i akciji, u djelu *O jednakosti spolova*⁶² tezu o nejednakim mogućnostima kao rezultatu neravnopravnih uvjeta za razvoj muškaraca i žena, postavila je Poulain de la Barre François (1647- 1723) koju mnogi smatraju prvom feministicom. U ovom djelu autorica analizira jedno od temeljnih pitanja feminizma, a to je pitanje vrijednosti rada koje obavlja žena jer se rad muškarca na kroćenju životinja više vrednuje nego rad žene (majke). Razlog muške dominacije autorica utemeljuje u kulturnoj diferencijaciji spolova jer su žene potčinjene zbog svoje fizičke nemoći i ranjivosti tijekom trudnoće. Emancipacijsko sredstvo žena Poulain de la Barre vidi u obrazovanju djevojčica.

Feminističke ideje proširile su se u razdoblju racionalizma i prosvjiteljstva. Uzroci neravnopravnog položaja žena smještaju se u društveno-povijesni kontekst što je novost u odnosu na dotadašnja prevladavajuća shvaćanja. Detektiranjem društvenih uvjeta kao uzroka neravnopravna položaja žena, implicira se kako se taj položaj može i promijeniti promjenom društveno-povijesnog konteksta.

Francuska revolucija izazvala je u europskoj povijesti političku i kulturnu kataklizmu jer revolucija „...je transformirala vrijeme novim kalendarnom, prostor novim mjerama, društveni identitet novom formom obraćanja (*citoyen*)...“⁶³ Do Francuske revolucije povijest feminizma bila je samo povijest ideja. S građanskom revolucijom rađa se nova kvaliteta feminizma – politička akcija.⁶⁴

U vrijeme sazivanja Generalne skupštine, žene u Francuskoj počele su iskazivati nepravdu i svoje zahtjeve pisanjem. Prva javno tiskana peticija bila

62 Poulain de la Barre 1673. godine napisala je *De l'Egalite des deux Sexes, Discours Physique et Moral, Ou l'on voit l'importance de se defaire des Prejuges*, Paris. Knjiga je 1677. publicirana u Londonu pod naslovom *The Women as Good as the Man Or the Equality of Both Sexes*. Vidi: Seidel, M. A. 1974. Poulain de la Barre's *The Woman as Good as the Man*. *Journal of the History of Ideas* 35.

63 Ofen, K. 2008. Oспорavanje muške aristokratije - feminizam i francuska revolucija u časopisu za feminističku teoriju „Ženske studije“ od 1995-2002. http://www.zenskestudie.edu.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=208&Itemid=41: (12.04.2008.)

64 Vidi: Nedović, S. 2005. Savremeni feminizam, položaj i uloga žene u porodici i društvu. Beograd, Centar za unapređivanje pravnih studija, Centar za slobodne izbore i demokratiju.

je *Petition des femmes du Tiers-etat au Roi* iz 1789. godine.⁶⁵ Anonimni autori, sumnjajući u Generalnu skupštinu, obratili su se kralju u nadi da će on pomoći ženama. Tipični ženski problemi koji su navedeni u ovoj peticiji bili su problemi vezani uz propuste u obrazovanju, nepovoljni ekonomski položaj jer su muškarci uzurpirali ženske zanate, naročito krojački zanat, kao i loš položaj žena na tržištu i u braku. Zbog takva stanja žene su zahtijevale obrazovanje, pravo na posao ne da bi „uzurpirale muški autoritet, već da bi nas muškarci više cijenili... Mi tražimo izlazak iz stanja ignorancije, da budemo sposobne našoj djeci dati zdravo i razumno obrazovanje kako bi od njih napravile podanike koji će biti dostojni toga da vam služe.“⁶⁶

Osim ove peticije, bio je i niz drugih peticija, pamfleta, pritužbi, obraćanja i zahtjeva. Grupa žena, poznate kao *prodavačice cvijeća* (*merchandises bouquetieres*), detaljno su navele svoje probleme nakon raspuštanja udruženja žena: zanate su preuzimale manje vješte, često žene sumnjivog morala. *Cvjećarice* su tvrdile da uz takvu konkurenciju ne mogu zaraditi dovoljno za život pa su zahtijevale ponovno uspostavljanje svog udruženja. Ujedno su pozivale da se pojam individualne slobode dovede u vezu s prometom roba čime su pokazale da imaju osjećaj za svoj identitet, identitet trgovkinja, pokazujući „žensku svijest“.⁶⁷ U Francuskoj revoluciji žene su sudjelovale na više načina: bile su u brojnim oružanim odredima, radile su u pomoćnim vojnim službama, osnivale su posebne ženske borbene odrede i brojne ženske i mješovite klubove koji su pomagali revoluciju. Nakon obraćanja kralju, počele su mnogobrojnim peticijama i zahtjevima Ustavotvornoj skupštini tražiti pravo glasa, pravo na jednako školovanje te izjednačavanje u građanskim pravima s muškarcima.

Sekretar Francuske akademije i član zakonodavne skupštine, Condorcet, kao osnovni dokument koji može osigurati jednaka prava muškaraca i žena uzeo je *Deklaraciju o pravima čovjeka i građanina* i predložio davanje prava glasa i prava na obrazovanje ženama: žena nije inferiorna, već je ravnopravna muškarcu. Muškarci su, isticao je Condorcet, razorili princip jednakosti te polovicu čovječanstva lišili građanskih prava. Prirodno je da se žene bune zbog te nepravde. Razlike među spolovima nastaju zbog nejednakog odgoja žena i muškaraca i to je potrebno mijenjati. Uzrok nejednakosti žena nije prirodna nego način društvenog života i obrazovanje. Time je Condorcet odbacio bilogističke koncepcije razlika među spolovima.

Olympe de Gouges, pravim imenom Marie Gouze, 1791. godine objavljuje *Deklaraciju o pravima žene i građanke* u kojoj traži da se koncepti

65 Ofen, K. Oспорavanje muške aristokratije- feminizam i francuska revolucija: u : Elektronska izdanja časopisa za feminističku teoriju "Ženske studije" od 1995-2002. http://www.zensk-estudije.edu.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=208&Itemid=41: (12.04.2008.)

66 Vidi: isto.

67 Vidi: isto.

Deklaracije o pravima čovjeka i građanina iz 1789. godine odnose i na žene, odnosno da žene postanu građani jer se rađaju jednake muškarcima i trebaju imati ista prava. "Muškarci, da li ste sposobni biti pravedni? Žena vam postavlja ovo pitanje... Kažite mi! Tko vam je dao suvereni autoritet da potčinite moj spol. Žena ima pravo popeti se na giljotinu; mora imati pravo popeti se i za govornicu."⁶⁸ Radi ostvarivanja prava, važno je da žene sudjeluju u stvaranju zakona, bilo neposredno, bilo izborom svojih predstavnika u vlasti. Svaka vlast koja ne proizlazi iz volje i muškarca i žena - ne vrijedi. Brak je, za de Gouges, ugovor muškarca i žene koji traje dok traje uzajamna naklonost.

Iako je Revolucija iznevjerila žene (mnogi ženski klubovi su zatvoreni, zabranjeno je njihovo ponovno otvaranje, uskraćeno im je pravo na obrazovanje), ideje o ravnopravnosti proširile su se izvan Francuske i naišle na plodno tlo u Engleskoj. Kao odgovor na Tailleyrandov tekst *Izvjestaj o javnom obrazovanju* u kojem se zalaže za obrazovanje djevojčica u javnim školama samo do osme godine, Mary Wollstonecraft napisala je 1792. godine djelo *A Vindication of the Right of Women* u kojemu je izložila poglede na ženska prava. Počasno su je nazvali *pramajkom prava glasa žena*.⁶⁹ M. Wollstonecraft je smatrala da će se oslobođenje žena postići jednakim i zajedničkim odgojem ženske i muške djece. Zajednički odgoj ključ je za rješavanje ženskih problema za djecu iz građanske klase. Dva spola su stvorena da žive zajedno i od djetinjstva ih treba navikavati na zajednički život i zajedničko obrazovanje, tako da i žene i muškarci uče iste stvari i na isti način.⁷⁰ M. Wollstonecraft zagovarala je i pravo žena na sva zanimanja kojima se bave muškarci jer je to za siromašne žene pitanje opstanka.

Najveći dio djela posvećen je uspostavljanju osnovnih načela na kojima se utemeljuju prava žena te propitivanju utjecaja okoline na oblikovanje ženskog karaktera. Wollstonecraft odbacuje dogme da je Bog ženu stvorio slabijom od muškarca te utvrđuje kako su ljudska bića, neovisno o spolu, rođena sa sposobnošću prosuđivanja koju im je podario Bog da bi se, stječući razna znanja, usavršavali. Ljudi su stvorili društvo i civilizaciju i temeljem moći (stečena imanjem i nasljednim pravima) korumpirali i društvo i pojedince, kako one koji su podložni vlasti, tako i one koji drže vlast. U tom smislu nije

68 Ofen, K. Oспорavanje muške aristokratije - feminizam i francuska revolucija. U: Elektronska izdanja časopisa za feminističku teoriju "Ženske studije" od 1995-2002. http://www.zensk-estudie.edu.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=208&Itemid=41; (12.04.2008.)

69 „Radikalnost Mary Wollstonecraft proizlazi prvenstveno iz njezina pokušaja da premosti jaz između trenutnih okolnosti u kojima se nalazi čovječanstvo i potpunog savršenstva. Bila je dijete Francuske revolucije koje je vjerovalo da je novo doba razuma i dobročinstva na dohvata ruke. Mary Wollstonecraft je preuzela zadatak da pomogne ženama u postizanju boljeg života, ne samo za njih same, već i za svoju djecu i svoje muževe. Naravno, moralo je proći više od stoljeća da društvo počne shvaćati i prihvaćati njezine ideje." Vladović, N. Heroine Mary Wollstonecraft. <http://www.libela.org/kolumne/903-mary-wollstonecraft/> (21.09.2009.)

70 Vidi: Wollstonecraft, M. 1999. Obrana ženskih prava. Zagreb, Ženska infoteka.

opravdano predlagati površne promjene u odgoju žena, a da se istodobno ne promijeni društvo, ukine ekonomska eksploatacija i arbitrarna vlast. Autorica priznaje da žene nisu bolje nego što se predstavljaju, ali ona problem vidi u sredini koja mlade žene svakodnevno ohrabruje da budu krhke, tankoćutne i osjetljive, vješte u nekorisnim vještinama koje služe zabavi kako bi na kraju uvidjele da će moć i zadovoljstvo steći jedino ako se svide muškarcu. Udaja je vrhunac njihove karijere, a brak nešto sasvim drugo od onoga na što ih pripremaju sentimentalni romani. M. Wollstonecraft zaključuje kako su zbog zanemarenog ženskog obrazovanja, žene postale slabe, frivolne, poslušne i koketne. Uvažavajući, ali i kritizirajući prosvjetiteljstvo, tražila je jednaka prava za žene kao i za muškarce, odnosno jednako obrazovanje za dječake i djevojčice, zalažući se za koedukaciju. "Kada bi se dječacima i djevojčicama dopustilo da zajedno uče iste predmete, već bi im se rano mogle ugraditi dostojanstvene odlike pristojnosti i dobra ponašanja iz kojih se razvija čednost, i bez isticanja spolnih razlika koje kvare um."⁷¹ Upozoravala je na važnost kulturalnog, odnosno društvenog konteksta koji zapostavlja žene. "Doista je vrlo prirodno da će se djevojčica koja je osuđena satima sjediti i slušati isprazna naklapanja ili promatrati majku kako se uređuje i sama pokušati pridružiti razgovoru. Isto tako je neizbježna posljedica i kada ona oponaša svoju majku ili tete zabavljajući se ukrašavanjem svoje beživotne lutke, kao što to one čine odijevajući njih, sirote, nedužne djevojčice! Jer i najsposobniji ljudi malokad imaju dostatno snage uzdignuti se iznad okružja."⁷² Njezino ustrajanje na jednakim obrazovnim mogućnostima i sadržajima za dječake i djevojčice potaknulo je raspravu o mogućem zadržavanju spolnih razlika u oblikovanju novih ili izmjeni starih obrazovnih praksi. Ujedno je aktualiziralo pitanje treba li žene integrirati u sustav strukturiran prema muškim potrebama ili, uvažavajući posebnost žena, treba osmisliti paralelne škole i programe. Pozivala je na ukidanje dvostrukih standarda ponašanja, pravo žena na mjesto u građanskom i javnom životu te jednake mogućnosti zapošljavanja, naglašavajući važnost slobode jer „bude li zdrava politika širila duh slobode, čovječanstvo će, uključujući žene, postati mudrije i krijeposnije."⁷³

Veliki utjecaj autorica je imala u ostalim zemljama Europe. 1794. godine Rosa California u Italiji je objavila djelo *Kratka obrana prava žena* u kojem autorica odbacuje raširene i prihvaćene ideje francuskih liječnika koji su duh reducirali na živčani centar i mozak. Takve su ideje potaknule diskusiju o fiziološkoj različitosti muškaraca i žena, što bi slijedom toga uvjetovalo i različitost u karakteru ideja i moralnih stavova između spolova. Ovakve stavove

71 isto:str. 208.

72 isto, str.53.

73 isto, str.49.

autorica odbacuje kao „filozofiju koja bi zasmijala i majmune i majmunčice“⁷⁴ i negira prirodnu uvjetovanost spolnih razlika jer je inferiorni položaj žene proizvod društva; smatrati ih takvima po prirodi, isto je kao iz činjenice da su stopala Kineskinja stisnuta i zgrčena, zaključiti da su takva od rođenja.

Carolina Lattanzi 1797. godine objavljuje tekst *Ropstvo žena* u kojem kao glavne neprijatelje žene vidi religiju i vlast muškarca.⁷⁵

U Njemačkoj je slične ideje zastupao publicist Theodore Gottlieb von Hippel u djelu *O poboljšanju položaja žena* koje se smatra manifestom njemačkog feminizma.

Među nekoliko žena koje su zagovarale žensko oslobođenje, bila je i socijalistička aktivistica i utemeljiteljica francuskog feminističkog pokreta - Flora Tristan⁷⁶ na čijoj spomen ploči piše – militantna feministica. Pobjegla je u Englesku jer joj muž nije htio dati razvod braka. U Engleskoj se susrela s R. Owenom i drugim liberalnim misliocima. Prihvatila je socijalizam, ali je kao feministica, u svojim razmišljanjima o radničkom pokretu zaključila kako bez oslobođenja žena, nema ni slobode radnika. U svom djelu *L'Union ouvriere*⁷⁷ 1843. godine izložila je program radničkog organiziranja. Smatrala je da se svi radnici i radnice moraju organizirati kao klasa u jednu jedinstvenu i čvrstu uniju. Polazeći od toga da društveni prevrat sam po sebi neće riješiti specifične probleme žena, u svoj program oslobođenja rada uvrstila je posebne zahtjeve žena: jednako pravo na rad, pravo na jednako moralno, umno i profesionalno obrazovanje, izjednačenje žena i muškaraca u obitelji i braku, pravo na razvod braka, pravo na jednake nadnice za jednaki rad. Naglasila je da bez promjena mentaliteta i običaja koji vladaju između muškaraca i žena, nije moguće ostvariti jednakost žena i muškaraca.

U traženje „pravog“ odgovora na žensko pitanje nerijetko su se

74 Nedović, S. 2005. Savremeni feminizam. Beograd, Centar za slobodne izbore i demokratiju (CESID).

75 Vidi: isto.

76 F. Tristan (1803-1844.) romantična pobornica pravde i zagovornica modernog društva. Život s kojim se sudbina neprestano igrala, pisana djela te strastvene političke akcije na kraju njenog života, kreirale su sliku buntovne, odvažne, talentirane i pustolovne žene. Napredne, ali utopijske doktrine Flore Tristan rezultat su njezinog bogatog životnog iskustva u kojemu će najveću ulogu odigrati djetinjstvo u siromaštvu i rani brak s Andréom Chazalom, kojega nekoliko godina nakon udaje i napušta te ostatak života provodi u bijegu i skrivanju. Nakon smrti oca, zbog nepriznate bračne zajednice, njezina majka nije ostvarila pravo na nasljedstvo što što je kasnije utjecalo na Florin odlazak u Peru. Boraveći u Peruu spoznala je važnost samostalnosti koje su tamošnje žene uživale neovisno o društvenom staležu. Učeci iz položaja žena u Peruu, nakon povratka u Francusku širila je ideje o emancipaciji žena.

77 Jeanne Deroin je pokušala realizirati ideje F. Tristan o organiziranju radnika i radnica i osnovati Uniju radničkih udruženja. Na osnivačkoj skupštini našli su se delegati i delegatkinje iz preko sto radničkih društava, ali su delegatkinje uhićene, jer je ženama dekretom vlade okupljanje bilo izričito zabranjeno. Pod pritiskom, odrekla se autorstva ideje o sazivanju skupštine jer su muškarci smatrali da bi ideja i rad na udruživanju radnika izgubili važnost, ako bi se saznalo da je kreatorica žena.

uključivali i ugledni intelektualci 19. stoljeća, poput S. Simona, Ch. Fouriera⁷⁸ i J. S. Milla, koji su ukazivali na neravnopravan položaj žena i potrebu mijenjanja takva položaja. Isto tako, bilo je teoretičara, poput A. Comtea, koji su osporavali potrebu oslobođenja žena iz obiteljske privatnosti jer je žena fiziološki i umno manje vrijedna, ali, dopušta Comte, ljubav i moralna čistoća su područja ženine nadmoći. Muškarac je stvoren da misli, žena da voli. Žena bez nježnosti predstavlja društvenu nakazu više nego muškarac bez hrabrosti; ona je u trajnom djetinjstvu.⁷⁹

Slične ideje imao je i Pierre J. Proudhon koji je izračunao vrijednost muškaraca i žena i na temelju toga dokazivao nejednakost spolova. Žena je prema mnogim karakteristikama, po fizičkoj i umnoj snazi te po moralnosti, značajno iza muškarca. Konstitucija žena predodređuje ih da žive uz muškarca. Njezina uloga je reprodukcija, za razliku od muškarca čija je uloga produkcija (u proizvodnji, manufakturi i trgovini).

P. J. Proudhon razlikuje ljubav i pravo; muškarci i žene ne mogu zajedno - među njima može biti ljubav, strast, uobičajena veza, što god željeli, ali njihovo jedinstvo nije društveno prihvatljivo. Razlika među spolovima je prirodna podijeljenost, jednaka razlici koja postoji u životinja.⁸⁰ Za razliku od Proudhona, P. Leroux ističe važnost emancipacije žena i u svojim radovima raspravlja o pravima poput ljubavi i spolnog identiteta. Ljubav je za njega središnji termin koji unosi drugačije dimenzije u rasprave o pravima žena. Leroux ne može zamisliti ljubav kao spolnu i reproduktivnu zbilju ili kao odnos žudnje i zavodenja, već kao božanski oblik i božansku pravdu koja se pokazuje kao težnja k uspostavljanju veće ravnoteže, tj. više ljubavi. Bog se, prema Lerouxu, očituje kroz muškarca i ženu koji čine zbiljsku stvarnost, a u toj stvarnosti mjera je ljubav.⁸¹

Prvi britanski feminist liberalističke provenijencije bio je J. S. Mill, autor *The Subjection of Women*⁸², 1869., klasičnog djela feminizma 19. stoljeća. Djelo je, kako sam ističe, napisao pod utjecajem svoje dugogodišnje prijatelji-

78 Ch. Fourier je važnim smatrao emancipaciju žena koja je mjerilo emancipacije svih. Kritički je pisao o seksualnom ugnjetavanju žena i o njihovom položaju u društvu, o braku i obrazovanju. Isticao je posljedice ekonomske ovisnosti žena i smatrao da je brak, kao jedina mogućnost za ženu da osigura svoju egzistenciju, zapravo prikrivena prostitucija; on je, također, položaj žene uspoređivao s položajem crnaca i crkinja. Stupanj progresije jedne povijesne epohe se, prema shvaćanjima Fouriera, može uvijek odrediti razmjerno napretku žena ka slobodi, jer se u odnosu slabijega prema jačem najočitije javlja pobjeda ljudske prirode nad brutalnošću. Vidi: Garaudy, R. 1981. *Der letzte Ausweg; Feminisierung der Gesellschaft*. Olten/Freiburg.

79 Fraisse, G. 1995. *A Philosophical History of Sexual Difference*. U: Fraisse, G., Perrot, M. (ed), *A History of Women- Emerging Feminism from Revolution to World War*. Cambridge, Massachusetts, London, England, The Belknap Press of Harvard University Press.

80 Vidi: isto.

81 Isto.

82 Mill, John Stuart, 2000. *Podređenost žena*. Zagreb. Jesenski i Turk - Hrvatsko sociološko društvo.

ce, a potom i supruge Harriet Taylor.

Ideje izložene u radu ponajviše su rezultat njezina promišljanja i autorstva, a on je, kako skromno priznaje, imao ulogu zapisivača. Propagirajući učenje radikalnog liberalizma i unoseći etičke principe u društvene i pravne odnose, Mill je u svoju koncepciju društva temeljenog na slobodi osobe i potpunoj demokraciji, uključio i žene. Isticao je odgoj kao važno područje koje žene drži u pokornosti. „Sve su žene od prvoga dana odgajane u vjeri kako su njihove idealne osobine posve drugačije od muških; ne jačanje volje i ovladavanje sobom, već potčinjavanje i prihvaćanje kontrole...“⁸³ Smatrao je da je ravnopravnost žena moguće ostvariti u kapitalizmu – unaprijeđenjem funkcioniranja njegovih institucija, a naročito unošenjem etičkih načela u odnose u braku i obitelji koje on ne dovodi u pitanje. Njegove osnovne ideje su: intelektualne razlike među spolovima rezultat su prinudnog ograničavanja i neprirodnog poticanja da se razvijaju jedne sposobnosti žene na račun drugih. Brak je jedini vid ropstva koji zakon priznaje jer „brak je cilj što ga društvo nameće ženama, budućnost za koju su odgajane...bračno stanje ženama se omili tako da ne žale zbog toga što nemaju nikakvog drugog izbora ..., a žena je ipak u kmetskom odnosu sa svojim mužem; po zakonu ništa manje što ih obično nazivamo robovima.“⁸⁴ Mogućnost mijenjanja položaja žena J. S. Mill vidi u mijenjaju društva, odnosno njegove legislative. Zakon mora dati pravo ženi da, na principima ravnopravnosti, bračnim ugovorom zaštititi svoja imovinska i druga prava; ženama moraju biti dostupna sva zanimanja i sve ideje. Zbog spola su isključene iz društva, iako su sposobne raditi sve što i muškarac. Ako žene loše obavljaju svoje poslove, to je zbog toga što ih opterećuje obitelj, kuća i djeca i zato što one svom zanimanju posvećuju samo ono vrijeme koje su drugima zakinule, pa ono što žene na poslu ne urade - urade kad stignu. Potčinjena žena je potpuno u vlasti svog gospodara. Ta vlast je zasnovana na sili koja nema osnove. Ali žena izbjegava pobuniti se jer je izložena stalnom zastrašivanju i potkupljivanju, i u pobuni bi morala žrtvovati sve „ugodnosti“ koje uživa. Samo je vlast muža nad suprugom uspjela u tome da se njegova podanica odrekne same sebe, jer su žene odgajane tako da njihov ideal postaje da žive za druge i da popuštaju tuđoj volji i vlasti. Muškarac koristi prirodno privlačenje spolova, ekonomsku zavisnost žene i to što njen društveni status i ugled zavise od statusa njenog muža. Zakonom treba uspostaviti potpunu jednakost muškaraca i žena jer „...nakon osnovnih potreba za hranom i odjećom, prva i najveća potreba ljudske prirode je *sloboda*.“⁸⁵ Svoja teorijska promišljanja J. S. Mill je nastojao i oživotvoriti. U Parlamentu je 1866. godine podržao peticiju žena za pravo glasa, a 1867. podnio zahtjev da se žene uvedu u

83 Isto, str.26.

84 Isto, str.41.

85 Isto, str.104.

biračke popise. „Ja sam uvjeren da društveni odnosi dvaju spolova koji u ime zakona jedan spol podređuju drugome jesu zli u sebi i predstavljaju jednu od glavnih zapreka koje su se protivile napretku čovječanstva; ja sam uvjeren da oni moraju dati mjesta potpunoj jednakosti.“⁸⁶

Austrijski filozof O. Weiniger u djelu *Geschlecht und Charakter* dokazivao je da postoje dvije vrste žena: majke koje imaju samo funkciju rađanja i bludnice koje su orijentirane na snošaj. Za Weinigera žena nije ni oštromna ni visokoumna, nego je ona kao cjelina bezumna. „Ali to ne znači maloumna, u značenju nedostatka najprostijeg praktičnog orijentiranja u običnom životu. Baš lukavstvo, proračunatost, „razboritost“ posjeduje žena mnogo redovitije i konstantnije nego muškarac čim se radi o postizanju bliskih egoističnih ciljeva. Žena nije nikada toliko glupa kao što, katkada, može biti muškarac.“⁸⁷

Značajna imena europske povijesti poput J.J. Rousseaua, A. Schopenhauera., I. Kanta, J.G. Fichtea također su bila dominantno tradicionalna u svojim shvaćanjima žene i njene podređenosti muškarcu.

Feminističke ideje naišle su na plodno tlo i u nordijskim zemljama. U Švedskoj je 1859. godine tiskano prvo izdanje feminističkog časopisa *Tidskrift for Hemmet* u kojemu se poziva na feminističko naslijeđe F. Bremer koja je aktivno djelovala u borbi za ženska prava. U časopisu su promicane ideje o obrazovanju djevojaka i žena kao jednog od najvažnijih područja u kojemu se može pridonijeti promjeni položaja žena. Osim toga, u romanu *Hertha* iz 1856. Bremen se zalagala za emancipaciju žena te naglašavala posebnu ulogu žena u zajednici.

U prvom članku feminističkog časopisa *Tidskrift for Hemmet*, S. Leijonhufvud tvrdi da nedostaje sklad u obrazovanju: žene osjećaju potrebu za intelektualnim obrazovanjem, a muškarci za moralnim obrazovanjem. Unaprjeđenje položaja žena u skladu je s tjelesnim, etičkim i intelektualnim odgojem i obrazovanjem.

E. Key je napisala knjige *Stoljeće djeteta* i *Ženski pokret (Kvin-norörelsen)* u kojima analizira utjecaj feminizma na muškarce i žene različitih godina i socijalnog podrijetla. Kao i ostale feministice, tvrdi da je uloga žene kao domaćice društveno oblikovana, ali nije i neizbježna.

Opis procesa ugnjetavanja žena u djelu *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates* dao je F. Engels 1884. godine. U ovom radu povezo je nove biološke teorije evolucije i antropologije. Utvrdio je da je privatna uloga žene nastala tijekom razvoja klasnog društva. U besklasnim lovačko-skupljačkim zajednicama, muškarci i žene imali su različite, ali ravnopravne uloge. Razvojem agrikulture i proizvodnjom više od onoga što je čovjeku bilo potrebno da preživi, stvarao se višak dobara ili hrane, akumulirao se kao

86 Vidi: Valković, M.1990. Uloga žene u javnom životu evropske civilizacije. U: Bogoslovska smotra LX (1990.), br. 3-4. str. 192-208.

87 Vajninger, O. 1995. Žena. Beograd, IP "Žarko Albulj". (prevela: Šosberger, I.) str.11.

bogatstvo i razmjenjivao za druga dobra. Također, neka zanimanja, primjerice svećenici i vladari, nisu izravno uključivala opskrbu i razmjenu. Taj je proces doveo do stvaranja društvenih klasa. Engels ne misli da je žena podređena u porodici samo zbog tradicionalnih kulturnih normi ili zbog fizičke nadmoći muškarca; razlog slabljenju ugleda žene pronalazi u opadanju ekonomske uloge porodice i time opada važnost njezina kućnog rada. Patrijarhat će nestati, isticao je Engels, kada žena bude uključena u industrijsku proizvodnju i bude imala minimum kućnih obveza.⁸⁸ Engels je smatrao kako je ugnjetavanje žena fundamentalno za funkcioniranje klasnog društva; oslobođenje žena moglo bi biti djelotvorno jedino preraspodjelom bogatstva vladajuće klase – socijalističkom revolucijom.

Žensko pitanje, odnosno njegovu interpretaciju, K. Marx iznio je u rukopisu *Privatno vlasništvo i komunizam*. U *primitivnom komunizmu* koje se može shvatiti i kao totalna porodica, žena je opće vlasništvo.⁸⁹

Iako se o pojavi ruskog feminizma, koji se povezuje s A. Kollontaj, najčešće govori nakon Ruske revolucije, manje je poznata predrevolucionarna etapa prvog vala feminizma.⁹⁰ Nova vladajuća boljševička stranka, koju je vodio V. I. Lenjin bila je sklona ženama. A. Kollontaj iskoristila je političku benevolentnost pa je uvela program za žene koji je uključivao slobodan razvod i abortus, zakonsku jednakost i pravo glasa, dva mjeseca plaćenog porodiljnog dopusta i osiguranu skrb za djecu i za starije kako bi se žene oslobodile kućanskih uloga. Homoseksualnost je također legalizirana što je bio radikaln odmak od „normalnosti“. Dolaskom Staljina na vlast, većina je ovih prava ukinuta.

Na području bivše Jugoslavije žene su imale jednak status kao i žene diljem svijeta pa je *žensko pitanje* relativno rano došlo u žarište feminističke misli. U urbanim sredinama u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji, nastaju brojna

88 Vidi: Katunarić, V. 1984. *Ženski eros i civilizacija smrti*. Zagreb, Naprijed.

89 Vidi: isto.

90 Suvremeni ruski povjesničari u znanstvenu uporabu uveli su brojne dokumente i teorijske tekstove u kojima se obrađuje feministička, manje poznata faza. Već je 1908. godine u Sankt Peterburgu održan Prvi sveruski ženski skup na kojemu je sudjelovalo 1000 predstavnica iz cijele Rusije, a predstavljale su razne vrste ženskih organizacija, od ženskih frakcija političkih partija do dobrotvornih i proleterskih organizacija. Na Kongresu je analiziran politički, socijalni i ekonomski status žena. Od 1904.-1917. u Rusiji su publicirani feministički časopisi *Ženski glasnik* i *Savez žena* u kojima su iz feminističke perspektive analizirani problemi žena–radnica, problemi braka, pravo na abortus i problemi ženske prostitucije. Feministički radovi poput rada A. Kaljmanović, *Nekoliko riječi o feminizmu*, E. Kuškova, *Žene i ravnopravnost*, M. Pokrovskaje, *Prostitucija kao oblik nasilja nad ženom* su teoriju feminizma u Rusiji već tada usmjerili u dva osnovna pravca: egalitarni feminizam i feminizam različitosti. Egalitarni pravac bio je popularniji i jači jer je borba za ravnopravnost s muškarcima u tom razdoblju bila najaktualnija. Vidi: Khotkina, Z. *Ženski pokret u Rusiji: juče, danas i sutra*. U: *Globalizacija.com*-časopis za političku teoriju i istraživanja globalizacije, razvoja i rodnosti. http://www.globalizacija.com/doc_sr/s0049ror.htm; (11.12.2008.)

feministička udruženja čije su ideje i zahtjevi bili na razini ideja feministica Zapadne Europe tog razdoblja. Početkom 20. stoljeća je na prostorima bivše Jugoslavije, najprimjetnije u Hrvatskoj i Sloveniji, pokrenuto je pitanje emancipacije žene. Za vrijeme Prvog svjetskog rata, kao i u ostalim europskim zemljama, žene su zapošljavane u područjima koja su prije bila rezervirana za muškarce (obrt, promet, metalna industrija), što je dalo poticaj njihovoj borbi za oslobođenje. Zakoni tog vremena diskriminirali su žene, a u najtežem položaju bile su Makedonke i Srkinje. Za njih je primjenjivan građanski zakon iz 1844. prema kojemu je žena bila izjednačena s nesamostalnom ili maloljetnom osobom, koju je muž zastupao u svim pravnim prilikama. U slučaju smrti supruga, nije mogla nasljeđivati imovinu niti formalno skrbiti za svoju malodobnu djecu.

Tijekom Drugog svjetskog rata, žene su pružale potporu zarobljenicama, Židovima i izbjeglicama, a nemali broj je sudjelovao na ratištima. Njihovo društveno organiziranje potaknuto je ideološki i organizacijski Prvom zemaljskom konferencijom žena, održanom u Bosanskom Petrovcu. Uz prisustvo 166 predstavnica iz cijele Jugoslavije, osnovan je Antifašistički front žena, a nakon toga se Fočanskim propisima iz 1942. godine, ženama priznaje biračko pravo. Ustav iz 1946. uvodi načelo ravnopravnosti spolova, ravnopravnost građanskog braka i pravo žene na nasljeđivanje imovine.⁹¹ Za razliku od društava sovjetskog tipa, u jugoslavenskom društvu, iako je tradicionalno prihvaćena društvena podređenost žena, stvoreni su formalni uvjeti za javno, ideološki kanalizirano, prosvjedovanje žena protiv podređenosti.⁹²

Iako su se već početkom dvadesetog stoljeća, pa i ranije, osjećali svjetski trendovi vezani uz probleme žena i potrebu njihove emancipacije u tadašnjoj Jugoslaviji, tek je 1978. organiziran prvi značajan feministički skup u Ljubljani na kojemu su izlagale istaknute feministice - L. Sklevicky, S. Drakulić, R. Iveković, V. Kesić, N. Čaćinović te mnoge druge. Raspravljalo se o diskriminaciji žena, kako u privatnoj, tako i u javnoj sferi, i to, po prvi put u povijesti Jugoslavije, bez samoupravljачkog ideologiziranja ravnopravnosti spolova.⁹³

Feminističke aktivnosti nastavljene su i nakon raspada Jugoslavije. U novim državama osnovane su mnoge nevladine udruge za prava žena. U Republici Hrvatskoj je najpoznatija udruga za ženska prava „B.a.B.e. - „Budi aktivna. Budi emancipirana“. Osnivaju se Autonomne ženske kuće i ženski studiji uz bogatu nakladničku djelatnost s dominantnom feminističko/rodnom problematikom. Poznate autorice poput V.Kesić, B.Kašić, J. Pešut, Ž.

91 Iveljić, A.2009. Emancipacija riječju i slikom. Wien: http://othes.univie.ac.at/7281/1/2009-10-28_0309873.pdf. (12.4. 2010.)

92 Vidi: Katunarić, V. 1984. Ženski eros i civilizacija smrti. Zagreb, Naprijed.

93 Mladenović, L. Počeci feminizma, ženski pokret u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani. Autonomni ženski centar Beograd. URL:<http://www.womenngo.org.yu/content/blogcategory/28/61/> (3.8.2008.)

Jelavić, V. Barada, Đ. Knežević, N. Čačinović, S. Sarnavka, R. Borić, M. Mamula, A. Zlatar, i druge, osim prevodilačke aktivnosti recentnih svjetskih feminističkih radova, u svojim radovima analiziraju mnoge aspekte ženskog pitanja. Stoga se može reći da je feminizam u Hrvatskoj plodan i kao ideja i kao akcija.

2.1.1. Počeci feminizma u Sjedinjenim Američkim Državama

Pokret za ukidanje ropstva potaknuo je *američke žene* na političko organiziranje protiv njihove potlačenosti. Za razliku od europskog, američki feminizam orijentiran je na grupna nastojanja i korištenje političkih sredstava. S. Mapp Douglas, mlada kvekerska sljedbenica, zaslužna je za osnivanje ženskog društva protiv ropstva 1833. godine.⁹⁴ S. M. Douglas pridružile su se i ostale žene, među kojima i E. Stanton, L. Mott i Suzan B. Anthony, *spiritus movens* američkog feminizma, odnosno američkog pokreta za prava žena u 19. stoljeću.

E. Stanton je 13. srpnja 1848. godine na čajanki s četiri prijateljice iskazala veliko nezadovoljstvo položajem žena u američkom društvu. Bila je ogorčena lošim postrevolucionarnim rezultatima jer je samo 70 godina ranije vođena američka revolucija kako bi se slomio jaram tiranije i ljudi postali slobodni. Humani zahtjevi se nisu ostvarili i žene još nisu stekle slobodu iako su snosile isti ratni rizik kao i muškarci.⁹⁵ E. Stanton je smatrala da bi društvo u cjelini imalo veću korist kada bi žene imale veća prava, s čime su se složile i njezine prijateljice. Dva dana nakon čajanke, ova mala grupa odredila je datum održavanja Prve konvencije za ženska prava. U novine su stavile oglas za *Konvenciju za raspravljanje o socijalnom, građanskom i religijskom stanju i pravima žena*.⁹⁶ Okupljanje se dogodilo u Wesleyan Chapel u Seneca Fallsu 19. i 20. srpnja 1848. godine. Na Konvenciji je sudjelovalo 100 žena i muškaraca. Izrađen je dokument pod nazivom *Declaration of Sentiments*⁹⁷ prema kojem bi žene trebale imati sva građanska prava, uključujući i pravo glasa. Ova

94 Vidi: Marilley, Suzanne M. 1996. *Woman suffrage and the origins of liberal feminism in the United States, 1820-1920*. Cambridge, Mass Harvard University Press.

95 History of Movement - Living the Legacy: The Women's Rights Movement 1848 - 1998. <http://www.legacy98.org/move-hist.html>. (12.4.2008.)

96 Vidi: isto.

97 U Deklaraciji je istaknuto obespravljivanje žena s ciljem uspostavljanja apsolutne muške tiranije. Žene nemaju nikakva prava - udane žene pravno ne postoje u očima zakona, ne mogu posjedovati zemlju jer su muževi vlasnici i odgovorni su za žene, odlučuju o njima do te mjere da ih mogu nekažnjeno zatvoriti ili tući. Žene nemaju pravo glasa, ne mogu se zapošljavati jer je većina zanimanja nedostupna ženama, a kada i rade, manje su plaćene nego muškarci. Žene nemaju pravo na obrazovanje jer niti jedan fakultet ne prima žene, nije im dopušteno baviti se medicinom ili pravom. Uz neke iznimke, ženama nije dopušteno djelovanje u crkvi, oduzeto im je samopouzdanje i samopoštovanje jer u cjelosti ovise o muškaracima. Vidi: x x x (1848.), *Declaration of Sentiments*. Seneca Falls, New York. <http://www.infoplease.com/ipa/A0875901.html> <http://www.fordham.edu/halsall/mod/senecafalls.html> (12.04.2008.)

Deklaracija predstavlja osnovni feministički dokument 19. stoljeća. Deklaracija se zasniva na teoriji prirodnog prava i predstavlja feminističku paralelu Deklaraciji nezavisnosti. E. Stanton je isticala da treba iskoristiti trenutak i s obzirom na oduzimanje prirodnih prava polovici ljudi u Americi (ženama i robovima) te njihovim socijalnim i religijskim degradacijama, inzistirala je na vraćanju prava i privilegija koje ženama kao građanima Sjedinjenih Američkih Država prirodno pripadaju. Zajedno s istomišljenicima, isticala je da su svi muškarci i žene stvoreni jednaki te da su im dana neotuđiva prava od Stvoritelja - život, sloboda i potraga za srećom.⁹⁸ Deklaracija je jednoglasno prihvaćena, osim točke kojom se tražilo pravo glasa žena. Javnost je bila šokirana tim zahtjevom, kao i prijateljice E. Stanton, posebno L. Mott. Pravo glasa žene bilo je mnogima nezamislivo i sentimentalni govori i neprestane molbe E. Stanton, bogate, obrazovane i ugledne žene toga doba, nisu privoljele skupinu da joj daju potporu. Protivljenje, nedorazumi, krivo tumačenje i ismijavanje, čega se pribojavala i Stanton, bilo je izraženo kod mnogih, neovisno o spolu i socijalnom statusu. To je trajalo sve dok se F. Douglass, borac za prava crnaca i vješti govornik, nije obratio javnosti rekavši da žena, kao i rob, ima pravo na slobodu i pravo glasa, odnosno moć da bira vlast i donosi zakone.⁹⁹

Novinarski urednici osuđivali su „besramnu smjelost Deklaracije“, a posebno točku 19. kojom se zahtijevalo pravo glasa te su se okomili na žene koje su pokrenule akcije za emancipaciju žena. Često su objavljivali cijeli tekst Deklaracije kao i imena žena koje su je potpisale. Mnoge žene koje su bile prisutne na konvenciji odustale su od zahtjeva zbog pritiska sredine i povukle svoje potpise. Međutim, napadi su imali suprotan učinak – pokrenuli su rasprave o ženskim pravima u raznim državama Amerike. Pokret za ostvarivanjem prava glasa ojačao je uvođenjem 15. amandmana u Ustav SAD-a kojim je dano pravo glasa crnim muškarcima, ali ne i ženama. Borba za glasačko pravo žena nastavljena je pa su pripadnice ženskog pokreta 1869. godine osnovale dvije nacionalne udruge – *National Women Suffrage Association* te *American Women Suffrage Association*. Glavni cilj *National Women Suffrage Association*, koji su vodile E. Stanton i Suzan B. Anthony, bio je izglasavanje amandmana kojim bi žene dobile glasačko pravo. S. B. Anthony je 1872. godine s grupom žena glasala na predsjedničkim izborima u Rochesteru u državi New York i nakon toga je bila uhićena i naplaćena joj je kazna zbog protuzakonitog glasanja. Na suđenju koje je privuklo pažnju cijele nacije, održala je govor u kojem je, pored ostalog, istaknula da je otpor tiraniji poslušnost Bogu.¹⁰⁰ *American Women Suffrage Association* vodili su L. Stone i njezin suprug H. Blackwell. Cilj ove udruge bilo je poticanje svih američkih država na davanje prava glasa ženama.

98 Cott, N.F.1987. *The Grounding of Modern Feminism*. New Haven, Yale University Press.

99 isto

100 isto

Početak 20. stoljeća, nova generacija feministica unijela je u pokret novi duh. Neke od njih, poput C. Chapman i M. Wood Park, bile su vješte organizatorice i dobile su potporu žena srednje klase. Lobirale su u Washingtonu za stjecanje prava glasa žena. Druga grupa feministica na čelu s L. Burns, A. Paul te kćeri E. Stanton, Harriot E. Blatch, s obzirom na zahtjeve i načine borbe slične britanskim sufražetkinjama, apelirale su i poticale mlade ljude, radikale i žene srednje klase, čak i vezivanjem lancima za ogradu Bijele kuće, na ostvarenje svojih zahtjeva. Usvajanjem 19. amandmana 1920. godine žene su stekle pravo glasa. Bio je to kraj klasičnog feminističkog pokreta u SAD-u i time je završena sufražetska faza feminizma. Nakon što su žene ostvarile pravo glasovanja, neke su feministice smatrale da je time borba za prava žena završena. Dio njih nastavio je feminističku aktivnost radi ostvarivanja i drugih prava žena. Osnivanjem *Women's Bureau of the Department of Labor* 1920. godine, nastavljena je potraga za relevantnim informacijama o položaju žena u svijetu rada i o uvjetima njihova rada jer je i ovo područje bilo opterećeno nepravdom spram žena. Zamah feminizmu dala je medicinska sestra M. Sanger svojim zahtjevom za pravom žene da kontrolira svoje tijelo. Ideja o pravima kontrole žene vlastita tijela, a posebice prava na rađanje i seksualnost, unijela je nove dimenzije u emancipacijske pokrete. Sanger je podupirala obrazovanje žena o metodama kontracepcije te širila uvjerenje o slobodi žene da sama odluči hoće li i kada postati majka.

Da svakodnevni život odudara od zakonskih normi, dokazuje i „žilavost“ zastupnika antifeminističkih ideja i razvoj novih oblika mizoginije (ženomrstva) - feminizam se optužuje za razdvajanje društva i poteškoće koje se javljaju u obitelji, za „nerazumne“ zahtjeve za autonomijom žena, moralnom i ekonomski ravnopravnošću.¹⁰¹ U većini zemalja opetuju se poželjni obrasci ponašanja žena: tri K - Kirche (crkva), Kuche (kuhinja) i Kinder (djeca) su aktivnosti idealne žene.

2.1.2. Suvremena „feministička scena“

Nakon Drugog svjetskog rata, stjecanjem prava glasovanja formalno su izjednačena prava muškaraca i žena. Tradicionalisti su očekivali zatišje jer su žene „dobile ono što su tražile i neka im bude.“ Kako je feminizam društveni pokret, živo je agirao na ubrzane i obuhvatne poslijeratne društvene promjene i kretanja na filozofskoj, znanstvenoj i kulturnoj sceni. Univerzalna mogućnost i pravo izbora kao krucijalni izraz slobode čovjeka, ne propituje se samo u filozofiji egzistencijalizma, već i u feminizmu, i kao ideja i kao socijalni aktivizam dinamizirajući *feminističku scenu*. Posebnu pozornost kulturnih krugova privukla je knjiga Simone de Beauvoir *Le Deuxime Sexe* iz 1949. godine te knjiga

¹⁰¹ Nedović, S. 2005. Savremeni feminizam, položaj i uloga žene u porodici i društvu, Beograd, Centar za unapređivanje pravnih studija, Centar za slobodne izbore i demokratiju.

Mary Daly *Beyond God the Father* s kojima započinje tzv. drugi val feminizma. Feministički iskoraci predstavnica europskog drugog vala feminizma utemeljeni su u njemačkoj egzistencijalističkoj filozofiji G.W.F.Hegela, E.Husserla i M.Heideggera te u filozofiji francuskoga egzistencijalističkog filozofa J. P. Sartrea, životnog suputnika Simone de Beauvoir.¹⁰²

U *Le Deuxime Sexe* autorica je istaknula potrebu za redefiniranjem pojma žena i zaključila da je žena ljudsko biće kao i muškarac.¹⁰³ Konkretna novina ove autorice bila je čuvena teza - „Ženom se ne rađa, ženom se postaje ...Samo tuđe posredovanje može pojedinca konstituirati kao *Drugoga*. Dok postoji za sebe, dijete ne može shvatiti da je spolno diferencirano. Kod djevojčica i dječaka tijelo je isprva zračenje subjektiviteta, instrument kojim spoznaje svijet; oni svijet shvaćaju očima i rukama, a ne spolnim organima.”¹⁰⁴ Bio je to odgovor na Freudovu tvrdnju da je pitanje spola biološko pitanje jer *anatomija je sudbina*¹⁰⁵ zbog čega je i sudbina žene biološki predodređena. S njegovom mišlju o anatomiji kao sudbini, svijet muškaraca je umirio savjest i s dnevnog reda skinuo pitanje ženske ravnopravnosti jer se protiv sudbine ne može ništa.¹⁰⁶ Simone de Beauvoir je pitanje ravnopravnosti spolova pos-

102 Donovan J. 2000. *Feminist theory: the intellectual traditions*, 3rd edition, New York, London.

103 de Beauvoir, S. 2006. *Drugi spol* (Uvod i djetinjstvo). U: Čačinović, N. (ur.). *Žene i filozofija*, Zagreb, Centar za ženske studije. str.135 i dalje.

104 Isto, str. 149.

105 Zaharijević, A. 2005. Deregulacija temelja. *Filozofska istraživanja*, God. 25 (2005) Sv. 4 (815–827). str. 815.

106 Vidi: Lešić, Z. *Feminizam, feministička teorija i kritika* (Historiografska skica). http://www.openbook.ba/izraz/no12/12_zdenko_lesic.htm (14.05.2009).

tavila na novi način.¹⁰⁷ Kao što je i sama priznala u svom autobiografskom djelu *La Force des Choses* (1963.), Simone de Beauvoir je počela razmišljati o razlici u položaju onoga tko se rodi kao žena i onoga tko se rodi kao muškarac. I jedno i drugo su osobe koje se razvijaju u okolnostima danog društva i kulture. U tim okolnostima žena zapravo postaje žena, tj. dobiva tzv. ženske atribute s kojima nije rođena, već ih, nerijetko protiv svoje volje, stječe u muškom svijetu. Pasivnost, ovisnost o muškarcu, mirenje s položajem potčinjenosti i drugo, odlike su žene. Pojam *žene*, dakle, određuju društvene norme koje propisuje muškarac. Za muškarca, žena je spol – apsolutni spol, ništa manje. Ona se definira i diferencira u odnosu na muškarca, ali ne i obratno. Ona je incidentalna, netemeljna u odnosu na temeljno. On je Subjekt, Apsolut – ona je Drugo, definirano od strane patrijarhalnosti. De Beauvoir smatra da je svakoj osobi potrebna „drugost“, s ciljem definiranja samog sebe kao subjekta; dakle, konstituiranje same/samoga sebe neophodno je. Međutim, umjesto da taj proces bude recipročan te da Subjekt istovremeno bude i Objekt, Simone otkriva kako je žena neprestano objektivizirana, a muškarac zauzima položaj stalnog Subjekta. Postavljajući pitanje uloge žene u suvremenom svijetu, ona je izlaz iz naslijeđenog stanja društvene neravnopravnosti pronašla na način karakterističan za egzistencijalizam - ekstremna situacija (pojam je Sartreov) zahtijeva odlučan odgovor onih koji se u njoj nalaze. To podrazumijeva mogućnost izbora između pasivnog prihvaćanja stanja ovisnosti i intelektualne akcije kojom se potvrđuje vlastita sloboda. Simone de Beauvoir je za sebe izabrala ovo drugo, i to kako u javnom, tako i u privatnom životu. Njezina os-

107 Zbog svojeg odnosa sa Sartreom te reproduciranja muških struktura moći, feministice su optuživale Simone de Beauvoir i njen feminizam smatrale upitnim. Štoviše, nju su „često i uvijek iznova optuživali za mizoginiju. Njena mržnja prema ženama se opaža u njenom odnosu prema svemu onome što je specifično za ženu“. Bahovec, D.E. 2007. Feminizam, ambivalentnosti, ambivalentnost feminizma. U: Genero-časopis za feminističku teoriju, elektronsko izdanje, br.1. str.2.

U vrijeme kada je izašla knjiga, sebe nije smatrala feministicom jer je bila uvjerena da će se položaj žena promijeniti promjenom društvenog uređenja - dolaskom socijalizma. Ovim i drugim djelima uzburkala je feminističku svijest diljem svijeta. U Francuskoj je snažno nastupio Pokret za oslobođenje žene (MLF), a u SAD-u i Velikoj Britaniji, nanovo je probudena feministička svijest. Djelo Kate Millett *Spolne politike* (Sexual Politics) najviše je utjecalo na razvoj feminizma. K. Millett je prihvatila ideju Simone de Beauvoir o društvenoj determiniranosti koncepta žene i postavila onu krucijalnu distinkciju po kojoj se spol (sex) kao biološka kategorija, razlikuje od roda (gender), kao društvene konstrukcije koju uspostavljaju tradicija, kultura i odnosi u društvu. Ta distinkcija postat će osnovni instrument feminističke misli čak i u onim feminističkim krugovima koji su negativno ocijenili rad ove autorice. Kate Millett smatra da je odnos među spolovima političko pitanje. Politički sustav socijalizira svoje članove tako da prihvaćaju i reproduciraju spolnu nejednakost kao nešto normalno i prirodno. Obitelj predstavlja osnovni oblik socijalizacije u kojem oduvijek dominira muškarac jer je zaradivao i prehranjivao obitelj dok rad žena nije imao tržišnu vrijednost. Ekonomska moć muškarca osnovni je uzrok reprodukcije patrijarhalnog društvenog poretka. U obrazovanju se također reproducirala spolna nejednakost jer su žene bile osuđene na izbor isključivo "ženskih" zanimanja i nisu imale pristup politici ili nekim profesijama koje su bliske strukturi vlasti.

novna poruka ženama bila je: „birajte svoj život“. Porukom „birajte svoj život“ zapravo je poručila „žene, birajte slobodu.“

Esencijalistički pristup feministica-bjelkinja iz srednjeg sloja, oštro su kritizirale „nove“ feministice – *obojene žene (women of colour)*¹⁰⁸, pripadnice niže klase. *Obojene žene*, teorijski i praktički, promoviraju tezu da feminizam mora uvažavati socijalne, rasne, etničke i druge razlike među ženama. Ženski subjekt nije samo biološka kategorija već promjenjiv sklop. Umjesto *biološkog fundamentalizma* uvodi se kategorija *roda (gender)*.¹⁰⁹ Priznaje se da su žene u dominantnom poretku na različite načine uključene ili isključene, ovisno o klasnom, rasnom, vjerskom, etničkom, dobnom i spolnom položaju ili statusu. Kakvu god igrala ulogu, biologija ne determinira rod.

Feminizam trećeg vala, koji započinje krajem 80-ih godina 20. stoljeća i razvija se i danas, redefinira različite identitete. Feministice ističu da identitet čine heterogene i heteronomne predodžbe o rodu, rasi i klasi. Napušta se biologija kao utemeljenje ženskoga identiteta pa je feminizam trećeg vala posebno blizak *queer teoriji*¹¹⁰, postmodernizmu, ekofeminizmu, cyberfeminizmu i trans-feminizmu. Spol i heteroseksualnost su tvorevine patrijarhalnog diskursa moći koje se „performativnim“ putem ustanovljuju i održavaju. Spolnu razliku, također, treba dekonstruirati jer ne postoje samo dva spola, nego mnoštvo spolova i seksualnih identiteta koje nije potrebno statički definirati jer je pogriješno misliti da postoje „definitivno određena muška seksualnost koja lako dolazi do izražaja i neka već postojeća ženska seksualnost...“¹¹¹ Treći val feminizma problematizira subjekte feminizma. Pitanje subjektiviteta u feminizmu ne uključuje samo ono „*Tko sam ja?*“ nego i „*Tko je ona?*“. Ovaj par pitanja pomaže u odbacivanju strukture brisanja Drugoga i fantazama o

108 A. Plićanić Mesić termin *women of colour* prevodi kao „žene boje“. Držimo etimološki primjerenijim prijevod „obojene žene“. Vidi: Plićanić Mesić, A. 2004. Utjecaj američkog feminizma na germanistiku *Revija za sociologiju* Vol. 35. No 1-2, Lipanj 2004. Zagreb, Filozofski fakultet.

109 Vidi: isto.

110 Pojam „queer“ se često prevodi kao nešto nastrano, odnosi se na sve ono što odstupa od konvencionalnog; queer se odnosi na domene seksualnost, politike i kulture. Queer teorija propituje nametnute patrijarhalne norme, tradiciju, običaje, a afirmira osobno kreiranje životnih uvjeta, kulture i vlastite seksualnosti. Za queer osobe je bitno da ne postoji samorazumljiva, podrazumijevajuća seksualnost i slijeđenje društvenih pravila vezanih za seksualnost. Queer predstavlja snagu otpora, buntovništva prema svim ustaljenim modelima življenja i ovu teoriju su mnoge transseksualne, biseksualne i heteroseksualne osobe, čija se seksualnost ne uklapa u «standarde», prihvatile ovaj naziv kojim ukazuju na svoj identitet koji je «u procesu». (vidi: Phillips, D. 1994. *What's So Queer Here? Photography at the Gay and Lesbian Mardi Gras*, *Eyeline* 26, pp. 16-19.; de Lauretis, T. 1991. *Queer Theory: Lesbian and Gay Sexualities*, *differences: a Journal of Feminist Cultural Studies* 3, 2, pp. iii-xviii)

111 Peterson, T.G., Metjus, P. 2002. *Feministička kritika istorije umetnosti*. U: Anđelković, B. (ur.) *Uvod u feminističke teorije slike*, Beograd, Edicija *Pogled/Teorija*, Centar za savremenu umetnost.

Drugom...¹¹² čije je postojanje karakteristično za feminizam drugog vala. Postmoderne feministice, D. Haraway i J. Butler, primjerice, smatraju da je i spol, do tada shvaćen kao nesumnjivo biološka i nepromjenjiva supstanca, također produkt konstruiranja, i to kroz proces jezičnog označavanja, tj. imenovanja. Butler kritizira dotadašnje tradicionalno shvaćanje materijalnosti tijela, tj. spola. Pita se kako to da je "materijalnost", tumačena (i tumači se još uvijek, kako u suvremenoj znanosti, tako i u svakodnevnom mišljenju) kao znak nesvodljivosti, kao jezgra koja je biološka i kao takva nepromjenjiva.¹¹³ Za razliku od značajnog broja teoretičara koji su spol određivali biološkom kategorijom, Butler smatra da je spol, kao i rod, društveno zadan, tj. oni su društveni konstrukti „učinci određenih oblika moći.“¹¹⁴ Tijelo je temelj i nositelj kulturne konstrukcije. Značajnu ulogu u procesu konstrukcije, ali i dekonstrukcije, ima jezik koji je performativan čin. Jezik može biti, a često i je, sredstvo instrumentalizacije jer nas oblikuje i legitimira dominantnu kulturnu ideologiju. Postmodernistički feministički diskurs¹¹⁵ tvrdi da nema neposredne, date činjenice muškog i ženskog identiteta, već postoji čitav jedan proces diferencijacije. Proces(i) diferencijacije stvaraju „istrpane identitete“¹¹⁶ jer „rod, rasa i klasa s teško stečenim priznanjem svoje društvene i povijesne konstitucije, ne mogu biti osnovom vjerovanju u „esencijalno“ jedinstvo. Nema ničega u bivanju „ženom“ što prirodno ujedinjuje žene.“¹¹⁷ „...svi smo himere, teoretizirani i načinjeni hibridi stroja i organizma, ...mi smo kiborzi. Kiborg je naša ontologija...kiborg je stvorenje u postrodnom svijetu.“¹¹⁸ Kiborg je, kao i ostala hibridna bića, kreiran da bi narušio ustoličene muško/ženske binarnosti jer kiborg nije spolno determiniran niti spolno identificiran već je „transgendered“ s potencijalom da bude samostalan, samohodan i autentičan (suprotno genderu koji je često problematizirana kategorija).¹¹⁹ Na ovaj se način unose nove referentne točke analize (identiteta) u feminističku teoriju. Feminizam proučava i kako materijalne razlike i nejednakosti utječu na proizvodnju, diseminaciju, recep-

112 Rouz, Dž.2002. Stvaranje prostora za ženski subjekt feminizma. U: Anđelković, B. (ur.) Ulvod u feminističke teorije slike, Beograd, Edicija Pogled/Teorija, Centar za savremenu umetnost. str. 271.

113 Vidi: Butler, J. 2000. Nevolje s rodom. Feminizam i subverzija identiteta. Zagreb, Ženska infoteka.

114 isto, str. 12.

115 Vidi: Nicholson, Linda J. 1999. (ur.) Feminizam/ Postmodernizam. Zagreb, Liberata – Centar za ženske studije.

116 Haraway, D.1999. Manifesto za kiborge. U: Nicholson, Linda J. (ur.) Feminizam/Postmodernizam. .Zagreb, Liberata, Centar za ženske studije.

117 Isto, str. 172.

118 Isto, str. 168.

119 Ignjatović, S. 2002. Cyberspacetime i feministička teorija. Beograd, Centar za proučavanje informacionih tehnologija, Electronic Text Archive, Beogradska otvorena škola. Oktobar, 2002.

ciju i kontinuitet umjetnika i umjetnica¹²⁰ i njihovih tekstova. Istraživački fenomeni u feminizmu su, s jedne strane, (pra)stari, ali s druge veoma suptilni i sofisticirani poput uporabe jezika u kontekstu J. Lacana i njegova *simboličkog poretka*. Derrida, Lacan, anglo i francuske feministkinje nam ukazuju kako razmišljanje o filozofskim sustavima nije važno samo iz nekog „unutarnjeg“ teorijskog razloga, već zato što ovi filozofski smjerovi određuju stanja, uvjete, premise i koncepte na kojima se temelje naši životi i sve društvene institucije.

U okviru feminističkog diskursa postoji niz otvorenih pitanja koja isključuju podudarne odgovore. Osim toga, feministički prikazi određenih problema nikada nisu bili široko prihvaćeni, a feministice su u medijima često prikazivane kao osobe sklone mizandriji, mužomrziteljice i razbijačice brakova - važne društvene institucije tradicionalnog društva. Nove društvene situacije rekonstruiraju „stare“ probleme emancipacije žena. Medijskom konstrukcijom suvremenog društva mijenjaju se načini potčinjavanja žena, posebice u pravcu simboličkog potčinjavanja. Pretvaranje žene u objekt ostvaruje se medijsko-psihološkim prinudama u procesu normalizacije. Ljepota se nameće kao mjera i norma ponašanja te postaje općeprihvaćeno da je lijepa, mlada žena poželjna, dobra, potrebna i prihvaćena. Medijsko posredovanje ženskog identiteta, na prvom mjestu kanoniziranjem ženskog tijela i idealima ljepote, prikrivenim prinudama razvija žensku ovisnost o „industriji zdravlja“ i kozmetičkoj industriji. Spolno stereotipiziranje ideala „mladosti“ hrani brzorastuću industriju plastične kirurgije, industriju psihološkog i psihijatrijskog savjetovanja te medicinu uvjetovanih ženskih bolesti, anoreksije i bulimije. Primjerice, segregirajuća norma - poruka upakirana u „celofan“ malograđanskog bontona propisuje - „nije pristojno ženu pitati za godine!“ Izvađena iz „ideološkog celofana“ bontona, ova poruka glasi - žene s godinama sve manje vrijede, a potpuno „raspakirana“ poruka glasi - žena je rađalica. Gašenjem reproduktivne funkcije ona gubi društvenu vrijednost. Nasuprot tome, muškarac s godinama dobiva na vrijednosti jer je zreliji (moćniji). Stih pjesme - *godine nisu važne* - izgleda, važi samo za muškarce. Poruka - „budi mlada i lijepa, to je tvoja dužnost“ - opće je okruženje koje pritišće razvoj ženskog identiteta. U produžavanju mladosti i ljepote pomaže svemoćna farmaceutska industrija, kozmetička industrija, wellness industrija i plastična kirurgija.

120 U kontekstu drugog vala američkog feminizma početkom 70-ih, Elaine Showalter je istaknula zahtjev da se spisateljice proučavaju kao zasebna grupa i za tu feminističku djelatnost uporabila je naziv ginokritika. Proučavanjem tekstova koje su napisale prozaistkinje, pa i pjesnikinje, došlo je do konstruiranja ženske spisateljske tradicije. Najznačajniji je ginokritički projekt konstrukcije pjesničke tradicije izvela pjesnikinja Alicia Suskin Ostriker 1986. godine u knjizi *Stealing the Language - The Emergence of Women's Poetry in America* (Kradljivice jezika - Pojava ženske poezije u Americi). Ginokritičarke su zastupale stav da je svako pisanje obilježeno rodom. (vidi: Dojčinović-Nešić, B. 1993. *Ginokritika - Rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*, Beograd, Književno društvo „Sveti Sava“).

Paradoksalno, ova poruka funkcionira kao žrvanj u koji žene programirano upadaju – životna dob se produžava, a tako i prilika industriji ljepote da iz objektiviziranja žena izvuče još veći profit. Kada žena napokon izgubi unaprijed izgublenu bitku s vremenom, depresiju potaknutu nezadovoljstvom i krivnjom jer više „nije lijepa“, farmakoindustrija liječi antidepresivima. Uvjetovana potreba za ženskom mladošću i ljepotom siguran je i neiscrpan izvor profita.

Ž. Jelavić¹²¹ ističe da su anoreksija i bulimija kulturno uvjetovane bolesti bogatog i sitog Zapada, nastale zbog izgladnjelog izgleda i mršavosti koji je nametnut kao dominantni model ženskog tijela. Poželjna je mršavost, praćena sve većim pritiskom za održavanjem dobre tjelesne kondicije, odnosno „discipliniranjem“ tijela.

U istraživanju kojeg je provela B.a.B.e., o ženama i medijima¹²² u najtiražnijim hrvatskim dnevnim listovima žene se programatski prikazuju uglavnom u „zabavnom dijelu“, razgolićene na fotografijama ili su teme „crne kronike“ dok se u „ozbiljnom dijelu“ novina pojavljuju muškarci u raznovrsnim važnim ulogama. Žene su prikazane razgolićene u erotiziranim pozicijama, a muškarci ozbiljni i u odijelima. Žene malo sudjeluju u temama vezanim uz politiku i vladu. Feminizam 80-ih i 90-ih godina 20. stoljeća uključen je u opću društvenu debatu o izboru socijalizma, kapitalizma ili *trećeg puta*, kao opcija razvoja u srednjoročnoj budućnosti.

Unatoč tome što je društveni položaj žena početkom 21. stoljeća i dalje bremenit problemima, valja priznati da je probleme običnih žena feminizam uspio učiniti politički relevantnima i društveno transparentnima. Ravnopravnost žena ulazi u maticu važnih društvenih pitanja. Međutim, u situacijama u kojima ravnopravnost ovisi o blagonaklonosti ili čak o političkoj kalkulaciji dominantne društvene (čitaj: spolne) skupine, odnosi muškaraca i žena bit će nezdravo suparnički, napeti i onemogućavat će partnerski život. Brojni su primjeri prikrivene diskriminacije „... paradigmatički je slučaj takva tipa diskriminacije situacija u kojoj poslodavac, rukovodeći se razlozima profita, preferira muškarca nad ženom ne zato što vjeruje da je muškarac prirodno sposobniji ili efikasniji od žene, već zato što smatra da žena ima (ili će imati) obveze prema kućanstvu i djeci koje će utjecati na vrijeme koje može provesti na poslu, bitno umanjiti njezinu koncentraciju na posao i sl.“¹²³ Feminizam zato mora globalizirati razvoj svijesti o spolnoj neravnopravnosti. Istraživanja teorijske i empirijske naravi trebala bi pridonositi promjenama svakodnevice i

121 Beck, B., Govedić, N. 2002. Razgovor Željka Jelavić - Između Albanije i Hollywooda: tijelo Hrvatica. Zarez, 28.2.

122 B.a.B.e. Žene u medijima razgolićene, muškarci u odijelima. <http://www.index.hr/vijesti/clanak/babe-zene-u-medijima-razgolicene-muskarci-u-odijelima/310811.aspx>. (12.8. 2008.)

123 Prijić-Samaržija, S. 2007. Spolne različitosti, spolna diskriminacija i programi afirmativne akcije. U: Baccarini, E., Prijić-Samaržija, S. (ur.) 2007. Praktična etika; ogledi iz liberalnog pristupa nekim pitanjima praktične etike (199-231). Zagreb, Biblioteka Filozofska istraživanja.

kreirati društvo tolerantnim na različitost te kreirati sredine u kojima će postojati učinkoviti mehanizmi za suzbijanje spolne diskriminacije.

3. PRAVCI FEMINIZMA

“Uvijek sam mislio da žena ima one suptilne umne i duševne osobine koje su je činile nadmoćnijom u odnosu na muškarca. Ali, tankočutna žena koju obožavam je sada nestala i ustupila mjesto ženi koja misli da je njen najveći cilj da što više liči na muškarca - u odijevanju, glasu i djelu.”

Nikola Tesla

Duboka ukorijenjenost „feminizma“ u antropologiji, medicini, psihologiji, pedagogiji, biologiji, sociologiji, ekonomiji, (informacijskoj) tehnologiji i drugim znanostima i znanstvenim (sub)disciplinama onemogućuje postojanje jedne sveobuhvatne, općeprihvaćene i važeće definicije. Ta složena ukorijenjenost feminizma odražava se i na postojanje različitih pristupa pri detektiranju uzroka neravnopravnog položaja žena. To rezultira različitim pravcima feminizma, različitim strategijama i taktikama čija primjena (ne) može osigurati ravnopravnost spolova. Pojedini autori smatraju da je feminizam potrebno podijeliti na dva osnovna: pravični feminizam i ideološki feminizam.¹²⁴ Postoje autori koji tipologiju feminizma „vežu“ uz dominantne filozofske pravce u razvoju društva pa se, u skladu s takvim kriterijem, govori o (prosvjetiteljskom) liberalnom feminizmu, kulturalnom feminizmu, egzistencijalističkom feminizmu, feminizmu i frojdizmu, feminizmu i marksizmu te o radikalnom feminizmu.¹²⁵ Navedeni tipovi predstavljaju razvojne etape feminizma.

Jack S. Kahn u djelu *An introduction to Masculinities*¹²⁶ dijeli feminizam na liberalni, kulturalni, radikalni feminizam i feminizam obojenih.

Neki autori smatraju da postoje tri osnovna pravca feminizma – liberalni, radikalni i marksistički/socijalistički feminizam¹²⁷ s podvarijantama.

U nastavku ćemo opisati neke od pravaca feminizma. Navedena tipologija nije potpuna s obzirom na postojanje različitih, legitimnih kriterija pri stvaranju podjela složenih fenomena kakav je feminizam.

3.1. SOCIJALISTIČKI FEMINIZAM

Socijalistički je feminizam moguće odrediti kao feminizam zaokupljen izazovima kapitalizma i muškom nadmoći i patrijarhalnosti. Nastoji

124 Vidi: Graham, G. 1988. Two types of Feminism, *American Philosophical Quarterly*, Vol.25. N.4. October, 1988. p.303-328.

125 Vidi; Donovan J. 2000. *Feminist theory: the intellectual traditions*, 3rd edition, (copyrighted material) continuum, New York, U.S. London, U.K.

126 Vidi: Kahn, Jack S. 2009. *An introduction to Masculinities*. Oxford, Blackwell, UK.

127 Vidi: Beasley, C. 1999. *What is feminism? An Introduction to feminist theory*. London, SAGE Publications.

pronaći veze između klasnih odnosa i odnosa među spolovima u društvu te povezati promjene u ulozi žena s promjenama u ekonomskom sustavu. Temelji se na posjedovanju sredstava za proizvodnju.¹²⁸ Socijalistički feminizam razvija se tijekom industrijske revolucije masovnim zapošljavanjem žena (i djece) u tvornicama. Feministice su se borile za rješavanje socijalnih problema i unaprjeđenje radnih uvjeta za žene.

Neke socijalističke feministkinje slagale su se s patrijarhalnom teorijom te su gledale na patrijarhat i društvene klase kao na dualni sustav ugnjetavanja žena. Druge su smatrale da je *patrijarhalna teorija* nepotrebna i nedostatna kao opravdanje za ugnjetavanje žena i pogubna za razvijanje solidarnosti između žena i muškaraca u borbi za ženska prava, objašnjavajući kako je ugnjetavanje žena biološki određeno.

Da bi potaknule reforme, ali i probudile osjećaj moći radničke klase, socijalističke feministice primjenjuju strategiju masovnih akcija i kampanja. Također se orijentiraju na stvaranje dijaloga i saveza s progresivnim muškarcima i „muškim“ savezima i pokretima. Muškarce iz radničke klase smatraju ključnim saveznicima u borbi protiv kapitalizma i ugnjetavanja žena. Ove su feministice usredotočene na probleme zaposlenosti žena, rad u domaćinstvu i državne politike. Zalažu se za autonomni ženski pokret, ali i za proširenje socijalističkog pokreta koji bi trebao uključiti feminističke perspektive i pitanje potlačenosti žena.

Socijalističke feministice priznaju da se muška dominacija nad ženama promijenila, a glavni razlog ugnjetavanja žena vide u klasnoj podjeli društva. Iako su žene podijeljene prema klasi, boji i političkim uvjerenjima, smatraju da su sve žene jednako potlačene. Ova se potlačenost ne smije shvatiti samo u terminima nejednake moći između muškaraca i žena, nego i u terminima potreba kapitalizma i uloge državnih institucija u kapitalističkom društvu.

Neplaćeni rad žena u domaćinstvima neophodan je za održavanje radne snage, starijih i djece. Žene su fleksibilna radna snaga na koju se uvijek može računati, čak uz manju plaću za isti posao. Najgore posljedice ugnjetavanja trpe žene iz radničke klase, jer žene bogatih, iako nemaju svoju individualnost, imaju ekonomske privilegije.

Socijalistički feminizam je pravac feminizma koji proklamira stav da se potpuna emancipacija žena može provesti jedino unaprjeđenjem njenog javnog i društvenog života, odnosno ukidanjem ekonomskih i kulturnih izvora obespravljivanja žena. Ovaj je feminizam, prema nekim izvorima, dualna teorija koja povezuje argumente marksističkog feminizma o kapitalizmu kao

128 Mnoge su se feministice borile za rješavanje socijalnih problema i poboljšanje radnih uvjeta žena. Značajno je ime Clara Zetkin koja skreće pozornost na dvojako izrabljivanje žena u kapitalizmu - u braku, ekonomskom ovisnošću o mužu i obitelji te najamnim radom koji je u službi obitelji.

izvoru ženske obespravljenosti i argumente radikalnog feminizma o ulozi roda i patrijarhata.¹²⁹ Takva orijentacija jasno upućuje na zajedničku ili usklađenu političku aktivnost žena i muškaraca te vjerovanje da se interesi muškaraca i žena mogu uskladiti. Dualnost strategija i taktika očituje se i u sloganu „Nema oslobađanja žena bez socijalizma, nema socijalizma bez oslobađanja žena.“

129 Vidi: <http://www.feministissues.com/marxist.html>. (29.06.2010.)

3.2. RADIKALNI FEMINIZAM

Radikalni feminizam razvija se u drugoj polovici 1960-ih u SAD-u, a kasnije se širi po ostalim zapadnim zemljama i analizira odnose u društvu s aspekta spola/roda. Njegove sljedbenice bile su nezadovoljne načinom na koji su ostali društveni pokreti, primjerice pokret za građanska prava u SAD-u, tretirali ženske probleme, kao i rodnom diskriminacijom unutar samih pokreta. Odbacile su stav prema kojem će se podređenost žena riješiti promjenom zakona (za što su se zalagale liberalne feministkinje), odnosno ukidanjem klasnih razlika (za što su se zalagale socijalističke i marksističke feministice). Ideologija radikalnog feminizma u SAD-u razvila se iz ekstremnog krila *Women's Liberation Movement* te utjecaja *Civil Rights Movementa* 1960-tih. Mnoge radikalne feministice iznikle su upravo iz tih pokreta, a kronološki ga povezuje s drugim valom feminizma.

Slogani proizašli iz knjiga K. Millet¹³⁰ i C. Hanish "*Osobno je političko*" i "*Privatnost je politička*", dominirali su ženskim pokretom. Patrijarhalni odnosi određuju sve ostale načine potlačenosti; klasnu, rasnu i imperijalnu. Uloga žena u reprodukciji omogućuje muškarcima da njima ovladaju, tj. muškarci imaju želju kontrolirati ženine seksualne sposobnosti i iskoristiti njen neplaćeni rad u braku.

Radikalne feministice smatraju da korijeni muške dominacije sežu do porodičnih odnosa i upravo njih valja radikalno mijenjati, a obrazovanje vide kao snažni generator spolnih stereotipa jer se obrazovanjem žene upućuju u stereotipizaciju rodne uloge. Glavnim krivcem ugnjetavanja žena određuju patrijarhalni sustav koji je obilježen muškom dominacijom nad ženama u domaćinstvu i svim institucijama moći. S druge strane, patrijarhalna svijest onemogućava žene u promjenama, čak i u progresivnim pokretima i radničkim savezima, posebice potrebe žena za prostorom, demonstracijama i kampanjama. Radikalne feministice prosvjeduju protiv nasilja nad ženama, silovanja, pornografije i prostitucije.¹³¹ Krajnji je cilj borbe žena korjenito mij enje njanje odnosa među spolovima - ponekad eliminiranjem stvarne dominacije

130 K. Millet smatra da je feminizam prošao kroz različite faze; u prvoj fazi ženski pokret je razotkrio neke od najdrastičnijih vidova potčinjavanja žene u patrijarhatu te im je priznato pravo i na obrazovanje i na zaposlenje, kao i pravo glasa. Osim toga, feministkinje su u svojim polemikama isto tako uspješno razobličavale dvojne standarde kojima je društvo reguliralo domenu seksualnosti, ukazujući na patrijarhalnu osnovu porodice kao društvene ustanove i morala koji je upravljao njenim uredjenjem. Obilježja ženske psihe (pasivnost, mazohizam i narcizam) Freud nije pripisao društvenom položaju već 'zavisti na penisu' (penis envy). Feminizam, tj. seksualna revolucija je izmijenjena društvenu svijest te oslobodila ženu i učinila kraj seksualnim inhibicijama, tabuima i dvostrukim društvenim standardima u domeni seksualnosti, braka i porodice. (vidi: Lešić. Z. feminizam, feministička teorija i kritika (Historiografska skica): http://www.openbook.ba/izraz/no12/12_zdenko_lesic.htm. (28.10.2010.)

131 Preece, J., Griffin, C. 2003. Radikalne i feminističke pedagogije. U: Jarvis, P. (ur.) Poučavanje: Teorija i praksa. Zagreb, Andragoški centar.

muškarca, a ponekad eliminiranjem „muških“ vrijednosti u korist vrijednosti koje određuju žene. Radikalne feministice zato tvrde da se žene mogu osloboditi jedino ako sruše patrijarhat potpunim odbacivanjem tzv. rodnih uloga, tj. radikalnom promjenom društva.

3.3. LEZBIJSKI FEMINIZAM

Lezbijski feminizam, nastao iz radikalnog feminizma, bavi se problemom seksualnosti i borbom protiv diskriminacije na temelju spolnih uloga i seksualne orijentacije.¹³² Lezbijski feminizam promovira slobodu u seksualnoj orijentaciji jer ističe da je ekskluzivnost heteroseksualnih veza u zapadnim i drugim društvima prihvaćena kao jedina ispravna, tj. normalna, a svako odstupanje od te „normalnosti“ proglašava se devijantnim, etiketira i diskriminira.¹³³ Smatraju da je lezbijka proizvod iste heteropatrijarhalne ideologije koja naturalizira koncepte spola i heteroseksualnosti.¹³⁴ Lezbijskim je filozofkinjama feminizam pokret kojim se treba izboriti da lezbijski identitet postane ravnopravan s heteroseksualnim identitetima. Krajnji cilj njihova aktivizma je mijenjanje stava (i praksi) spram seksualne moralnosti i ponašanja. *Ružičasta*

132 Seksualno ponašanje za M. Foucaulta nije tek puki odraz naših prirodnih nagona, već mnogo više od toga... ono je, također, svijest koju imamo o onome što činimo, o onome što činimo od svog iskustva, i vrijednost koju tome pripisujemo. Ono što je problem za društvo (ako već nije sam homoseksualni čin) je opasnost razvijanja mnoštva drugačijih odnosa: te stvari (drugačiji odnosi) zaista mogu uznemiriti neke ljude. „Ali ja sam govorio o općem strahu od toga da će gej osobe razviti odnose koji su intenzivni i zadovoljavajući, iako uopće nisu u skladu sa idejama koje o odnosu imaju drugi. Govorim o vjerovatnoći da će gej osobe stvoriti do sada nevidene vrste odnosa koje mnogi ljudi neće moći da toleriraju» (Fuko ,M., O’Higgins Dž. 2000. Seksualni izbor - seksualni čin: Fuko i homoseksualnost, Beograd, Ženske studije, Centar za ženske studije. br. 13, str. 33-51. str.42.

133 Feministkinje koje su se bavile reproduktivnim slobodama nužno su morale istraživati razlike između žena i muškaraca. Međutim, većina prvih feminističkih pravnih tekstova napisana je sa stajališta koje je prešutno odobravalo mušku normu. Nedostaje im posebno zanimanje za lezbijska pitanja. U onom smislu u kojem se lezbijke ne razlikuju od heteroseksualnih žena, bile su, naravno, prešutno uključene u borbu za ravnopravnost. Razlike između iskustva lezbijki i heteroseksualnih žena bile su nevažne u oblikovanju feminističke pravne teorije.

134 Kahlina , K. 2006. Feminizam u Hrvatskoj: kako lezbijkama dati glas? Reč, no.74/20. Časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja. str. 55-91.

napast¹³⁵ (lavender menace) te ružičasta varalica (lavander herring)¹³⁶ izrazi su kojima se obilježava odnos javnosti i heteroseksualnih feministica prema lezbijkama. *Ružičasta varalica* odnosi se na taktiku kojom se heteroseksualne žene u javnom diskursu odvrću od feminizma koji podržava lezbijstvo.¹³⁷

Predstavnice skupine *The Woman Identified Woman – by radical lesbians* ističu da su kategorije *homoseksualnost, heteroseksualnost i lezbijka*, stvorene u društvima u kojima dominiraju muškarci pa se heteroseksualnost rijetko uzima za predmet feminističkih istraživanja. Monique Wittig je 1978. godine, u eseju *Straight Mind*, na godišnjoj konferenciji *Zajednice modernih lingvista* u New Yorku, iznijela tezu da lezbijke nisu žene. Tvrdnja M. Wittig dovela je u pitanje postavku, za nju fundamentalnu, koju feminizam nikada nije osporavao – heteroseksualnost shvaćena kao politički režim, a ne kao seksualnost. Lezbijski feminizam je patrijarhalni sustav shvaćao i objašnjavao kao ideološki sustav utemeljen na dominaciji muškaraca nad klasom žena; kategorije *muškarac* i *žena* nisu analizirane ni dovedene u pitanje. „Upravo ovdje lezbijska egzistencija probija granice zadanih kategorija muškarac – žena, budući da su u drugačijem odnosu, kao žena – žena. Kategorija muškarac

135 Vidi: http://en.wikipedia.org/wiki/Lavender_Menace (15.11.2010.)

136 Izrazi lavender menace (ružičasta napast) i lavender herring (ružičasta „varalica“), nastali su 60-tih godina, a iskazuju odnos javnosti i heteroseksualnih feministkinja prema fenomenu lezbijki. „Ružičasta varalica“ je taktika kojom se heteroseksualne žene u javnom diskursu odvrću od feminizma, tj. od njegova poistovjećivanja s lezbijstvom. Betty Friedan u lezbijkama prepoznaje „ružičastu napast“ koja je kočila ostvarenja interesa cjelokupnog ženskog pokreta. Gledajući na feminizam «muškim očima», feministički pokret nije mogao izbjeći ovakvo etiketiranje. „Lezbijka je etiketa koju je izmislio muškarac, nametnuta svakoj ženi koja se usuduje biti jednaka muškarcu...da istakne prvenstvo svojih potreba... Ako je žena nezavisna u ovom seksističkom društvu, ona ne može biti žena već lezbijka.“

Pristanak heteroseksualnih feministkinja, odnosno većinske grupe, na ovu patrijarhalnu strategiju isključivanja, direktno je doveo u pitanje smisao sestrinstva. Jer, kako god da se definira lezbijski identitet (žena koja se identificira kao žena, žena koja voli ženu, žena koja je u potpunosti nezavisna od muškarca, samo su neke od tadašnjih definicija), on je prije svega ženski, a za politiku identiteta ovo je bilo presudno određenje. Ukoliko imamo na umu da je teza o prisilnoj heteroseksualnosti objašnjavala način na koji funkcionira patrijarhat, s čime se nikako nisu mogle složiti mnogobrojne žene koje su doslovno „spavale s neprijateljem“. Iako je, dakle, sâm pokret davao osnova za teze kakva je ona o lezbijskom kontinuumu, budući da su žene u ovo doba intenzivno otkrivali žensko prijateljstvo i, uopće uzev, odnose koji nisu ograničeni na tradicionalne heteroseksualne odnose, zaključujući do kojih su dolazile lezbijske feministkinje bili su odveć radikalni i za najradikalnije među heteroseksualnim ženama.

I upravo će ta dvosmislena pozicija koju su lezbijke zauzimale u ženskom pokretu njima omogućiti da, s jedne strane, na najkonsekventniji način izvedu esencijalističke odlike ženskog identiteta (lezbijka je zapravo jedina prava žena, budući da se investira isključivo u žene), i da, s druge, identitet „žene“ dovedu u pitanje, ne prepoznajući se u njemu. (vidi: http://tolerancija4.bos.rs/?page=blog&lang=srp&subaction=showfull&id=1261306556&archive=&start_from=&ucat=&author_id=1253198920&: (12.10. 2009).

137 Zaharijević, A.2007. Kratka istorija sporova; šta je feminizam? U: Čakardić, A., Jelušić, A., Majić, D., Ratković, T. (ur).Kategorički feminizam- nužnost feminističke teorije i prakse, Zagreb, Biblioteka FemFesta, Centar za ženske studije. str.122.

jednostavno ovdje gubi smisao, nestaje“.¹³⁸

Adrienne Rich u radu *Prisilna heteroseksualnost i lezbijska egzistencija*¹³⁹ istaknula je dominantno shvaćanje kako je većina žena heteroseksualna. Heteroseksualnost je ekonomska veza koja se zasniva na nejednakoj rodnoj podjeli rada i, shvaćena kao norma, briše lezbijke stavljajući ih u sferu devijantnog i nenormalnog. „Lezbijke koje žive svoje privatne živote udaljene od intimne prisutnosti muškaraca doživljavaju iskustva oslobođena muške dominacije. Kad napustimo dominantno mušku javnu sferu, vraćamo se kući u ženski određenu privatnu sferu. To ne znači da *patrijarhat* kao institucija za nas ne postoji ili da patrijarhat ne postoji dok doživljavamo slobodu od muške dominacije. To jednostavno znači da doživljavamo značajna razdoblja nepodčinjenosti, tijekom kojih mi, kao žene, slobodno razvijamo poimanje sebe koje je naše vlastito, a ne puki konstrukt patrijarhata.“¹⁴⁰ Lezbijka je svaka žena koja se želi osloboditi dominacije muškarca i svaka koje želi isticati svoje potrebe. U mnogobrojnim publikacijama, poput *The Ladder - a lesbian Review* te *Scum Manifesto* autorice Valerie Solans, žena je opisana kao cjelina, savršena osoba, a muškarci kao izvori mnogih društvenih problema. V. Solans u *Scum Manifestu* iznosi tezu da istinska ljubav može postojati samo između žena.¹⁴¹

3.4. FEMINIZAM CRVENIH ČARAPA

*Crvene čarape (Redstockings)*¹⁴² podvrsta su radikalnog feminizma koji su 1969. godine u New Yorku osnovale Shulamith Firestone i Ellen Willis.¹⁴³

138 Špehar, A. 1994. Lezbijstvo i feminizam, Kruh i ruže br. 2 ljeto/jesen 1994.

<http://www.zinfo.hr/hrvatski/stranice/izdavastvo/kruhirusu/kir2/2lezbifeminizam.htm> (23.3.2008.)

139 Vidi: Rich, A. 2002. *Prisilna heteroseksualnost i lezbijska egzistencija*, Zagreb, Kontra.

140 Patricia A. Cain : *Feministička teorija prava: utemeljenje teorija*. http://www.ured-ravnopravnost.hr/slike/File/istrazivanje/Cain_Feministicka_teorija_prava_utemeljenje_teorija.pdf. (12. 8. 2010.)

141 Vidi: Hoagland, Sarah, L. 1989. *Lesbian Ethics: Toward New Values*. Palo Alto, CA: Institute for Lesbian Studies.

142 U Švedskoj tijekom devedesetih godina 20. stoljeća nastale su Čarape podrške u čast intelektualnog kruga plavih čarapa i političkog kruga crvene čarape. Čarape podrške se odnose na podršku ženama u politici. Čarape podrške željele su promijeniti političku klimu u Švedskoj prije izbora 1994. godine, a isticale su kako treba stati s raspravama o jednakosti spolova pomoću kvota i brojeva i okrenuti se stvarnoj analizi položaja žena.

143 Echols A. and Willis, E. 1989. *Daring to Be Bad: Radical Feminism in America, 1967-1975. Daring to be Bad: Radical Feminism in America, 1967-75.* (American Culture), University of Minnesota Press.

Ime *crvene čarape* igra je riječi koja pravi otklon od *plavih čarapa*¹⁴⁴, metafore za učene žene (intelektualke i književnice), a crvena je boja povezana s duginim bojama, revolucijom, ustankom i uopće, s ljevičarima. Značajna teoretičarka radikalnog feminizma, *Shulamith Firestone* u knjizi "*The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution*" (1970.)¹⁴⁵, analizira razloge nejednakosti među spolovima. Ženinu potčinjenost smješta u biologiju. Razdoblje trudnoće, rađanja i dojenja fizički su tereti koji imaju ozbiljne društvene posljedice jer u tim je periodima žena zavisna od muškarca. Društvo može evoluirati "reproduktivnom tehnologijom" i osloboditi ženu *barbarskih trudnoća* i bolnih poroda. Eliminiranjem temeljnih razlika između spolova, spolna diskriminacija bi nestala.

Neke feministice zagovaraju radikalni feministički pokret kao potpuno samostalan, odvojen od ostalih političkih pokreta. Polazna premisa im je da su žene uvijek potlačene kao klasa u društvu u kojem dominiraju muškarci pa je, posljedično tome, društvo destruktivno i opresivno. *Crvene čarape* su kao osnovni zadatak feminizma isticale podizanje klasne svijesti žena s jasnom artikulacijom funkcije, cilja i procesa *budjenja svijesti*. Zagovaranje korištenja probudene svijesti, postavlja se kao strukturni način prevladavanja „getoizacije“ žena. Isticale su potrebu međusobne povezanosti jer - "sestrinstvo je snažno". Pripadnice ovog feminizma prosvjedovale su želeći promjene zakonske regulative prava na pobačaj jer su raspravu o tome vodili muškarci, a jedina žena koja je sudjelovala bila je časna sestra.

U značajnom djelu *crvenih čarapa*, *Redstockings Bitch Manifesto*, potlačenost se ističe kao glavni problem žena jer se na njih gleda kao na seksualne objekte, sluškinje u obitelji i jeftinu radnu snagu. Za oslobađanje svih, a posebno žena, važnim smatraju ukidanje svih oblika diskriminacije. Visoko demokratska društva će, prema njihovom mišljenju, dati slobodu ženama i priliku da se izražavaju na način na koje one žele.

144 „U drugoj polovici 18. stoljeća skupina londonskih salonskih žena nazvane „plave čarape“, pod vodstvom osviještenih dama Elizabeth Montagu i Elizabeth Vesey, uz čaj i biskvite, promovirala je žensku emancipaciju, rušenjem mita da „žena nije za debate“ na latinskom i grčkom, odnosno rušila je predrasude da je sam Bog ženi dodijelio ognjište i pletivo da u kući isplete vijenac obiteljske sreće. Naziv „plave čarape“ dobile se na račun muške slabosti. Naime, izdavač Benjamin Stillingfleet nije imao novca za moderne crne svilene čarape koje su nosili muški vitezovi pa je obukao plave, vunene. Dame su ga primile u svoje društvo i po njemu nadjenule ime svojoj aristokratskoj družbi.“ Žigo, L., 2008. Feminizam na salonski način. Vjesnik 55, subota/nedjelja 3.i 4. svibnja.

145 Vidi: Linda J. Nicholson (ed.) 1997. *The second wave: a reader in feminist theory*. New York, Routledge.

3.5. ANARHO–FEMINIZAM

Anarhizam je ideologija koja negira sve vrste i oblike autoriteta i hijerarhija - državu, kapital, crkvu i, za feminizam posebno važno, negira patrijarhat u kojemu vidi manifestaciju hijerarhije. Protiv patrijarhata se treba boriti kao što se anarhisti bore protiv države.

Feminizam je sukladan anarho-kapitalizmu ili libertarijanstvu¹⁴⁶ uz isticanje da je prokapitalistički, ali antidržavni stav spojiv s borbom za jednakost žena. Individualistički anarhistički feminizam izrastao je iz američkog anarhističkog pokreta, a korijene zla vidi u raspodjeli moći u društvu. Borba žena za prava neizvediva je bez borbe za oslobađanjem od hijerarhije bilo koje vrste. S obzirom na to da je društvena moć koncentrirana u rukama države, zahtjevi su usmjereni upravo prema njoj, njezinom represivnom aparatu i institucijama koje etablira. Anarhistima i feministima bila je zajednička borba za daleke ciljeve u budućnosti – slobodne, nesputane ličnosti i društvo bez dominacije.¹⁴⁷

Anarho-feministica S. Brown, u djelu *The Politics of Individualism: Liberalism, Liberal Feminism and Anarchism*¹⁴⁸ anarhizam vidi kao nužnu komponentu ženske borbe jer je anarhizam politička filozofija koja se suprotstavlja svim oblicima moći i zbog toga je inherentno feministička. Brown se zalaže za novu viziju ljudske slobode, tzv. „egzistencijalni individualizam“. On uključuje feminizam i liberalizam tvoreći novi oblik filozofije - anarhizam.

3.6. LIBERALNI FEMINIZAM

Liberalni feminizam, poznat i kao *feminizam srednje struje*, pripada smjeru feminističkoga pokreta koji jednakost muškaraca i žena u društvu nastoji postići političkom i pravnom reformom. Liberalni feministi/ce nejednakost žena i muškaraca objašnjavaju shvaćanjima žena kao osoba čija je inferiornost i nesposobnost rezultat stereotipiziranog *muškog* i *ženskog* odgoja. Koncept liberalnog feminizma izložen je u knjizi M. Wolstonkraft *Obrana prava žena*. Riječ je o feminističkom pravcu koji zastupa teoriju o postizanju individualnih

146 „...libertarijanski pogled na svijet, u ovome (anglofonskom) smislu, zahtijeva apsolutnu slobodu – ali uz isto tako apsolutno poštivanje privatnog vlasništva. Libertarijanstvo se danas dijeli na (bar) dvije struje – jednu koja zastupa minimalizaciju države i prepuštanje svih odnosa (pa tako i onih s državom) slobodnom tržištu i koja se često povezuje s objektivizmom Ayn Rand, i druga, koja zastupa apsolutno dokidanje države i prepuštanje društva kao takvog regulaciji slobodnog tržišta – ono što se ponekad naziva “anarho-kapitalizam”.

<http://www.milerama.blogger.hr/post/razlicite-definicije-slobode/419978.aspx>

147 McCann C. R., Seung Kyung, K. 2003. *Feminist theory reader; local and global perspectives*. New York, London, Routledge.

148 Brown, Susan, L. 2002. *The Politics of Individualism: Liberalism, Liberal Feminism and Anarchism*. Black Rose Books.

sloboda za žene.

Prema liberalnim feministicama, sve žene su u stanju postići jednakost s muškarcima vlastitim naporima, a ta jednakost se može dogoditi bez promjena društvene strukture. Liberalne feministice se, kao i druge feministice, zalažu za pravo na izbor, pravo glasa, pravo na obrazovanje, jednakost u plaćama, porodiljno bolovanje, dječje dodatke, posebno zdravstveno osiguranje te borbu protiv obiteljskog nasilja. Također, suprotstavljaju se shvaćanjima i ponašanjima prema ženama kao prema građankama drugog reda.

Liberalne feministkinje smatraju da razlog ugnjetavanja žena ne leži u problemu koji je dubinski ukorijenjen u sustav, već u zastarjelim predrasudama. One su tvrdile kako će za postizanje jednakosti biti dostatni pozitivni uzori, zakon o ravnopravnim mogućnostima i jednaka plaća. Njihov način funkcioniranja sastojao se od lobiranja i pokušaja postavljanja žena na visoke položaje. Problem ovakvoga pristupa je u tome što su vladajuća tijela često donosila rezolucije koje nisu provedene u život. Liberalizam shvaćaju kao dominantno načelo suvremenog društva, a to znači da liberalne feministice ne dovode u pitanje kapitalizam kao sustav, patrijarhalnost kao sustav ili neku drugu temeljnu strukturu društva. Umjesto toga, radije razmišljaju kako srušiti barijere koje sprječavaju učinkovito djelovanje žena. Ovaj tip feminizma okuplja žene i muškarce u formalne grupe za pritisak i zalaže se za promjene u zakonodavstvu. Dok druge vrste feminizma nastoje eliminirati sredstva tlačenja, liberalni feminizam optimalne promjene ostvaruje djelovanjem u postojećem sustavu.¹⁴⁹

3.7. "CRNI" FEMINIZAM

Teorijske osnove *crnog* feminizam razvijale su se od 1980. godine. Nastao je kao reakcija na *bijeli* feminizam jer se suprotstavlja djelovanju bijelih feministica koje marginaliziraju ili isključuju crnkinje. Predstavnice *crnog* feminizma u *Black Woman's Manifesto* ističu da crna žena zahtijeva novu definiciju žene u kojoj će se moći prepoznati kao građanka, suradnica, osoba od povjerenja, a ne samo kao kućna vila ili mašina za rađanje djece. Angela Davis osniva *Black Panther Party* i obznanjuje da su Afroamerikanke bile žrtve programa prisilne sterilizacije. U pokret se uključuju i Portorikanke, Meksikanke i Azijatkinje.

Teorija i istraživanja *crnog* feminizma u središte stavljaju iskustva i perspektive crnkinja. Dotadašnji je feminizam u većini slučajeva iznosio iskustva samo bijelih žena, a ona nisu identična iskustvima crnkinja. Pripadnice *crnog* feminizma suočavale su se sa seksizmom crnih muškaraca, ali i ra-

149 Vidi: Ryan, B. 2008. *Feminism and the Women's Movement: Dynamics of Change in Social Movement Ideology and Activism (Perspectives on Gender)*. Volume 0. New York, Routledge.

sizmom bijelih muškaraca i žena. Zbog toga su pozivale bijele feministice da prepoznaju različitost i nejednakost među ženama, da osvijeste utjecaj rasizma na živote crnkinja i da se suprotstave rasizmu unutar ženskog pokreta. Ističu da feministički zahtjevi za obrazovanjem kao načinom promjene položaja ne uključuju obrazovanje crnkinja jer postoji veliki otpor da se istakne uloga crnkinja u zajedničkom životu. Takav odnos spram crnkinja je, ističu predstavnice ovog pravca feminizma, tragično ponavljanje rasističke patrijarhalne misli.¹⁵⁰

Alice Walker za ovaj je feminizam prva upotrijebila termin *womanist*, kao komplementarni termin ili sinonim *crnačkom* feminizmu. Pojam *womanist* označava položaj i životnu perspektivu crnih i obojenih žena; označava stav o jednakoj brizi za dobrobit crnkinja i crnaca, dakle, neovisno o spolu.

Crni feminizam zastupa borbu protiv rasne, (hetero)seksualne i klasne ugnjetavanosti te ističe da se crnci i crnkinje trebaju zajednički boriti protiv rasizma. U Velikoj Britaniji i SAD-u pripadnice *crnog* feminizma su se borile protiv imperijalizma. Danas se na mnogim ženskim studijima diljem SAD-a i drugdje proučava povijest crnačkih žena i crnačko žensko pismo i perspektiva crnkinja predstavlja značajnu perspektivu u proučavanju ženskog pitanja.¹⁵¹

3.8. EKO-FEMINIZAM

Eko-feminizam ili ekološki feminizam u raspravu je 1974. uvela francuska feministica Françoise d' Eaubonne u knjizi „*Le féminisme ou la mort*“ (*Feminizam ili smrt*) određivši ga ženskim kapacitetom za poticanje ekoloških promjena (revolucije) čime će se osigurati opstanak. Takva ekološka revolucija uspostavila bi nove spolne odnose između muškaraca i žena, kao i nove odnose čovječanstva i Zemlje.¹⁵² Tijekom sedamdesetih, eko-feministička teorija nije se razvila u koherentan sustav. Poticaj razvoju eko-feminizma, na teorijskoj i praktičnoj (aktivističkoj) razini, dala je V. Shiva djelom *Staying Alive; Women, Ecology and Survival in India*. Kontinuitet razvoja bilježi se do 90-tih, uključivanjem iskustava žena iz zemalja Trećeg svijeta i domorodačkih žena te iskustava o uništavanju okoliša. Time je koncept kolonizacije proširen na žene i okoliš (prirodu).

Eko-feminizam se temelji na sljedećim tvrdnjama: - između potlačivanja žene i potlačivanja prirode postoji značajna povezanost, tj. dominacija nad prirodom i ženama proizvod je istog društveno-ekonomskog mehanizma; - razumijevanje naravi tih povezanosti važno je za razumijevanje

150 But Some of Us Are Brave: A History of Black Feminism in the United States. <http://web.mit.edu/activities/thistle/v9/9.01/6blackf.html>: (12.03.2009.)

151 Vidi: Collins, P. Hill. 1990. *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment*. Boston: Unwin Hyman, pp. 221–238.

152 Holy, M. 2007. *Mitski aspekti ekofeminizma*, Zagreb, TIMpress, Biblioteka Novi pokreti.

potlačenosti žena i prirode („muškog“ tlačenja žena i „muškog“ iskorištavanja prirode); - feministička teorija i praksa moraju uključivati feminističku perspektivu (žene imaju središnju ulogu u pokretu za očuvanje okoliša).¹⁵³ Eko-feministice ističu da su u „zapadnoj misli“ žene bile asocirane s prirodom, emocijama i tijelom (ženski termini često su se koristili za opisivanje prirode, kao primjerice „majka zemlja“), dok su muškarci asocirani s kulturom, razmišljanjem i umom. Muška dominacija u ljudskom svijetu prirodno se protegla u ljudsku (kao mušku) dominaciju u prirodnom svijetu, tj. na žene i prirodu koje su bile „permanently diskriminirane od strane muškog kao ljudskog i ljudskog kao muškog.“¹⁵⁴ Eko-feminizam je često kritiziran, a najčešći razlog tome je proširenje feminističke teorije na prirodu – naglašavanje ženske reproduktivne uloge koja žene dovodi u neposredniji odnos s prirodom negoli muškarce te „prirodne“ zabrinutosti za društvena pitanja okoliša. Iako ističu dominaciju muškaraca i patrijarhata, „afirmiranje i promoviranje ženske bliskosti s prirodom jedino na temelju ženske biologije zapravo je snažno afirmiranje i promoviranje patrijarhalnih teza.“¹⁵⁵

3.9. CYBERFEMINIZAM

U širem kontekstu, možemo reći da cyberfeminizam¹⁵⁶ predstavlja feminističko prisvajanje tehnologije (kompjutorske i informatičke) te preispitivanje odnosa moći rodova vezanih uz tehnologiju. Pitanje definiranja cyberfeminizma u središtu je suvremene, često proturječne pozicije žena koje se bave novim tehnologijama i feminističkom politikom. Cyberfeminizam se razvio u dva pravca - jedan radikalni na čelu sa S.Plant, i drugi - tradicionalni rad grupe ironično nazvane Old Boys Network (OBN) okupljenih oko ideja D. Haraway.

Plant ističe da je polazište za teoriju cyberfeminizma utisak „da postoji neposredan i potencijalno subverzivan element između žena i strojeva - posebno inteligentnih strojeva - koji više ne rade jednostavno za muškarce, kao što ni žene ne rade više jednostavno za muškarce.“¹⁵⁷ U pokušajima nje-

153 Jurić, H. 2007. Žene i priroda. Prilozi za kritiku ekofeminizma. U: Čakardić, A., Jelušić, A., Majić, D., Ratković, T. (ur). Kategorički feminizam - nužnost feminističke teorije i prakse, Zagreb, Biblioteka FemFesta, Centar za ženske studije.

154 Isto, str. 100.

155 Isto, str.104.

156 Nastanak termina cyberfeminizam se najčešće veže uz britansku teoretičarku Sadie Plant i za australsku grupu VNS Matrix koja je nastala 1991. godine u Adealaideu. Grupu su sačinjavale četiri umjetnice koje su se odlučile poigrati s umjetnošću i francuskom feminističkom teorijom. Napisale su Cyberfeministički manifest za 21. stoljeće inspiriran Manifestom Done Haraway. S. Plant je u VNS projektima vidjela vezu između ženskih modela jezika i komunikacijskih formi interneta. Slogan VNS Matrix grupe „klitoris direktno vodi do matrice“, postao je moto Plantovog manifesta iz 1996. godine.

157 RosieX 1999. Intervju sa Sadie Plant. U: Mirković, I. (ur.) Cyberfeminizam, Zagreb, Centar za ženske studije. str.21.

gova određenja, Plant daje jednostavnu definiciju i određuje ga kao još jedan oblik pobune protiv dobara i proizvoda patrijarhalnog svijeta. Za nju je internet u suštini ženska tehnologija i on predstavlja kraj muške dominacije, tj. kraj patrijarhata.

Haraway¹⁵⁸, autorica *Manifesta kiborga*¹⁵⁹, dovodi u pitanje feminističke teorije i binarno razmišljanje. U *Manifestu* se zalaže za spajanje granica unutar feminističke misli jer je postojala razdvojenost feminističke teorije od seksualnosti, rase i klase. Predlaže ironiju i savez kao alternative veličanju prirodnog jedinstva u kategoriji žene. Haraway uvodi *kiborga* što je metafora feminističkog subjekta i granična figura koja premošćuje hijerarhijske kategorije prirodnog i umjetnog, organskog i tehnološkog. Tehnologija nije „ono drugo“, muško naspram žene i prirode.¹⁶⁰

Cyberfeminizam, kao i ostali feminizmi, otvara mogućnost različitih određenja i pristupa: - može se koristiti za opisivanje ženskog prisustva¹⁶¹ i aktivizma na „mreži“ i kompjuterskoj tehnologiji uopće. Isto tako, uključuje i različite umjetničke prakse. Povezivanjem pojmova *cyber* i *feminizam* stvara se nova ključna formacija u povijesti feminiz(a)ma i e-medija, a svaki dio pojma nužno modificira značenje onog drugog. Heterogenost korištenja pojma *cyberfeminizam* može se tumačiti kao posljedica tih modifikacija.

Odbijanja da se širina diskurzivnih praksi koje danas čine cyberfeminizam podvedu pod jednu koherentnu i zatvorenu definiciju ili sustav definicija te pojmovnu i terminološku raznolikost koja određuje oba člana sintagme - i samu *cyber kulturu* kao i feminizam, podrazumijeva čitave nizove koncepata, predodžbi i primjena u aktualnim društvenim praksama.¹⁶²

Problem (pra)starog i uvijek aktualnog aktivizma i borbe za ženska prava predstavlja jedan od formativnih aspekata cyberfeminizma. Ženske grupe

158 Pitanje odnosa živih organizama i strojeva u bliskoj je vezi s problemima roda i identiteta. Donna Haraway uvodi pojam kiborga kao stvorenja koje pripada postrodnom svijetu, izvan koncepata biseksualnosti, preedipalne simbioze i priča o iskupljenju: "Budući da više nije strukturiran polaritetom između javnog i privatnog, kiborg definira tehnološki izbor djelimično zasnovan na revoluciji društvenih odnosa u oikosu, domaćinstvu". Kiborški mit zasniva se na ideji o novoj politički identiteta "žena u integriranom krugu", ali i ispitivanju i ironizaciji postojećih diskursa moći koji se kulturalno upisuju na žensko tijelo, tj. daljnjem razrađivanju Foucaultova koncepta biopolitike.

159 Vidi: Haraway, D. 1999. Manifesto za kiborge. U: Nicholson, Linda J. 1999. (ur.) *Feminizam/ Postmodernizam*. Zagreb, Liberata – Centar za ženske studije.

160 Isto, str. 5.

161 Jedan od najpopularnijih feminističkih otpora koji danas na internetu pružaju žene je tzv. cyber-grrlizam u svim njegovim varijantama: webgrrrls, pobunjeničke djevojke (riotgirls), gerila grrrlz, 'neposlušne djevojke', i sl.; čini se da se cyber-grrlizam zalaže za neku vrstu net utopije: stav koji se može opisati kao - sve što želiš raditi u cyber prostoru je 'cool' (super). (Vidi: Wilding, F. 1999. Gdje je feminizam u cyberfeminizmu?, dodatak: 100 antiteza. U: Mirković, I. (ur.) *Cyberfeminizam*, Zagreb, Centar za ženske studije.

162 Isto.

i organizacije koriste Internet ne samo kao „mjesto okupljanja“ (forumi, web stranice), već i kao politički prostor redefiniranja identiteta i uloga žena. Prema F. Wilding – „uvodenje riječi feminizam u cyberspejs predstavlja radikalni čin, kao i pokušaj prekida protoka muških kodova snažnim proglasom namjere da se pomiješa, hibridizira, provocira i raskine sa muškim poretom stvari na Mreži. Mreža nije ne-rodna utopija; u njoj već jesu društveno upisani tjelesnost, spol, dob, ekonomija, društvena klasa i rasa...današnja je Mreža prostor natjecanja, povijesno nastao kao sistem u službi ratne tehnologije i trenutno je dio muških institucija... Cyberspejs se smatra arenom po sebi slobodnom od starih rodnih odnosa i borbi.“¹⁶³

Usprkos priznavanju, cyberfeminizam ostaje problematičan okvir jer nitko nije posve siguran što on znači. Može uključivati objektivno polje cyberprostora, institucije industrijskog dizajna, obrazovne institucije, tj. one institucije kojima je tehnološki proces ograničen na rod u smislu isključivanja žena iz važnih mjesta tehno-kulture.

Važan i plodotvoran oblik cyberfeminističkih kulturalnih praksi su radovi umjetnica koji su orijentirani na probleme rodnih reprezentacija na Mreži u okviru suvremenih tehnologija ili pak na stvaranje radova čija se poetika, u okviru digitalnih medija, može odrediti kao feministička. Na taj se način afirmira tvrdnja Donne Haraway – „svi smo mi kiborzi.“¹⁶⁴

3.10. PSIHOANALITIČKI FEMINIZAM

Feminizam osamdesetih godina obilježen je pomicanjem interesa od *politike seksualnosti na politiku tekstualnosti*¹⁶⁵, dominantno u francuskoj

163 Isto, str. 151.

164 Marković, I. (ur.) 1999. Cyberfeminizam ver. 1.0. Zagreb, Centar za ženske studije. str.73.

165 Vidi: Lešić. Z. Feminizam, feministička teorija i kritika (Historiografska skica): http://www.openbook.ba/izraz/no12/12_zdenko_lesic.htm (28.10.2010.)

feminističkoj književnoj teoriji s naglaskom na specifičnosti ženskog pisma.¹⁶⁶

Politika tekstualnosti je tretirana pod utjecajem psihoanalitičara Jacquesa Lacana i poststrukturalističkih teoretičara R. Barthesa i J. Deride. Glavne(i) predstavnice(i) su H. Cixous, L. Irigaray, J. Kristeva, J. Rose, N. Chodorow, S. Žižek i drugi. Psihoanalitičke feministi(ce) ističu da je važno rekonstruirati žensko iskustvo *pisanja iz tijela*. „Piši sebe. Tvoje tijelo se mora čuti.“¹⁶⁷ To podrazumijeva odbacivanje tradicionalnog zapadnjačkog razdvajanja duha i tijela; još jedne binarne opozicije koja povlači niz drugih, isto tako hijerarhijski, postavljenih parova.¹⁶⁸ Prema Elaine Showalter, teorija *ženskoga pisma* temelji se na četiri modela različitosti: na biološkom (tekst je neizbrisivo obilježen tijelom, odnosno, anatomija je tekstualnost); na lingvističkom (koji postavlja pitanje služe li se jezikom muškarci i žene različito; mogu li se spolne različitosti u upotrebi jezika teoretizirati u pojmovima biologije, socijalizacije ili kulture); na psihoanalitičkom (kritika locira različitost ženskog pisma u psihi autora i u odnosu spola i kreativnog procesa) te na kulturološkom (modelu koji ideje o ženskom tijelu, jeziku i psihi tumači u relaciji prema društvenom kontekstu u kojem se one javljaju; način na koji žene konceptualiziraju svoje tijelo i svoje spolne i reproduktivne funkcije neodvojivo je u vezi s njihovim kulturnim okruženjem).¹⁶⁹

Feministička stajališta inspirirana J. Lacanom nastoje utvrditi rodnu razliku putem metanaracije zajedničkog infantilnog razvoja i pokazati kako je pojam subjekta muška kulturna povlastica. Polazeći od žene kao bića koje
166 Pojam ženskog pisma označava povezanost žene sa svojim tijelom i negiranje pisanja kao aktivnosti duha koje je rezervirano za muškarce. Specifičnost ženskog pisma je u oslobađanju žena od muškog jezika, njihovom izlasku iz nijemosti i progovaranju govorom žene. Francuske feminističke teoretičarke prepoznaju "divlju zonu" (Ardenier) kao mjesto "revolucionarnog ženskog jezika, jezika svega onog što je potčinjeno, kao i revolucionarnog ženskog pisanja, pisanja "bijelom tintom". Francuske feminističke teoretičarke na različite su načine određivale žensko pismo. Hélène Cixous smatra da je to način mišljenja koji "zaobilazi ograde i ograničenja i opozicionih struktura mišljenja i uvriježenog uvjerenja da je muškost prirodni izvor moći"; opirući se logocentrizmu zapadnjačkog filozofskog diskursa. (Neimarlija, L. Žensko iskustvo u književnosti: Gospođa Dalloway. <http://www.penbih.ba/izraz/novi/index.php>). Danas se, posebice u novinskoj kritici, žensko pismo upotrebljava kao opći nazivnik za autorice koje se bave već tradicionalno poimanim ženskim temama. U hrvatskoj znanosti o književnosti taj termin prva koristi Ingrid Šafranek (u analizi djela M. Duras), inzistirajući na tri razine prepoznavanja različitosti ženskog pisma: spolna i kulturalna, tematska različitost, različitost teksta/diskursa, koje se moraju susresti u tekstu da bismo ga mogli odrediti kao žensko pismo (vidi: Zlatar, A. Prefeminizam, feminizam i postfeminizam u hrvatskoj književnosti; Zagrebačka slavistička škola; www.hrvatskiplus.org 2/7 >> anagram).

167 Frith, G., 1993. *Women, Writing and Language: Making the Silences Speak*. u: Richardson, D., Robinson, V. (ed.) *Thinking Feminist, Key Concepts in Women's Studies*, New York, The Guilford Press.

168 Lešić, Z. *Feminizam, feministička teorija i kritika* (Historiografska skica). http://www.openbook.ba/izraz/no12/12_zdenko_lesic.htm. (28.10.2010.)

169 Vidi: Showalter, E. *Feministička kritika u divljini*. http://www.openbook.ba/izraz/no14/14_elaine_showalter.htm. (11. 3. 2009.)

nema falus, Lacan taj problem rješava tako što razlikuje penis kao stvarni muški spolni organ i falus kao simbolični znak Očinskoga zakona u sustavu kulture. Lacana ne zanima biologija žene, nego način mišljenja i izražavanja koji nastaje u *simboličnom poretku*, tj. ulaskom u kulturu. Žena mora ili dostojanstveno ustuknuti pred riječju u ime Oca i Zakona ili se boriti da zadrži dijete uz sebe. Žena je u patrijarhalnoj kulturi označitelj muškog Drugog, sputana simboličkim poretkom u kojem muškarac može uživjeti svoje fantazije i opsesije kroz jezične komade nametnute slici žene koja je još uvijek vezana za mjesto nositelja, a ne tvorca značenja.¹⁷⁰ Zakon Oca¹⁷¹ (očinski zakon)¹⁷² je osnova svih srodstava i kulturnih odnosa; on ovlašćuje muške subjekte i omogućuje samo njihovo postojanje, nijekajući ženske subjekte jer su žene daleko od toga da budu subjekti. Koncept subjekta kod Lacana ovisi o jeziku. Jezik shvaća kao sustav koji prethodi subjektu, a subjekt nastaje ulaskom u jezik. Subjekt se konstruira kao rezultat lanca označavanja i kao mjesto lanca označavanja, tj. jezika koji određuje pojavu subjekta kao Drugo. Subjekt je samo označitelj za drugog označitelja i s obzirom na to da nije ništa više nego označitelj, on se okamenjuje, a to je manjak u subjektu.¹⁷³ Ključni koncept u Freudovoj teoriji reprezentacije je *kompleks* kastracije jer funkcija kompleksa kastracije jest upravo reprezentacija manjka. Ovo implicira da je reprezentacija manjka ključna za funkciju reprezentacije uopće. Prema Lacanu, manjak koji treba reprezentirati je ideja subjekta, a polje u kojem se subjekt javlja je polje jezika (jedno od tri¹⁷⁴ simbolička poretka). Subjekt nije ni biološki ni fizički entitet, već je rezultat lanca označavanja, a uspostavlja se označavanjem manjka u lancu označavanja i manjka u nagonu. Iako se manjak ne određuje prema

170 Malvi, L.2002. Vizualno zadovoljstvo i narativni film. U: Andelković, B. (ur.) Ulvod u feminističke teorije slike, Beograd, Edicija Pogled/Teorije, Centar za savremenu umetnost.

171 U Lacanovoj teoriji edipovski Otac, „primarni otac s potpunom faličnom moći“, postaje Ime ili Zakon Oca. Usredotočujući se na patronim, koji određuje socijalni identitet u patrijarhalnom redu, Lacan uvodi analizu obiteljske strukture u širi socijalni i lingvistički red. Tako je princip Logosa (suprotnost Kaosa koji predstavlja žena) privilegiran kao oblikovatelj značenja. Lacan tvrdi da je svatko označen imenom Oca i da smo ga primili u svoje psihe s primjenom jezika, unutar obiteljskih i društvenih odnosa. (Bušić; J. Eden; Što je pisac bez pimpeka? Naslovnica [HTTP://WWW.MATICA.HR/KOLO/KOLO0201.NSF/ALLWEBDOCS/PIMP](http://www.matica.hr/kolo/kolo0201.nsf/allwebdocs/pimp): (12.04. 2009.)

172 Oraić- Tolić, D. 2001. Muška moderna i ženska postmoderna, Kolo, br. 2, ljetno 2001.

173 Adams, P. 2002. Reprezentacija i polnost. U: Andelković, B. (ur.) Ulvod u feminističke teorije slike, Beograd, Edicija Pogled/Teorije, Centar za savremenu umetnost.

174 Simbolički poredak je polje zakona, jezika i društva; to je skladište općeprihvaćenih vjerovanja u datoj kulturi. Njegov simbolički sistem je jezik, čiji zastupnik (agent) je otac ili zakonodavac, onaj koji ima moć imenovanja. Ljudski subjekt je prisiljen „učiti“ jezikom u ovaj praustanovljeni poredak (proces koji počinje prije nego što dijete počinje govoriti) i mora se pokoriti njegovom poretku komunikacije (gramatika, sintaksa). Ulazak u simbolički poredak determinira subjektivnost prema osnovnom zakonu referencijalnosti koji uzima muški znak (falus) kao svoj princip poretka. Lacan iznosi da se oba spola potčinjavaju zakonu falusa (zakon poretka, jezika i diferencijacije), ali njihov pojedinačni odnos prema zakonu određuje vide li oni sebe ili su viđeni od strane drugih, kao „muški“ ili „ženski“.

spolu, anatomska razlika između spolova dozvoljava diferencijaciju unutar simboličkog procesa. Dječak taj manjak nadomješta stvaranjem falusnog simbola, a stvarni organ, penis, podliježe simbolizaciji. Djevojčice nemaju penis i ono što im nedostaje nije penis već sredstvo kojima će predstavljati manjak, a način na koji djevojčica predstavlja manjak, nije isti kao u dječaka (kompleks kastracije). Psihoanalitički je feminizam uveo niz problema - jezik tijela, tjelesno zadovoljstvo u tekstu, podsvjesno u jeziku, žudnja (desire) kao podsvjesni sadržaj teksta, ekspresija spola i spolnog identiteta, spolnu različitost i žensko pismo, probleme koje je muška teorija ignorirala.¹⁷⁵

3.11. "URADI SAM" FEMINIZAM

„Uradi sam“ (Do It Yourself - DIY) recentni je pravac, tj. iskustvo feminizma jer je postmodernizam, naglašavajući raznolikost i individualno iskustvo, u kasnim 80-tima priredio plodno tlo za *novu vrstu* feminizma. S obzirom na to da pokret nije uključivao čitav spektar različitih iskustava žena, postmodernisti su tvrdili da bi pojedinci trebali vjerovati i vrednovati vlastito iskustvo i ideje te poštovati svaku osobu.

Feministička politika je postala individualizirana. O ekonomskom i psihološkom ugnjetavanju žena teoretiziralo se izvan konteksta, bez očitovanja stvarnog života. Nedostatak teorijske osnove za kolektivne akcije, protivljenje uniformnosti u različitim iskustvima ugnjetavanja žena, zaustavilo je fundamentalne promjene.

Individualizirane strategije temeljene su na ideji da se promjene okruženja i mehanizama ugnjetavanja žene mogu ostvariti postupno, korak po korak, te tako sinergijom malih promjena, pokrenuti i ostvariti ozbiljne društvene promjene. Ta je strategija kritizirana argumentom da povijesna iskustva oslobađanja žena pokazuju da su važni koraci prema slobodi bitno povezani s udruživanjem ljudi u pokret borbe, pa to *par excellence*, važi i za oslobađanje žena.

U srži *uradi sam(a)* feminizma nalaze se ideje liberalizma pa ga smatramo podvrstom liberalnog feminizma. Razvio se kao odgovor na izdaju vodećih ljudi feminističkog pokreta 70-ih god. koji su feminizam reducirali „na vlastitu sliku i priliku“ i iskoristili za osobno političko napredovanje.

Iako DIY feminizam odbacuje konzervativizam profesionalnih liberalnih feministica jer naglasak na individualnosti nije uključivao one žene koje to „nisu učinile radi sebe“ ili koje su smatrale da je seksizam još uvijek prepreka. Na DIY feminizam se gledalo kao na korak unatrag u oslobođenju žena jer je taj pokret odbacivao aspekte drugog vala koji je osigurao nekoliko reformi za

175 Vidi: Lešić, Z. Feminizam, feministička teorija i kritika, (historiografska skica). http://www.openbook.ba/izraz/no12/12_zdenko_lesic.htm . (28.10.2010.)

žene – kolektivnost i organizaciju.¹⁷⁶

3.12. KONZERVATIVNI FEMINIZAM

Termin *konzervativni* feminizam nastao je kako bi se naglasila razlika između tradicionalne i radikalne struje feminizma. Prema mišljenju pripadnica konzervativnog feminizma, radikalni feminizam ekstremno je skrenuo prema anarhizmu i sličnim marginaliziranim idejama koje nisu mogle doprijeti do šire društvene scene. Dakle, riječ je o potrebi razlikovanja „nas“, koji smo racionalniji od „njih“, *radikalnih iracionalnih* feminista. Konzervativni feminizam je odstupnica koja osigurava mladim djevojkama i ženama da se distanciraju od, za njih, negativnih konotacija. Biti pripadnicom konzervativnog feminizma znači biti feministica, ali ostati „dobra djevojka“. Konzervativne feministice su „kameleonske feministice“ jer svoju ženskost koriste kako im odgovara – prema prilici mogu biti „dobre djevojke“, protivnice seksizma, ali i isto tako, protivnice feminizma. Konzervativni feminizam zalaže se za promjene, međutim, prevladavajuće je njihovo uvjerenje da se promjene mogu ostvariti samo u postojećem sustavu. To znači da aktivizam kojim se bitno mijenja postojeće stanje nije poželjan niti prihvatljiv. Ovaj je pravac feminizma kritiziran kao *građanski spartanski feminizam* koji ostale probleme, kao što su rodna diskriminacija u podjeli rada, nasilje, seksizam i rasizam, pravno i političko isključivanje, uopće ne razmatra.¹⁷⁷

3.13. “DIANIC” FEMINIZAM

Pripadnice „dianic“ feminizma vjeruju da je prije vladavine patrijarhata dominirao univerzalni matrijarhat koji na duhovnom planu karakterizira poklonstvo Boginji kao izvoru svega živoga, tj. usmjereno je prema ženskom božanstvu. Naime, ako se Boga predoči muškarcem kao savršenstvo ljudske egzistencije, žene, zbog svojega spola, nikad neće moći dostići savršenstvo. Nestankom univerzalnog matrijarhata omogućen je prodor nasilnog patrijarhata kao njegove suprotnosti, iz čega slijedi praksa štovanja „ratnog Boga“¹⁷⁸.

176 Vidi: Weisberg, D. Kelly (ed.) 1993. *Feminist Legal Theory: Foundations*. Philadelphia, Temple University Press.

177 Hark, S. 2006. *Dissident Partizipation – Eine Diskursgeschichte des Feminismus*. Frankfurt.

178 Evans, A. 1978. *Witchcraft and the Gay Counterculture: A Radical View of Western Civilization and Some of the People It Has Tried to Destroy* Boston, Fag Rag Books.

Osnivačica *dianic* feminizma, Zsuzsanna Emese Budapest¹⁷⁹ proklamirala je isključivo štovanje Boginje kao izvora svega živoga i stvaranje ženskih krugova – ekskluzivnih ženskih skupina koje dijele ženska iskustva i ženski svijet. U dijaničkoj (vještičkoj) vještini, Budapest je kreirala spiritualnu osnovu feminističkog aktivizma u borbi protiv patrijarhalnih odnosa, homofobije, rasizma i svih drugih oblika opresije. Dianic feminizmu pripadaju mnoge žene koje su napustile patrijarhalne tradicionalne religije, a svoje duhovne potrebe zadovoljavaju štovanjem Boginje čime iskazuju svoju ženstvenost. Ovaj tip feministica želi povratiti žensku ljepotu i oprost grijeha koji se izgubio širenjem patrijarhalnih religija.

3.14. KULTUR(AL)NI FEMINIZAM

Kulturalni feminizam je pravac feminizma koji nastoji istražiti uvjete koji su doveli do različita tretmana žena i muškaraca, odnosno istražiti društveno-kulturalne uvjete koji favoriziraju muškarca, a žene stavljaju u subordinirani položaj. Iako je i u drugim (feminističkim) teorijama i djelima problem položaja žena, odnosno muškaraca temeljan, smatra se da je M. Fuller u djelu *Women in the Nineteenth Century* (1845) dala jasnije obrise kulturalnog feminizma.¹⁸⁰ Analizirala je značaj europskog romantizma koji pridaje važnost drugačijim načinima spoznavanja svijeta (emocije, intuicija i sl.) za razliku od prosvjetiteljstva i racionalizma koji *maskulinitet* određuju kao nešto bolje, nešto što je orijentirano na razvoj i na razum.

Romantizam je polagao velike nade u individualni razvoj pojedinca te se pojedinac određuje kao vrijednost. U početku razvoja, kulturalni feminizam je smatrao da kultura oblikuje pojedinca - muškarca i ženu te da je u većini kultura muškarac više vrijedan. Suvremeni kulturalni feminizam veliča žene. Izvor tih inspiracija pripadnici/e su pronašli u radovima C. Gilligan u kojima se analiziraju razlike između muškaraca i žena gdje je žena prikazana kao njegovateljica i zaštitnica (nejakih). „Tezu povezanosti“ koristi R. West te nabroja četiri primjera ženskog primarnog i materijalnog iskustva povezanosti: (1) trudnoća, (2) penetracija u heteroseksualnom odnosu, (3) menstruacija i (4) dojenje. Usprikos tome što je R. West svjesna pritiska heteroseksualnosti na

179 Zsuzsanna Emese Budapest je objavila je *The Feminist Book of Lights and Shadows* 1976. udžbenik za vještičarenje. Većina vještica drže se dvaju etičkih pravila: - ne povrijedi nikoga i čini što ti je volja: - što god poslao vratit će ti se trostruko. Ova dva pravila spriječavaju bacanje zlih, uništavajućih čini. Dianic feministice koriste magiju unutar ritualnih krugova da izazovu potrebnu promjenu u sebi ili svojim društvima, da komuniciraju s božanskim, da liječe pojedince i zemlju te da osjete stanja ekstaze kroz muziku bubnjeva i ples. Vještičarenje je religija osjeta koja materijalni život svakog pojedinca drži svetim darom, naglašavajući isprepletenost svih stvari, kako vidljivih, tako i nevidljivih.

180 Vidi: Donovan, J. 2000. *Feminist theory: the intellectual traditions*. 3rd edition, (copyrighted material) continuum, New York, U.S. London, U.K.

sve žene, njezin popis iskustava "povezanosti" zanemaruje specifično lezbijska iskustva "povezanosti".¹⁸¹

"Etika brige" je etika žena, a žena je prikazana kao majka koja doji dijete.¹⁸²

Kultur(al)ni feminizam posebno naglašava ženinu etičnost te nastoji to iskustvo unijeti u sve rasprave u kojima se naglašava dominacija muškarca.

181 Vidi: Patricia, A. Cain. Feministička teorija prava: utemeljenje teorija. http://www.ured-ravnopravnost.hr/slike/File/istrazivanja/Cain_Feministicka_teorija_prava_utemeljenje_teorija.pdf. (12. 8. 2010.)

182 Vidi: Lindemann Nelson, H., Lindemann Nelson, J. 1996. Feministička bioetika i kontracepcija. Društvena istraživanja, god.5, br.3-4 (23-24), str. 609-628.

4. OBRAZOVANJE DJEVOJČICA – RETROSPEKTIVA I PERSPEKTIVA

“U svakom slučaju poštuju ženu, jer je to bila i vaša majka.”

Francesco D. Guerrazzi

Obrazovanje žena (p)ostaje aktualna tema 21. stoljeća. Skoro da i nema povijesnog razdoblja u kojemu se teoretičari nisu dotaknuli ovog problema unatoč tome što se najčešće radilo o marginalizaciji (obrazovanja) žena, odnosno kontekstualizaciji njihovog obrazovanja prema zahtjevima i načelima „muške imperije“ i /ili klase kojoj žena pripada.¹⁸³ Od srednjeg vijeka do prosvjetiteljstva, spolna razlika bila je ugrađena u obrazovne prakse. Razlike između socijalnih grupa bile su donekle prikrivene tim spolnim uvjetovanjem obrazovanja.

U povijesti razvoja pedagoških ideja i obrazovnih praksi postojali su dobri i loši primjeri obrazovanja žena. Atena i Sparta su jedini grčki gradovi-države za koje imamo detaljnije podatke o položaju žene. Procjenjujući njihov položaj iz današnje perspektive, moglo bi se reći da je u klasičnoj Ateni odnos prema ženama bio izuzetno rigidan, a u Sparti veoma liberalan. Razjedinjenost grčkih polisa i različito društveno uređenje reflektiralo se i na odnos prema ženi. U Ateni je za ženu vrijedilo pravilo: što manje zna - to bolje. Atenjanke su se udavale prilično mlade i bez životnog iskustva, a osnovna uloga im je bila radanje (muške) djece.

Spartanki je, također, bila *uloga* radati djecu, ali ta se uloga u Sparti iznimno cijenila. Žene su se mogle i obrazovati zajedno s dječacima do određene dobi i to ih je učinilo neovisnima i samosvjesnima za sudjelovanje u političkom životu. Tjelesna sposobnost smatrala se jednako važnom i za muškarca i za ženu. Djevojčice su učile jahati i upravljati kočijom te su sudjelovale u raznim natjecanjima: trčanju, hrvanju, bacanju diska i koplja. Vjerojatno su se muškarci i djevojke natjecali u istom sportu, ali u posebnim kategorijama.¹⁸⁴ Ipak, u antici možemo govoriti o različitim obrazovnim svjetovima – marginaliziranom ženskom i favoriziranom muškom svijetu.

Na odgoj djevojaka u Rimu utjecale su općeprihvaćene moralne norme i uloga koju je žena imala u takvom društvu. U prvo vrijeme smatralo se da je dovoljno da djevojka bude naviknuta slušati, cijenila se skromnost radi postizanja krajnjeg cilja, a to je „biti dobra supruga i majka“. Promjene

183 Vidi: Cohen, G. B. 1996. *Education and Middle Class Society in Imperial Austria 1848-1918* West Lafayette, Ind: Purdue University Press; Davidoff, L. and Hall, C. (ed.) 1987. *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle-Class, 1780-1850*. Chicago, University of Chicago Press.

184 Vidi: Pomeroy, S. B. 1975. *Goddesses, whores, wives and slaves, Women in classical Antiquity*. New York, Shocked Books.

koje su zahvatile rimsko društvo, pokazale su da prihvaćena praksa tretmana djevojaka nije dostatna te se uvode novi modeli obrazovanja. Osnovne škole bile su mješovite i do petnaeste godine djevojčice i dječaci bili su jednako obrazovani. Nakon toga perioda, obrazovni putevi su se razilazili - aristokratske djevojke iz bogatih obitelji učile su u kući pod nadzorom tutora ili su pohađale zajedničke privatne škole u kojima su učitelji bili uglavnom Grci. Djevojke su učile književnost grčkog i latinskog jezika, naročito poeziju, a poticane su i na samostalno pisano izražavanje. Istaknuto mjesto u njihovom obrazovanju, po ugledu na Grke, imala je glazba, stoga su djevojke učile pjevati epove. One djevojke koje su se naročito isticale ozbiljnošću i „dubljom inteligencijom“, mogle su samostalno ili uz pomoć tutora proučavati filozofiju kao najviši domet obrazovanja. Naravno, ovako široko obrazovanje nije bilo dostupno djevkama iz plebejskih obitelji. Po završetku osnovne škole, majke su kćerima davale savjete o vođenju domaćinstva i takva praksa kućnog odgoja pokazala se dobrom.

U Rimu je bilo uglednih gospođa koje su, kada bi nakon udaje postale matrone, odnosno gospodarice kuće, često u svojim salonima okupljale pjesnike i filozofe i tako promovirale određene društvene tendencije radi unaprjeđenja obrazovanja žena. U nekim su slučajevima zbog svojega obrazovanja, žene odbijale prihvatiti tradicionalne uloge. Za takva „nenormalna“ ponašanja slijedile su društvene osude u kojima je obrazovanje detektirano glavnim uzrokom nepoštivanja društvenih normi.

Praksa kritiziranja ženskog obrazovanja obilježje je mnogih razdoblja u razvoju društva. Kritizirane su pojedine žene kao i pripadnice grupa koje su na osnovi obrazovanja pokazivale da nisu inferiornije muškarcima i koje su postavljale „nedolične“ zahtjeve vezano s položajem i obrazovanjem žena. Zanimljiv je kritički odnos prema pripadnicama *plavih čarapa* u Engleskoj¹⁸⁵ koje su se drznule iskazati nezadovoljstvo ekonomskom ovisnošću žena o muževima i prinudom žena da mogu steći društveni status i ekonomsku sigurnost isključivo udajom. Također, kritizirali su i pripadnice intelektualnih salona u Francuskoj jer su među učenim ljudima širile ideje o oslobađanju žena. Unatoč tradicionalnom poimanju uloge žene kao domaćice, supruge i majke koja se mogla osnažiti i obrazovanjem, „razbijača/ice okova“ postavljale su pitanje - kako reformirati žensko obrazovanje. Tada se na žene gledalo uglavnom kao na odgajateljice i učiteljice djece budućih muškaraca. U brojnim djelima tog doba, predlažu se reforme obrazovnih institucija. Ideja vodilja tih promjena bila je kako urediti obrazovanje da žene nauče biti dobre majke i supruge, odnosno osobe koje će udovoljavati željama muškaraca. Uvažavajući činjenicu da se sve žene neće „ispuniti“ ulogom supruge i domaćice, sredinom devetnaestog stoljeća postavilo se značajno pitanje pronalazjenja zanimanja

¹⁸⁵ Vidi: Žigo, L. 2008. Feminizam na salonski način. Vjesnik, subota/nedjelja 3. i 4. svibnja 2008.

za žene iz srednje klase koje se nisu udavale. Status ovih žena je određivao smjer reformi obrazovanja; u nekim slučajevima uveden je predmet o vođenju domaćinstva kojim su otvorena učiteljska mjesta za žene iz srednje klase.¹⁸⁶

Povjesničari (feminizma) nastoje pronaći argumente temeljem kojih opravdavaju uvođenje masovnog koedukativnog obveznog obrazovanja; ističu da se vjerovalo kako masovno obrazovanje može pomoći u socijalizaciji radničke klase – obrazovanjem bi mogli razviti nova stajališta prema poslu, izraziti poštovanje prema „boljim“ (srednjoj klasi) te povećati životne standarde u vlastitim domovima. „Ideologija kućanstva“,¹⁸⁷ odnosno obrazovna usmjerenost na kuću i obiteljske odgovornosti bila je važna za djevojčice srednje i radničke klase. Djevojke iz srednje klase zapadnjačke kulture tradicionalno su učile na primjeru svojih majki da je kuhanje, čišćenje i briga za djecu ono što se od djevojaka očekuje kada odrastu. Testiranje djevojčica šezdesetih godina 20. stoljeća u SAD-u pokazalo je da je školski uspjeh kod djevojaka bio bolji početkom školovanja nego u srednjoj školi. Takav je rezultat objašnjen opadanjem očekivanja samih djevojaka jer obitelj, kao i nastavnici, nisu poticali njihovo pripremanje ni za što drugo, osim za ulogu supruge i majke. Zadnjih nekoliko desetljeća ovaj se trend mijenja jer se broj diplomiranih žena na različitim fakultetima diljem svijeta mijenja.

Žene su o potrebi svoje emancipacije i obrazovanju učile od drugih žena koje su svojim akcijama nastojale osvijestiti druge žene. Upravo su te žene „očevi“ feminizma – njegove teorije i prakse koja je uključivala i analizu seksizma, strategije za propitivanje patrijarhata i nove modele društvene interakcije – ukazale na potrebu stvaranja novih, drugačijih zajednica koje će jednako tretirati muškarce i žene.

Socijalizacija (i obrazovanje) je postupak organiziranja i integriranja znanja. Prenošenje tog znanja učenicima/ama ostvaruje se razmjenom značenja u (pred)određenim kontekstima u zajednici učenika i učitelja. (Pred)određeni konteksti oduvijek su neujednačeni i neravnopravni - socijalizacijski procesi idu na ruku ponašanju koje je tolerantno prema spolnoj nejednakosti i neravnopravnosti. Malo se pažnje poklanjalo postignućima žena u određenom području; znanosti uglavnom imaju „očeve“ iako su mnoge žene zaslužne za nastajanje određenih znanosti i ili/ znanstvena otkrića. Feminizam je ukazao na pristranost u nastavnim planovima i programima te se počelo uključivati i ženske autore kao legitiman izvor znanja. Brojni su dokazi o tome da su velikim dijelom školski sadržaji spolno pristrani te muško kolorirani. Analize školskih udžbenika¹⁸⁸ su ukazale na činjenicu da se žene smatraju nevažnima

186 Vidi: Ivanović, N. 2002. Obrazovanje žena. Reč no. 65/11, mart 2002, Časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja.

187 Skelton, Ch. 1993. Women and Education. U: Richardson, D., Robinson, V. (ed.) Thinking feminist -Key Concepts in Women s Studies. New York, The Guilford Press.

188 Vidi: Baranović, B. 2000. "Slika" žene u udžbenicima književnosti. Zagreb, IDIZ.

(često ih se smješta u kuću), dok udžbenici iz povijesti, zemljopisa i prirodnih znanosti obiluju referencama o muškim znanstvenicima. Nedostatak žena u školskim udžbenicima¹⁸⁹ nije specifičan samo za "muški kurikulum" jer je ista situacija u dijelovima „ženskog kurikuluma“: žene su prikazane kao osobe pokorne muškarcima i drugim autoritetima; dok guraju kolica ili kuhaju; kao seks simboli koji „prodaju“ automobile... U obavljanju „glupih“ poslova, žene su prikazane kao da su uplašene.¹⁹⁰

Obrazovanje žena u povijesnoj i suvremenoj dimenziji „opterećeno“ je pronalaženjem odgovora zbog čega su žene pretežno u neravnopravnom položaju (u obrazovanju) u odnosu na muškarce. Odgovori koji se nude prečesto su utemeljeni u biologiji. Biologija se pokazuje kao sudbina (žena). Jedna od teorija kojom se opravdavaju nejednaki i neravnopravni uvjeti obrazovanja djevojaka je tzv. *teorija o konzervaciji energije*.¹⁹¹ Osnovne postavke ove teorije, oblikovane prema mjerama privilegiranog sloja, su sljedeće:

- tijelo ima volju, odnosno određenu količinu vitalne energije koja se različito raspoređuje od organa do organa ili od jedne tjelesne funkcije do druge. Čovjek može razviti sposobnost, tjelesnu funkciju samo na račun drugog organa ili drugih funkcija. Spolni organi pokazuju veći afinitet za vitalnom energijom;
- za "biologiju" žene bitna je upravo njihova reproduktivna funkcija. Afinitet tih organa za energijom iznimno je velik te u ženskom organizmu prevladava raspodjela raspoložive životne energije među pojedinačnim organima i funkcijama, predodređenih u mnogočemu već „po prirodi“. Muškarci iz privilegiranih skupina su morali štedjeti svoju seksualnu

189 Vrlo slična situacija je, primjerice u Mađarskoj; istraživanjem, tj. analizom knjiga i udžbenika iz nastavnog programa osnovnih škola utvrđeno je da se među autorima knjiga mogu naći samo muški pisci, kao i da se te knjige bave isključivo životima, mislima i osjećajima dječaka. Ženski životi i proživljena iskustva se ne pojavljuju ni u jednoj od knjiga, izuzev u slučajevima kada su to iskustva ljubavi, pažnje ili brige prema nekom od muških likova. Proučavajući i ilustracije u knjigama za djecu (s obzirom da je mađarska gramatika rodno neutralna) utvrđeno je da se u većini slučajeva prvo lice jednine odnosi na muški lik, čime se potiče osjećaj da je aktivni narator, odnosno osoba o čijem je iskustvu riječ, muški. Modeli prikazivanja spolova koji su uočeni 70-tih godina nisu se ni najmanje promijenili: u 90-tim godinama 20. stoljeća, žene su u udžbenicima još uvijek okupirane kućanskim poslovima i odgojem djece, dok su muškarci aktivni; oni su ti koji imaju karakter i ličnost i koji odlaze od kuće na svoje radno mjesto. Dudik, Eva, A. 2001. Pitanja (ne)ravnopravnosti polova u istraživanjima u Mađarskoj. u: Novi društveni ugovor između žena i muškaraca: uloga obrazovanja" Strazbur. <http://www.vladars.net/sr-SP-Cyri/Vlada/centri/gendercentarrs/Akcije/Documents/novi%20drustveni%20ugovor%20izmedju%20muskaraca%20i%20zena%20uloga%20obrazovanja.pdf>. (12.8. 2006).

190 Vidi: Skelton, Ch.1993. Women and Education. U: Richardson, D., Robinson, V. (ed.) Thinking feminist-Key Concepts in Women's Studies. New York, The Guilford Press.

191 Žnidarić-Žagar, S. 2009. Slovenke na tržištu rada – povijesna perspektiva. Zagreb, ČSP, br. 2.str. 315-346.

energiju poradi "viših" funkcija, uglavnom intelektualnih i poduzetničkih. Liječnici su ih upozoravali neka se ne razmeću neodgovorno sa sjemenom, nego da tu energiju usmjeravaju u više ciljeve. Suprotno tome, liječnici su smatrali da je za žene najpoželjnije koncentraciju životne energije usmjeriti na spolne organe i funkcije. Sve druge aktivnosti trebalo bi podrediti podržavanju spolnih funkcija i čuvanju spolnih organa žena. Za vrijeme menstruacije žene bi se trebale uglavnom odmarati, kao što bi trudne žene trebale veći dio vremena ležati. Prema tadašnjem prevladavajućem mišljenju muškaraca različitih struka, fizičke loše posljedice na žene imalo je upravo obrazovanje: previše razvijen mozak može prouzročiti smanjenje maternice.

U mnogim javnim i privatnim područjima djelovanja, unatoč pomacima, i dalje je izražena nejednakost muškaraca i žena. Ideja Adrienne Rich ima simboličku vrijednost koja nadilazi granice svakodnevnih životnih prilika i zauzima središnje mjesto u feminističkom kanonu - ženski studiji uvažavaju različite bitne perspektive.

„Glavno obrazovno pitanje u devetnaestom i početkom dvadesetog stoljeća bilo je trebaju li postojeće strukture i sadržaji obrazovanja postati dostupni ženama. U devetnaestom stoljeću raspravljalo se o tome je li ženskom umu i tijelu po „prirodi“ dano da se posveti intelektualnom uvježbavanju. Prvih šezdeset godina našeg stoljeća problemom je postalo obrazovanje koje je „skraćeno“ na žene koje se udaju, imaju obitelj i potpuno se povlače iz intelektualnog života. Ta pitanja, naravno, umjesto da se o njima raspravlja, skrivaju srž politike i društvene moći. Zašto se žene nakon udaje odriču svojih karijera, zašto je i među neudanima, odnosno onima bez djece tako malo onih koje su u prvim redovima intelektualnog života, pitanja su koja se postavljaju jedino kada ih žene reknu i počnu tražiti odgovore.“¹⁹²

Na globalnom planu, obrazovanje žena postaje predmetom međunarodnih „iskupljujućih“ (političkih) deklaracija poslije Drugog svjetskog rata¹⁹³ za koje se vjerovalo da će postići „efekt dizala“. Pri Ujedinjenim narodima, 1975. godina proglašena je Međunarodnom godinom žena, a razdoblje od 1976. do 1985. Dekadom žena. Generalna skupština UN-a usvo-

192 Rich, A. 2003. Ka ženski orijentiranom sveučilištu. Kruh i ruže, br. 21 (3). str. 6-7.

193 Prvi dokument koji se odnosio na žene i politiku datira iz 1967. godine; bila je to Rezolucija 356 Savjetodavne skupštine o političkom, društvenom i građanskom položaju žena u Europi. Skupština je primijetila da su, iako se participacija žena u izborima činila zadovoljavajućom, žene bez obzira na to "podzastupljene u većini izbornih dužnosti i položaja političke odgovornosti". No, tek se sredinom 1970-ih Vijeće Europe stvarno pozabavilo pitanjem ravnopravnosti spolova, naročito u političkom životu te donijelo temeljne odluke u tom području. Ta promjena smjera može se objasniti povoljnim međunarodnim kontekstom - 1975. je bila godina Prve svjetske konferencije Ujedinjenih naroda o ženama, koja je označila početak desetljeća žena.

jila je 1979. *Konvenciju o eliminiranju svih oblika diskriminacije žena* koja obavezuje države da poduzmu sve prikladne mjere radi otklanjanja diskriminacije žena u obrazovanju.¹⁹⁴

Pekinškom deklaracijom (1995)¹⁹⁵ istaknuto je da se ulaganjem u obrazovanje žena ostvaruje visoka društveno-ekonomska dobit i definira rodno ravnopravno obrazovanje kao jedno od najboljih sredstava za postizanje održivog razvoja i ekonomskog rasta.¹⁹⁶

Zadnjih nekoliko godina intervencije feministica, kao i neoliberala, pomogle su u oblikovanju međunarodne (obrazovne) politike s ciljem kreiranja novih pogleda o obrazovanju žena u različitim područjima razvoja. Iako su razlozi promocije žena među feministima i ekonomistima različiti, ipak postoji suglasnost jer obrazovanje shvaćaju kao jedno od rješenja za široki spektar razvojnih problema. Na Svjetskoj konferenciji o obrazovanju za sve održanoj 1990. godine u Jomtien (Thailand), obrazovanje žena zauzelo je primarnu važnost za međunarodne organizacije. Na ovoj konferenciji pošlo se od činjenice da je obrazovanje fundamentalno pravo svih ljudi širom svijeta,

194 Početkom 1980-ih na zahtjev Vijeća Europe provedeno je prvo komparativno istraživanje o mehanizmima ravnopravnosti. Ono se fokusiralo na institucionalne mehanizme koje su neke od zemalja uspostavile kako bi brže osigurale ženama jednake prilike i omogućile njihovu potpunu integraciju u život nacionalne države, uključujući političku scenu. Nakon toga, istraživao je položaj žena u političkom procesu u Europi s ciljem prepoznavanja čimbenika koji ograničavaju participaciju žena u političkom životu te temeljem istraživanja, predlaganje aktivnosti radi unaprjeđenja statusa. Parlamentarna skupština Vijeća Europe prihvatila je 26. travnja 1985. godine Preporuku 1008 o ženama u politici. Utvrđeno je da žene nisu zastupljene u nacionalnim parlamentima kao što bi to trebale biti zato što još nisu adekvatno zastupljene u političkim strankama, sindikatima i vladinim uredima. Iako obrazovanje i sudjelovanje žena u politici nisu tema kojom se Vijeće Europe bavilo, pronađeni su načini ulaska u mnoge aktivnosti Vijeća, a obrazovanje je određeno ključnim područjem promicanja političke ravnopravnosti među spolovima.

Malo je izvještaja ili pravnih instrumenata koji se bave ženama i politikom, a da ne spominju, koliko god to bilo kratko, potrebu za obrazovnim mjerama kao nužnom uvjetu za uspostavljanje novih muško/ženskih društvenih odnosa i kao uvod za sve one - žene i muškarce - koji žele biti aktivni u poslovima zajednice.

195 Na Četvrtoj svjetskoj konferenciji o ženama, 1995. godine, u Pekingu, nakon dekade UN posvećene borbi za ženska ljudska prava, usvojene su Pekinška deklaracija i Platforma za akciju. Osnovni smisao Pekinške deklaracije je unaprjeđivanje „ciljeva jednakosti, razvoja mira u korist svih žena u svijetu i u interesu čovječanstva u cjelini“. Platforma za akciju se bavi otklanjanjem prepreka za ravnopravno učešće žena u ekonomskom, kulturnom i političkom odlučivanju, kao i za ostvarivanje jednakih prava žena i muškaraca u privatnom i javnom životu. Strateški zadaci Platforme usmjereni su na: smanjenje ženskog siromaštva, školovanje i stručno osposobljavanje žena, unaprjeđivanje zdravlja žena, eliminaciju nasilja nad ženama, zaštitu žena u područjima pod oružanim sukobima, ekonomsku ravnopravnost u privrednim djelatnostima, podršku ženama da osvoje položaje odlučivanja, kao i na razvijanje mehanizama za poboljšanje položaja žena, zaštitu ženskih ljudskih prava, afirmaciju žena u medijima, uvažavanje uloge žena u zaštiti okoline. Posebna pažnja posvećena je ženskoj djeci i zaštiti njihovih prava. <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/index>. (11.9. 2003.)

196 Luke, C. 2001. *Globalization and women in academia*. London, LEA Publishers.

žena i muškaraca svih starosnih struktura. Najvećim prioritetom istaknuto je „osiguranje pristupa i unaprjeđivanja kvalitete obrazovanja djevojčica i žena, te uklanjanje prepreka koje ometaju njihovo učešće u tom procesu. Svi stereotipi u obrazovanju koji se tiču spola trebaju biti eliminirani.“¹⁹⁷ Prihvaćena načela ove konferencije promijenila su značenja osnovnog obrazovanja zbog povezanosti s pojmovima poput žene, *okolina*, *stanovništvo*. Obrazovanje je nanovo određeno kao važan čimbenik u borbi protiv siromaštva, čimbenik osnaživanja žena, promicanja ljudskih prava i demokracije i zaštite okoliša. Nakon ove konferencije, održane su i druge koje su podržavale i ojačale konsenzus o obrazovanju žena kao mogućem rješenju složenih (globalnih i /ili lokalnih) problema.

„Ženski“ problemi u obrazovanju postoje i dalje. Traganja za pedagoškim promjenama koje bi omogućile jednakost i pravednost u obrazovanju (žena) i pokušaj razbijanja *staklenog stropa* veliki je izazov za mnoge zemlje, odnosno za obrazovne političare. Istraživanja pokazuju da je marginalizacija žena prisutna na svim stupnjevima obrazovanja. Žene su marginalizirane u znanosti, a jedan od razloga isključivanja žena iz znanosti je nedostatak modela uloga, tj. ženskog referentnog okvira. Sve uspješne žene koje su svojim radom obilježile svoje i buduće vrijeme ostale su nevidljive ili je njihov udio u „majčinstvu“ znanosti zanemaren. Doprinos žena u znanosti je umanjivan: primjerice, Mileva Marić bila je znanstvenica, ali sve zasluge u fizici dobio je njen suprug A. Einstein koji je, kao i ostali znanstvenici, ovisio o suradnji i znanju drugih (supruge Mileve). Kada su M. Marić pitali zašto ne pa-tentira stroj za mjerenje elektronskih titraja u čijem je konstruiranju sudjelovala pod svojim imenom, odgovorila je „Zašto? Ta mi smo sada „jedan kamen“ (ein stein), a to je značilo da nakon rođenja prvog djeteta cjelonoćno surađuje na teoriji relativnosti, nakon kućanskih poslova i nakon zbrinjavanja studenata koje su bili prisiljeni primati na stan radi oskudnih financijskih sredstava.“¹⁹⁸ Zbog ovakvih i sličnih slučajeva, važno je da obrazovni programi na svim razinama budu obogaćeni „ženskom tradicijom“ osoba čiji su radovi i rezultati marginalizirani i/ili zataškani.

Stereotipi i socijalizacija su najčešći okviri analize spolnih uloga i socijalizacija u učionici tijekom 70-tih i 80-tih godina 20. stoljeća. Socijalizacija je određena snagom promjena iz perspektive feminističke pedagogije koja je dovela u pitanje (interpretacije) identiteta. Feministice su posljedice stereotipa spolnih uloga prepoznale kao glavni uzrok nejednakosti među spolovima jer

197 Reafirmacija ove vizije je iznesena u Dakarskom okviru djelovanja (2000.) u kojemu se jedan od šest ključnih ciljeva odnosi na eliminiranje neravnopravnosti među spolovima u osnovnom i srednjem obrazovanju do 2005. godine, a do 2015. na ostvarivanje ravnopravnosti među spolovima u obrazovanju, s usmjerenjem na osiguravanje potpunog i ravnopravnog pristupa kvalitetnom temeljnom obrazovanju za populaciju djevojčica.

198 Vidi: Sklevicky, L. 1996. Konji, žene, ratovi. Rihtman-Auguštin, D. (ur.) Zagreb, Ženska infoteka.

se mislilo da će se mijenjanjem stavova, navika i postupaka eliminirati seksizam. *Teorija uloge spolova*¹⁹⁹ podupire ova feministička shvaćanja i stvara ideal *androginoma* - učenika i učitelja - oslobođenih spolnih karakteristika (stereotipa) koje je stvorila patrijarhalna ideologija.

Percepcija spola i roda uvelike se promijenila nakon Drugog svjetskog rata; djevojke i žene postale su uvjerenije u svoju (bolju) budućnost i mogućnosti, a muškarci su postali svjesniji o mjestu koje žene zauzimaju i o njihovom značajnom doprinosu, (ali nepriznatom) u kreiranju prošlosti, sadašnjosti i budućnosti zajednice. Obrazovanje diljem svijeta²⁰⁰, unatoč promjenama, nije rezultiralo dugoročnim promjenama spolne nejednakosti i mijenjanjem tradicionalnih uloga. Tržište rada i danas je nestabilno i vrlo diferencirano te je važno pitanje što se događa s djevojčicama (studenticama, ženama) i dječacima (studentima, muškarcima) kada nakon obrazovanja odlaze na tržište rada koje je hladni i kompetitivni svijet.

Tržište rada vrlo jasno reflektira sliku društva; okolina se možda mijenja, ali princip ostaje isti. Patrijarhistička obilježja prisutna su i na ovom području. Seksizam, povezan s patrijarhatom, reproducira strukturu moći u kojoj su žene definirane kao podređene i podvrgnute eksploataciji i ponižavajućim postupcima. Diskriminiranjem, žene su lišene prava na jednake ekonomske resurse, zakone o radu, institucionalna prava i norme.²⁰¹ U takvim uvjetima žene često imaju ograničenu moć i autonomiju pa je vjerojatnije da će postati tajnice, nastavnice, a ne menadžerice ili ravnateljice. Žene zatrpane poslom kod kuće i na poslu jednostavno nisu „materijal“ za napredovanje. Dok će njihovi kolege provoditi vlastita istraživanja, njih će simbolično promatrati kroz sliku kućanica koje satima piskaraju i pomno komentiraju tuđe radove bez ikakvog priznanja za to. Jasna je slika kako muškarci žele biti vođe i kako žele da ih

199 Vidi: Wood, J. T., Lenze, L. F. 1991. Gender and the development of self: Inclusive pedagogy in interpersonal communication. *Women's Studies in Communication*, 14, 1-23.

200 Ugrožavanje prava djevojčica na obrazovanje ozbiljan je problem u mnogim zemljama, posebice, onima u razvoju; od stodvadeset milijuna djece koja ne idu u školu, većinu čine djevojčice. Mnoge djevojčice i ako dobiju priliku školovati se, ne stignu do petog razreda osnovne škole. U mnogim zemljama kulturološke predrasude, diskriminacija i potrebe domaćinstva zadržavaju djevojčice izvan škola. Zbog toga mnoge organizacije usmjeravaju svoje aktivnosti na poboljšanje obrazovanja djevojčica. Tako primjerice, UNICEF (United Nations Children's Organization) nastoji, pored ostalog, osigurati kvalitetno rano djetinjstvo i obrazovanje.

UNICEF se zalaže za obrazovanje djevojčica kao mogućnosti da sva djeca dobiju kvalitetno osnovno obrazovanje, a fokusiranje na uključivanje djevojčica u obrazovni sustav doprinosi rušenju barijera koje sprječavaju djecu da budu u školi. Štoviše, kada su djevojčice obrazovane, veće su mogućnosti da će one osigurati obrazovanje i zdravlje svojoj djeci - to je ciklični proces ogromnog potencijala. Vidi: *Strategies For Girl's Education* (vidi: http://www.unicef.org/publications/files/English_Version_A.pdf (13.05.2010.))

201 Vidi: Jabbar, S., Jones, J., Kashyap, A., Rydzy, M. 1997. How can feminist pedagogy promote the empowerment of women? http://fcis.oise.utoronto.ca/~daniel_schugurensky/faqs/qa17.html, (14.5.2009.)

žene slijede.²⁰²

Muškarci, za koje se dugo vjerovalo da podupiru i (re)produciraju seksističko razmišljanje i ponašanje, nisu više jedini seksisti jer i žene u jednakoj mjeri mogu biti seksistice. Patrijarhalno razmišljanje socijaliziralo je žene da se smatraju inferiorne muškarcima i da se međusobno promatraju kao suparnice u potrazi za patrijarhalnom potvrdom, a jedna drugu vrednuju s ljubomorom, strahom i mržnjom. Na uspješne žene se gleda sumnjičavo; čuju se glasovi da taj uspjeh nije rezultat njihova rada već veze s moćnim muškarcem. Napredovanjem feminističkog pokreta, privilegirane skupine dobro obrazovanih bijelih žena počele su ostvarivati jednaki pristup klasnoj moći kakvu su imali privilegirani bijeli muškarci. One koje su se zbog tih promjena ubrzo prozvale feministicama, okrenule su leđa siromašnijem puku. Samo zato što su ostvarile jedan od ciljeva feminističke politike – postati ekonomski samostalnim, nije neophodno moralo značiti i zanemarivanje drugih žena i nemogućnost pronalaska načina kako bi im se pomoglo da i same ekonomski ojačaju. „Kada se žene s klasnom moći oportunistički koriste feminističkom platformom one na taj način potkopavaju feminističku politiku te svojim postupcima pomažu održavanje patrijarhalnog sustava.“²⁰³

U velikom broju zemalja škole su mješovite, a nastavni programi i standardi isti su za oba spola na svim stupnjevima obrazovanja. Formalno, postignuta je jednakost u obrazovanju. Međutim, škole istovremeno kreiraju školsku kulturu koja neizravno i suptilno prenosi tradicionalne modele spolnih uloga. Muški i ženski rod prikazivan je tradicionalno jer se „spuštanjem“ istraživačkih (školskofeminističkih) napora u učionicu najbolje uočavaju spolno stereotipne situacije. U promjeni takva stanja, velika nada se polaže u feminističku pedagogiju koja može ponuditi viziju preoblikovanja identiteta i osobne odgovornosti u mijenjanju vlastitog *spolnog zapisa*²⁰⁴. Pedagogija utemeljena na tradiciji nije se značajno okrenula problemima spolne nejednakosti pa feministička pedagogija mora igrati ulogu „špijuna“²⁰⁵ kako bi razotkrila sve (i)relevantne razlike i ponudila odgovarajući teorijski okvir analize spolno/rodnog zapisa.

202 Vidi: Bell, H. 2004. Feminizam je za sve: strastvena politika. Zagreb, Centar za ženske studije.

203 Isto, str. 62.

204 Scering, G. E. 1997. Themes of a critical/feminist pedagogy: Teacher education for democracy. *Journal of Teacher Education*, 48, 62-68.

205 Holland J., Blair, M., Sheldon S. 1995. Debates and Issues in feminist research and pedagogy: a reader. WBC Ltd. Great Britain, Bridgend.

5. ŽENE I VISOKO OBRAZOVANJE

"Ljudi stvaraju djela, a žene ljude."

Romain Rolland

Visoko je obrazovanje, kao i znanost, tradicionalno bio i ostao prostor muškaraca. U 17. stoljeću, jedan je francuski filozof napisao kako djevojčice treba učiti da gaje odbojnost prema znanosti gotovo jednaku kao i odbojnost prema grijehu. Paullain je ponudio suprotno mišljenje tvrdeći da um nema spol, tj. žene i muškarci imaju istu snagu razuma. E. Clark je u 19. stoljeću razvio tezu da je ženski mozak relativno nerazvijen i nespreman za intelektualne izazove višeg obrazovanja.²⁰⁶ Posljednjih godina svjedoci smo značajnog povećanja standarda obrazovanja koji postižu djevojčice i djevojke, kao i sve većeg broja mladih žena u visokom obrazovanju. Kada bismo uspoređivali udio žena u (visokoškolskom) obrazovanju početkom 20. i početkom 21. stoljeća, zapazili bismo značajan napredak. Početkom devedesetih godina 20. stoljeća, kada se o *društvu budućnosti* počelo govoriti kao o *društvu znanja*, ponovo je naglašen značaj ravnopravnog sudjelovanja žena u (visokom) obrazovanju. Na svjetskoj razini intenzivira se otvaranje ženskih studija i učionice ženskih studija preuzimaju ulogu tradicionalnih grupa za osvješćivanje žena. Jednim od glavnih ciljeva ženskih studija postaje integriranje pojma spola u novi kurikulum koji time dotiče obrazovanje žena i muškaraca. Ženski studiji su vrsta naddiscipline koja pokušava utjecati, čak i promijeniti druge discipline i interdisciplinarne programe: pokušaji prodiranja u njihovu specifičnost šire opus znanja tradicionalnih disciplina jer ženski studiji zapravo funkcioniraju samo kao ispravak svih netočnih tvrdnji. Sadržaji ženskih studija objedinjavaju traganja za odgovorima na pitanje što znači biti čovjek u kulturi koju karakteriziraju nejednakost spola, rase i klase. Njima se podupire, čak i vrši pritisak, da se u znanstvenim disciplinama razmotre i pokušaju promijeniti trenutne predodžbe o ljudskoj prirodi. Javnost negativno ocjenjuje ženske studije pa „žene na koledžima koji već imaju program ženskih studija, odnosno gdje se uvode feministički tečajevi i dalje često osjećaju kako je „pravi“ nastavni program onaj muški orijentiran; da su ženski studiji „prolazna moda“; da su feminističke nastavnice „neznanstvene“, „neprofesionalne“ ili „lezbe“.²⁰⁷

Postoje različite interpretacije podzastupljenosti žena u znanosti i visokom obrazovanju, a ta se podzastupljenost često opravdava podgrijavanjem

206 Lips, H. M. 1999. Women, Education and Economic Participation. The Northern Regional Seminar, National Council of Women of New Zealand. Theme: Women and Economic Development: Mid-Term Council Meeting of the New Zealand Federation of University Women. <http://gstudies.asp.radford.edu/sources/nz/keyecon.htm> (3.04. 2008.)

207 Vidi : Rich, A. 2003. Ka ženski orijentiranom sveučilištu, Kruh i ruže, br. 21, str.3.

mitova o ženama. A. Rossi²⁰⁸ je u svojoj studiji *Women in Science: Why So Few* identificirala socijalne i psihološke utjecaje zbog kojih se relativno maleni broj žena želio baviti znanosti. Istraživanje je pokazalo da djevojčice i dječaci pokazuju jednake vještine u matematici do svoje 13. godine, a kasnije se vještine (postignuća) razlikuju, tj. dječaci postižu bolje rezultate. Razloge treba tražiti u kulturi jer nastavnici ne očekuju od dječaka postizanje istih rezultata kao kod mladića u matematici te djevojke ne potiču na bavljenje „tvrdom znanosti.“ Trideset godina kasnije, Henrion, C. je u studiji *Women in Mathematics: The Addition of Difference* (1997)²⁰⁹ poljuljala mnoge mitove o matematici. Želeći prenijeti priče žena u matematici, u razdoblju od 1988. do 1993. godine intervjuirala je matematičare i došla do zaključka da je matematička (muška) zajednica konstruirala romantični lik matematičara koji je neovisan, izoliran i spreman na žrtvu u ime matematike, ali na drugoj strani, zajednica matematičara pomaže svojim članovima. Studija je pokazala da su stereotipi:

1. matematičari rade u potpunoj izolaciji,
2. žene i matematika ne idu zajedno (ne treba ih miješati),
3. matematičari rade najbolje u mladosti,
4. matematiku i politiku ne treba miješati,
5. matematičari su samo bijeli muškarci,
6. matematika je područje potpune objektivnosti.

S obzirom na široko rasprostranjeno vjerovanje (unutar obrazovnog sustava) na globalnoj i lokalnoj razini da su dječaci u matematici bolji od djevojčica, treba imati na umu tri međusobno povezana stajališta koja opravdavaju takva vjerovanja, tj. mitove²¹⁰:

- matematiku se danas, barem u nekim zemljama, vidi kao neupitan ključ za društveni uspjeh i, kao rezultat takve situacije, matematiku se smatra instrumentom za društvenu selekciju;
- u većini zemalja, djevojčice imaju tendenciju biranja akademskih studija i karijera koje ne zahtijevaju više od osnovnog poznavanja matematike;
- većina istraživanja jasno pokazuju da djevojčice i dječaci ne ostvaruju jednake rezultate iz matematike.

Nedavna istraživanja u SAD-u pokazuju da su žene, unatoč nekim pomacima k boljem, podzastupljene u STEMU (Science, Technology, Engineering, Mathematics). Korijeni takva stanja nalaze se u ranom školskom

208 Vidi: Rossi, A. 1965. *Women in science: Why so few?* *Science*, 148, 1196–1203. (May 28, 1965), 1196–1202. Reprinted by permission of the author. Copyright 1965. by the American Association for the Advancement of Science.

209 Vidi: Henrion, C. 1997. *Women In Mathematics: The Addition of Difference*. Indiana University Press.

210 Vidi: Pinto, T. 2001. *Zajedničko obrazovanje za bolje integrisano društvo - Izazovi obrazovanja dizajniranog s ciljem postizanja ravnopravnosti polova. U: Novi društveni ugovor između žena i muškaraca: uloga obrazovanja*. Strazbur.

razdoblju; dvije trećine dječaka i djevojčica izražava pozitivan stav prema prirodnim znanostima, ali se spolne razlike javljaju kao diskriminacijski faktor. U srednjoškolskom obrazovanju djevojčice postižu podjednako dobre rezultate iz područja STEM-a kao i dječaci, ali ipak mnoge od njih ne nastavljaju studirati STEM.²¹¹ Iako žene posjeduju više od polovice diploma s područja matematike, samo njih 27 % stekne titulu doktora znanosti.

Žene su brojnije u društvenim znanostima, a postotak njihove zastupljenosti povećava se i na području geografije i poljoprivrede. Međutim, i dalje su podcijenjene na području fizike, računalnih znanosti i inženjeringa.

Udio zaposlenih žena na području znanosti, tehnologije, inženjerstva i matematike u stalnom je porastu. Međutim, u svakoj fazi karijere veća je vjerojatnost da će muškarci imati bolju poslovnu poziciju od žena. Stručnjaci u SAD-u upozoravaju da se bez snažne promjene u zapošljavanju žena, udio zaposlenih žena na akademskim područjima neće moći uspoređivati sa zapošljavanjem preostale većine. Podaci pokazuju da su žene većinom zaposlene na nižim poslovnim položajima i u institucijama nižega statusa.

Od spolne diskriminacije u znanosti nisu zaštićene žene ni u ostalom dijelu svijeta; na švedskom postdiplomskom studiju žene su morale postići pet puta više u svim fakultetskim obavezama da bi bile (o)cijenjene kao i muškarci.²¹² U Italiji, žene koje se bave istraživanjima u nacionalnim institutima zapošljavaju se na nižim položajima od njihovih kolega; u Velikoj su Britaniji 30 godina žene sačinjavale više od polovice studenata biologije, ali ih je samo 9 % zaposleno na mjestu profesorica na fakultetima. Grčka i Turska broje dva puta više doktora znanosti i fizičara negoli SAD, a Francuska ima tri puta više diplomiranih fizičara nego susjedna joj Njemačka.²¹³ Međunarodna istraživanja pokazuju da je nedovoljna zastupljenost žena, osobito na području znanosti, uglavnom kulturalni fenomen koji se ne događa zbog urođenih razlika te da (obrazovna) politika također može utjecati na raznolikost radne snage. Znanstvena karijera je izazov za relativno mali broj žena, a glavni razlozi su školska kultura koja je "hladna" i nimalo poticajna za žene. Osim toga, nedostatak ženskog uzora jedan je od važnih razloga za nedovoljnu zastupljenost žena na području znanosti jer iako žene studiraju, njihova uloga postaje filter za uspostavljanje ravnoteže karijere i obitelji. Za žene koje odluče krenuti „muškim stopama“, a to znači graditi karijeru, u slučajevima da se karijera pokaže prezahtjevnom, žene će, u većem broju od muškaraca, napustiti obrazovanje. Ta (pre)zahtjevnost je rezultat niza skrivenih, ali i transparentnih

211 Vidi: De Welde, K., Lausen, S., Heather, Th. Women in Science, Tehnology, Engineering and Math (STEM). http://www.socwomen.org/socactivism/stem_fact_sheet.pdf (2. 2. 2011).

212 Vidi: Wennarås, C., Wold, A. 1997. Nepotism and sexism in peer-review. Nature 387, 341-343.

213 Vidi: Ray, K. N. 2005. Women in Physics and Astronomy, 2005. AIP Publication Number R-430.02. American Institute of Physics. <http://www.aip.org/statistics/trends/gendertrends.html>. (13.3.2009.)

mehanizama koji otežavaju posao žene. K tome još treba dodati društvena očekivanja koja žene smještaju u kuću.²¹⁴

Žene na akademskim znanstvenim pozicijama zaostaju za svojim muškim kolegama brojem postignutih ciljeva i uspjehom u karijeri. Ukoliko su udane i imaju djecu, taj je broj još manji, zbog čega se kaže da su udarile u tzv. *majčinski zid*²¹⁵ koji ide u prilog shvaćanjima da će fakultetski obrazovane žene koje odgađaju imati djecu dok ne učvrste karijeru, vjerojatno postići bolje rezultate i imati više koristi od onih žena koje već imaju djecu i obitelj. Predrasude, diskriminacija pri zapošljavanju i poslovnom unaprjeđenju žena vodi njihovom sporijem napredovanju u znanosti. Prema teoriji *kritičnih masa*²¹⁶, povećanjem broja zastupljenosti žena na području znanosti mijenja se i njihov pristup društvenoj (čitaj: muškoj) zajednici pa je od značaja da udio žena bude manji. Postojeće stanje moguće je promijeniti, kako ističe H. Etzkowitz, mijenjanjem organizacijske kulture na području znanosti, tj. potrebno je kreirati kulturu koja će ohrabrivati i poticati što veći broj žena na bavljenje znanosti.

U Republici Hrvatskoj je, slično kao i u svijetu, podjednaka zastupljenost muškaraca i žena u obrazovanju. 2008. godine 49,1% djevojčica i 50,9% dječaka završilo je osnovnu školu, odnosno 50,3% djevojčica i 49,7% dječaka srednju školu. Vidljiva je dominacija ženske populacije u gimnazijama (63,2%) te u umjetničkim školama (72,3%). Participacija žena u visokom obrazovanju je 2008. godine veća za 22,2 % u odnosu na 1960./61. godinu (2008./09. je 55,0% žena upisano na visokim učilištima, a 1960./01. ih je bilo 32,8%). 2008. godine je diplomiralo 58,7 % žena i 41,3 % muškaraca. Dominantno „muško obilježje“ ima računarstvo gdje je 83,8% muškaraca te inženjerstvo i inženjerski obrti (83,8 % muškaraca). Usluge prijevoza, zaštita okoliša i računarstvo još su uvijek područje „muškog imperija“.

Znanstvene titule magistrica, odnosno magistara znanosti, magistara/ica i sveučilišnih specijalista/ica u 2008. godini steklo je ukupno 871 osoba od čega 54,5% žena, odnosno 45,5% muškaraca; 1962. godine je bilo 79,6% muškaraca i svega 20,4% žena.²¹⁷ Na svim studijima, tj. prema broju diplomiranih, izraženija je zastupljenost žena. Gotovo potpuna feminizacija prisutna je kod odgajateljica i učiteljica (1370 žena ili 93,4%, a 97 ili 6,6% muškaraca), u području socijalne skrbi (96,1% žena), u području znanosti o obrazovanju (85,8% žena), u društvenim znanostima (77,9 % žena), u biološkim znanostima (83,5% žena) te u matematici i statistici (73% žena). U zdravstvu je 2008. godine

214 Vidi: Hall, R. M., Sandler, B. R. (1982.), *The Classroom Climate: A Chilly One for Women*. Washington, DC: Project on the Status and Education of Women, Association of American Colleges.

215 Vidi: Williams, J. 2001. *And Unbending Gender: Why Work and Family Conflict and What to Do About It*. Oxford, Oxford University.

216 Vidi: Ferreira, M. M. 2003. Gender issues related to graduate student attrition in two science departments. *International Journal of Science Education* 25(8), 969-989.

217 Žene i muškarci u Hrvatskoj 2010. <http://www.dzs.hr/> (15.05.2010.)

diplomiralo 76,6 % žena.²¹⁸

Tablica 1: *Magistri /e²¹⁹ znanosti, magistri/ice i sveučilišni specijalisti/ice*

	UKUPNO	ŽENE	MUŠKARCI
Prirodne znanosti	61	42 (68,9%)	19 (31,1%)
Tehničke znanosti	119	21 (17,6%)	98 (82,4)
Biomedicina i zdravstvo	56	36 (64,3%)	20 (35,7%)
Društvene znanosti	503	285 (56,75)	218 (43,3%)
Humanističke znanosti	60	43 (71,7%)	17 (28,3%)
Umjetničko područje	7	5 (71,4%)	2 (28,6%)
Interdisciplinarno područje	19	16 (84,2%)	3 (15,85)

Tablica 2: *Doktori/ice znanosti prema području znanosti (u 2008.)*

	UKUPNO	ŽENE	MUŠKARCI
Prirodne znanosti	91	52 (57,1%)	39 (42,9%)
Tehničke znanosti	76	15 (19,7)	61 (80,3%)
Biomedicina i zdravstvo	124	62 (50%)	62 (50%)
Biotehničke znanosti	34	17 (50%)	17 (50%)
Društvene znanosti	97	49 (50,5%)	48 (49,5%)
Humanističke znanosti	72	52 (72,2%)	20 (27,8%)

Iz podataka u tablici br. 2 vidljiva je dominacija muškaraca u tehničkim znanostima, a jednaka u biomedicini i zdravstvu. Lagana „ženska obojenost“ prisutna je u prirodnim i društvenim znanostima te u humanističkim znanostima.

²¹⁸ Isto.

²¹⁹ U izvoru „Žene i muškarci u Hrvatskoj 2010“ stoje titule u muškom rodu; to ukazuje na to „...u kolikoj mjeri leksik nekog jezika odražava postojeću društvenu situaciju; u njemu je odraženo samo ono što postoji u društvenoj organizaciji stvarnosti.“ Bertoša, M. 2004. Neka razmišljanja o jeziku i rodu. <http://www.cro-le.../index2.php?option=content&task=view&id=6&pop=1&page> (23.5.2006.)

Tablica 3: *Nastavnici/e i suradnici/e u nastavi na visokim učilištima, iskazani ekvivalentom pune zaposlenosti prema zvanju u akademskoj godini 2009./2010.*²²⁰

	UKUPNO	ŽENE	MUŠKARCI
UKUPNO	11460	5211 (45,5%)	6249 (54,5%)
Od toga			
Redoviti profesori/ce	1839	465 (25,3%)	1374 (74,7%)
Izvanredni profesori/ce	1352	525 (38,8%)	827 (61,2%)
Docenti/ce	1704	776 (45,5%)	928 (54,5%)
Asistenti/ce	4161	2237 (53,8%)	1924 (46,2%)

Podaci o nastavnom i suradničkom osoblju govore o maskulinizmu na višim, odnosno najvišim stupnjevima obrazovanja te o feminizaciji na nižim stupnjevima osnovne škole: ukupno je zaposleno 25 237 nastavnika od čega je 21 105 ili 83,6% žena. U srednjoškolskom obrazovanju ukupno je 11 688 profesora od čega 7 709 (66,0%) žena i 3 979 ili 34,0% muškaraca.²²¹ Razloge je moguće potražiti u ugledu koje je sveučilište imalo (i ima) i koja su dugo vremena bila „muška“. Sveučilišta su sve do kraja šezdesetih godina smatrana mjestima elite (znanja), mjestima humanizma i slobode te mjestima privilegije koja su pripadala isključivo muškarcima. Feministička reinterpretacija uloga muškaraca i žena postavila je pitanje feminizacije određenih struka; dotadašnja objašnjenja o prirodi žene i njejoj urođenoj sklonosti k poslovima koji su produžetak uloge majke, supruge i domaćice pokazala su se neodrživa. „Iza ideološki oblikovane podjele društvenih uloga i poslova ukazala se jednostavna istina da žene mogu dobiti tek slabije plaćene poslove.“²²²

Studentski nemiri koji su zahvatili najprije Europu pa onda i ostatak svijeta, pokazali su tromost sveučilišta, odnosno „radikalna studentska kritika - crnaca i bijelaca - ..uprla je prstom u ..razizam akademije i njenog nastavnog osoblja, prijemčivost za pritiske prikrivenih interesa, političkih, ekonomskih, vojnih; korištenje akademije kao baze za razvijanje naoružanja i društvene kontrole, te kao mašinerije za perpetuiranje moći...“²²³ Iako se nakon šezdesetih ruše mnoge barijere, još uvijek postoji spolna diskriminacija, odnosno snažna prisutnost *staklenog stropa* i *ljepljivog poda*. Ženske organizacije, primjerice u Velikoj Britaniji, a i drugdje, žestoko i često napadaju spolnu diskriminaciju u obrazovanju. Opravdanje za takve tvrdnje nalaze u strukturi nastavnog osoblja

220 S obzirom na to da nastavnici i suradnici u nastavi mogu predavati na dva i više visokih učilišta, broj prikazan ekvivalentom pune zaposlenosti/angažiranosti samo približno odgovara stvarnom broju fizičkih osoba. Podaci su dobiveni kao izračun nastavnika i suradnika u nastavi, izražen jedinicom pune zaposlenosti/angažiranosti.

221 Žene i muškarci u Hrvatskoj 2010. <http://www.dzs.hr/> (15.05.2010.)

222 Polić, M. 2003. Filozofija odgoja i feminizam. U: Metodički ogledi, 10, 1, str.61-63.

223 Rich, A. 2003. Ka ženski orijentiranom sveučilištu. Kruh i ruže, br. 21 (3), str.3.

u koledžima i sveučilištima gdje prevladavaju muškarci. U Velikoj Britaniji je svega 4% žena profesora; njih 31% je sklopilo ugovor o istraživanju, ali je samo 7% zadržalo zaposlenje. Usporedna istraživanja žena-akademika u V. Britaniji i SAD-u otkrivaju da u obje zemlje žene predavači imaju zahtjevnije kolegije što zahtijeva više vremena za pripremu. Posljedica toga je manji broj publikacija i istraživačkih projekata što je bitan kriterij za napredovanje. Razloge manje zastupljenosti žena - redovitih i izvanrednih profesorica u Hrvatskoj također možemo pravdati razlozima koji su prisutni u Americi i Velikoj Britaniji. Osim globalnih razloga, postoje i lokalni; Prpić²²⁴ ističe da se znanstvenice u Hrvatskoj rjeđe bave složenijim i zahtjevnijim istraživačkim poslovima temeljem kojih bi mogle dobiti, odnosno uvećati izgleda za značajne znanstvene doprinose te za profesionalna priznanja i ugled. Nadalje, „strah postojećih muških upravljačkih struktura od gubljenja stečenih privilegija te „kultura senioriteta“ u strukturi znanstveno-nastavnih zvanja najčešće stoje u osnovi zadržavanja akademskih predrasuda, koje onda nerijetko onemogućavaju objektivnost, nepristranost, jednakost i pravednost u napredovanju i djelovanju“.²²⁵

Treba priznati da „znanstveni kontekst postaje jedna od fundamentalnih preokupacija feminističke epistemologije koja u svojoj srži polemizira o čijem znanju raspravljamo i čiju znanost proklamiramo. Način na koji se znanje i spoznajne metode ustanovljuju, reflektira muško iskustvo pa njima pripada povijest formalne znanstvene tradicije.“²²⁶ Zbog jednostranosti (znanstvene) spoznaje, feministička pedagogija zahtijeva uvažavanje ženskog iskustva i uvažavanje ženskih (auto)biografija.

224 Prpić, K.2003. Profesionalni položaj, postignuća i perspektive (mladih) znanstvenica. U: Društvena istraživanja, 12 (5): 613-634.

225 Prijic-Samaržija, S., Avelini-Holjevac,I., Turk, M. 2009. Žene u znanosti: stakleni strop. U: Društvena istraživanja, god.18, br.6. (104). str. 1059.

226 Brstilo, I. 2010. Feministička epistemologija – kapitulacija znanstvene jednorodnosti. Socijalna ekologija, Zagreb, Vol. 19, No. 2. str.157.

6. UČITELJICE

"Oni koji o ženama uvijek dobro govore, ne poznaju ih dovoljno. Oni koji o njima samo loše govore, ne poznaju ih nikako".

Charles Antoine G Pigault Lebrun

Rad i obrazovanje bili su značajan čimbenik emancipacije žena. Prvi poslovi koje su žene obavljale bila su tradicionalna ženska proizvodna zanimanja – rad u poljoprivredi, tkanje, šivanje, pletenje ili pomoć muškarcima u drugim zanatima.²²⁷ Zahvaljujući ovim poslovima žene su izašle iz privatne u javnu sferu, a taj je prijelaz bio naznaka emancipacije žena.

Industrijskom revolucijom omogućeno je veće uključivanje žena u svijet rada, svijet koji je nekoć bio svijet muškaraca. Žene postaju dijelom radničke klase, a dio njih se uključuje u radnički pokret. Obavljajući (potplaćene) poslove dislocirane od kuće, žene se „oslobađa“ obavljanja kućanskih poslova čime su dobile „doziranu“ emancipaciju iako je „idila kuće“ prisutna i u poslovima koje je obavljala u *javnom svijetu rada*. Iako države prepoznaju važnost žena (ženskog rada) jer ih za vrijeme Prvoga i Drugoga svjetskog rata uključuju u poslove koje su obavljali muškarci, nakon rata nanovo ih vraćaju na hijerarhijski niže ustrojene poslove.²²⁸ Međutim, iako je ovakav odnos države prema ženama instrumentalan, „uvlačenje“ žena u sferu javnog, dokaz je da društvo (ni država) ne može napredovati bez njihove pomoći.

Ideologija kućanstva je snažno kolorirala obrazovanje žena od osnovne škole do profesionalnog obrazovanja jer je *rod* kategorija koja označava nametnutu društvenu podjelu po spolu i ženin podređeni položaj. Podređeni položaj žene javlja se u prvoj ekonomiji spola i roda kojom se od ljudskih spolova stvaraju dvije međusobno isključive kategorije u kojima se međusobne biološke razlike produbljuju.²²⁹

U mnogim zemljama „najprihvatljivije“ zanimanje za žene bilo je zanimanje učiteljice. Međutim, ovo zanimanje je s jedne strane zabranjivalo učiteljicama da postanu biološke majke jer je u 19. stoljeću u Europi bila zabranjena udaja učiteljica, a s druge strane im je dodjeljivalo ulogu „društvene“ majke.

Hrvatska tog vremena pratila je europske trendove. Školski zakon

²²⁷ Proces feminizacije određenih zanimanja teкао je postupno: u devetnaestom stoljeću je feminizirana tekstilna industrija, a dvadesetih godina 20. stoljeća feminizirano je zdravstvo. Obrazovanje i kultura je feminizirano nakon Drugog svjetskog rata, a sedamdesetih godina 20. stoljeća usluge i kožna industrija. Poslovi koji su „ženski“ oduvijek su pokazivali pad na ljestvici priznatih ili dobro plaćenih poslova.

²²⁸ Katunarić, V. 1983. Ženski eros i civilizacija smrti. Zagreb, Naprijed.

²²⁹ Vidi: Papić, Ž., Sklevitky, L. 2003. Antropologija žene. Beograd, Biblioteka XX vek.

iz 1888. godine, članak 152 koji je bio na snazi za vrijeme banovanja Khuena Héderváryja²³⁰ daje jednak status učiteljima i neudatim učiteljicama. "Učiteljice se izjednačuju ...sa učiteljima. Uda li se učiteljica, smatrat će se, da se dobrovoljno odrekla učiteljske službe."²³¹ Prema tadašnjim kriterijima „poželjnosti i normalnosti“, zaposlena udana žena-učiteljica nije odgovarala društveno prihvatljivoj slici u građanskom društvu i nije mogla uspješno realizirati svoje uloge. Kako se smatralo da je žena manje sposobna, zabrana udaje nastala je zbog toga što učiteljice (žene) nisu dorasle teretu obiteljskog i profesionalnog života i stoga, nešto (obitelj ili posao ili čak oboje) moraju trpjeti. Učiteljska je služba bila privremeno zanimanje neudatih mladih žena iz građanskih obitelji. Smatralo se da udana učiteljica može negativno utjecati na učenice - trudna učiteljica može sablažnjavati svoje učenice. Između dva svjetska rata uveden je tzv. djelomični celibat. To je značilo da se učiteljice mogu udavati, ali onda su imale manju plaću od muških kolega i neudanih učiteljica.

S obzirom da su u Hrvatskoj već tada počeli puhati „feministički vjetrovi“, u nekim se krugovima građanskog ženskog pokreta na zabranu udaje gledalo kao na emancipaciju; odustajanje od obitelji, učiteljicama je davalo priliku za profesionalni uspjeh. U okviru kategorije novca koji je učiteljica za svoj posao dobivala, moguće je pronalaziti mehanizme ovisnosti. Smanjivanje plaće udanim učiteljicama sadrži (ozakonjenje) ovisnost(i) o suprugu (razliku u plaći nadoknadit će on koji je ionako zadužen za uzdržavanje obitelji). Rad žene (kao učiteljice) je „privremeno rješenje, točno određen (privremeni) dio njezina života koji treba zaključiti kada se žena uda, dobije muža koji je uzdržava pa se može posvetiti svome pravome zanimanju i nakon spleta sretnih okolnosti prijeći iz "duševnog materinstva" u novo razdoblje pravoga "biološkog materinstva."²³² Žene su tako prvenstveno shvaćene kao specifična grupa, suštinski određena porodičnom, tj. obiteljskom situacijom i reproduktivnom ulogom te je „etika brige“ njihovo suštinsko obilježje. Te se osobine koriste kao uobičajeni argument za opravdanje teškoća njihove profesionalne integracije, a sukladno tome i slabije plaće. Slabija plaća je poruka da žene nisu hraniteljice obitelji te da im je manji iznos dovoljan.

Ulaskom u svijet plaćenog rada, žene su ušle u svijet podijeljenih poslova prema spolu, odnosno, u tom su svijetu patrijarhalnih uvjeta mogle uspijevati u onim poslovima za koje se oduvijek vjerovalo da su „tipično ženska“ i stoga manje vrijedna. Na tragu takvih uvjerenja, u većini je zemalja učiteljska profesija feminizirana, a započela je s prvim inicijativama za obrazovanjem djevojčica jer su takve inicijative dolazile od žena koje su često imale privatne škole. Ovakve postavke bile su karakteristične za propagiranje i afirmaciju

230 Franković, D. (ur.) 1958. Povijest školstva i pedagogije. Zagreb, Pedagoško književni zbor.

231 Isto, str.175.

232 Žnidarić-Žagar, S. 2009. Slovenke na tržištu rada – povijesna perspektiva. ČSP, br. 2. Zagreb, str.325.

zanimanja učiteljice u srednjoj društvenoj klasi. Isto tako, smatralo se da je ženama neophodno dati priliku da se obrazuju za učiteljice jer one mogu razumjeti djevojčice bolje nego učitelji - s obzirom na sličan način razmišljanja, učiteljice će djevojčice bolje pripremiti za život. Započeta feminizacija u 19. stoljeću nastavlja se u 20. stoljeću i danas je dominacija žena-učiteljica gotovo u svim zemljama. U ovoj profesiji je prevlast žena, ali su one manje zastupljene na rukovodećim mjestima u odgojnoobrazovnim ustanovama; feminizirana učiteljska profesija u rangu je niže plaćenih poslova i s nižim društvenim statusom. Smatra se da žene u učiteljsku profesiju ulaze bez prepreka i uslijed mogućnosti lakšeg usklađivanja obiteljskih i poslovnih obaveza. Iako su izašle iz isključivo obiteljske uloge, radeći s djecom, uspijevaju očuvati tradicionalnu ulogu požrtvovanosti, majčinstva i brižnosti,²³³ tj. u „učiteljici“ je moguće spojiti „duhovno“ i „biološko“ materinstvo. Taj se spoj često uzima kao razlog manjih plaća, a isto tako, razlog za slabiju plaću učiteljica autori vide i u prihvaćenom uvjerenju da se „treba roditi za učiteljicu“. To znači da za obrazovanje učitelja/ica nije potrebno onoliko vremena koliko je potrebno za druge profesije pa u skladu s uloženim, takav je posao manje vrijedan. Nadalje, smatra se da učitelji(ce) imaju veoma malo slobode i da rijetko sudjeluju u odlučivanjima koja se odnose na njihovu profesiju. S obzirom na to da je žena navikla na sociokulturni odnos u kojem joj se naređuje, ona radi u ovoj profesiji u kojoj nema dovoljno slobode: obrnuto, muškarac ne prihvaća poslove u kojima se njemu naređuje, odnosno, muškarci su u odgojnoobrazovnim poslovima najčešće na rukovodećim poslovima.²³⁴ U današnjim uvjetima, usprkos povećanju udjela žena na tržištu rada, i dalje su vidljive ekonomske razlike na teret žena. U društvu „...u kojem je predškolski odgoj i osnovno školstvo... skoro potpuno feminizirani, neposredni „odgojni“ autoritet od kojeg se dijete mora emancipirati je onaj čiji su nositelj žene. One su doduše i same žrtve jednog autoritarnog sustava koji djevojčice sputava daleko više nego dječake i nameće im znatno restriktivniji obrazac ponašanja... potrebu razvitka nečije osobnosti teško može imati onaj kome je razvitak osobnosti zakočen.“²³⁵ U prilog potrebi manipuliranju djevojčicama ide i (obiteljska) socijalizacija djevojčica i dječaka, koja je usmjerena na ono što se opisuje kao *simbolični patrijarhat* koji dominira privatnom sferom, a vrlo često rezultira stvarnim patrijarhatom u javnim sferama. U kontekstu obitelji, vrijednosti koje su fundamentalne za socijalizaciju (i obrazovanje) jednog i drugog spola se temeljno razlikuju: djevojčice se obrazuju u duhu poslušnosti, emocionalnosti, razvoja ženskih manira, dok su disciplina, nezavisnost i sloboda izbora više cijenjeni u dječaka. Stereotipi povezani sa ženskim i muškim ulogama kod kuće, u tzv.

233 Vidi: isto.

234 vidi: Nenadić, M. Novi duh obrazovanja: Nastavnička profesija i njene kontradiktornosti. <http://users.beotel.net/~nenadic/profesija.html>. (12.8.2010.)

235 Polić, M. 2003. Filozofija odgoja i feminizam. u: Metodčki ogledi, 10, 1, str.64.

privatnoj sferi, imaju veći utjecaj na percepciju javne uloge muškaraca i žena. U odnosu na feminizirane profesije, maskulinizirane su uglednije, bolje su plaćene, imaju veću moć u donošenju mnogih važnih (političkih) odluka. Te su profesije uglavnom orijentirane na karijeru, koja je razumljivo, rezervirana za muškarce. Ako se u tim profesijama *potkrade* pokoja žena to je zato *jer joj je pomogao (uspješan) muškarac*. Osim društveno nametnutih mehanizama selekcije, postoji i „samo-selekcija, jer ako je profesija videna kao tipično muška, onda je žena koja želi baviti se tim poslom unaprijed spremna na niz teškoća i problema tijekom karijere.“²³⁶

O prevlasti muškaraca u nekoj profesiji se ne raspravlja jer je to uobičajena norma, obrazac ponašanja koji prevladava u poslovnom svijetu; ti poslovi su ugledni i dobro plaćeni. Međutim, čim se neka profesija feminizira počinje se raspravljati o mogućem lošem utjecaju na tu profesiju.

Feminizirano područje odgoja i obrazovanja područje je (snažne) (re) produkcije spolnih stereotipa i važnim se postavljaju teorijsko-metodološka pitanja oko modela obrazovanja (učiteljica) radi suzbijanja i/ili eliminiranja „dvosmjernih“ spolnih stereotipa. Jedan od mogućih modela je model *kritičkog praktičara* za koji se vjeruje da je najdjelotvorniji u kreiranju obrazovnih okruženja koja neće biti opresivna spram djevojčica ili dječaka. Model kritičkog praktičara nudi takva znanja i vještine koje repositioniraju učiteljice određujući ih osobama koje doprinose društvenoj promjeni: obrazovanje se shvaća kao iskustvo slobode. Obrazovanje u modelu kritičkog praktičara na svijet gleda iz različitih spolno/rodnih i seksualnih identiteta, a heterogena iskustva sama po sebi dobivaju značenje kroz interpretaciju i povijesni kontekst. Dobro obrazovanje učiteljica valja utemeljiti u kritičkoj, odnosno feminističkoj pedagogiji kao *izazovu politici (dosadašnjeg) znanja i obrazovanja*.²³⁷

236 Tomić, M., Spasić, D. 2010. Maskulinitet u profesijama. *Antropologija* 10, sv. 1 (2010) Beograd. str. 100.

237 Polok, G. 2002. Feminističke intervencije u istoriji umetnosti. U: Anđelković, B. (ur.) *Uvod u feminističke teorije slike*. Beograd, Edicija Pogled/Teorije, Centar za savremenu umetnost.

7. TEORIJSKO-METODOLOŠKO UTEMELJENJE FEMINISTIČKE PEDAGOGIJE

«Tek muškarac i žena zajedno sačinjavaju čovjeka»

Immanuel Kant

Povežemo li *žensko pitanje, spol, rod ili seksualnost* s odgojem, dobit ćemo feminističku pedagogiju. Zvuči jednostavno. Međutim, pokazat će se da ova naizgled jednostavna teza može dovesti do iznenađujuće raznolikih pa i proturječnih rezultata.

Problemi nastaju već pri samom pokušaju definiranja pojma *žena*²³⁸. Feministi/ce dvoje je li *žena* supstancijalno univerzalistička, kontingencijska kategorija ili pak neka treća. Veza između *žene* i odgoja pokazat će se zakučastijom no što smo mislili. Paradoksalno, odgoj je i dio prob-

238 U ovom radu pojam *žena* označava složeni konstrukt koji, u određenoj povijesnoj situaciji, povezuje biološke, psihološke, socijalne, kulturalne i političke odrednice statusa, položaja i identiteta ljudskog bića u zajednici i društvu koje se samokonstruira, samoidenticira i predstavlja kao žena. U tom smislu ženu shvaćamo slojevito: kao ljudsku jedinku, kao društvenu skupinu, kao individualni konstrukt ljudske osobe u konkretnom stvarnostnom sklopu, kao društveni i kao jezični konstrukt. U današnjim, postmodernim vremenima nadilazimo tradicionalno rodno određenje žene u binarnom kodu u korist pluralnog pojma seksualnosti čovjeka shvaćene kao narativno i materijalno samoodređenje u kontinuumu narativne seksualnosti samoidentifikacije. Pojam ekspanira iz linearne pojmovne ljestvice seksualnostne samoidentifikacije u n-dimenzionalno društveno-kulturno polje queer teorije.

“Iskustvo “ženstva” (femaleness) historijski je i društveno specifično, a ne univerzalno. Pojam žene sve se više shvaća kao nestabilno i hibridno grupiranje. Tako se onda i maskulinitet i feminitet koncipiraju kao nestabilne, stalno mjenjajuće socijalne konstrukcije. To je, dalje, omogućilo da se decentrira i rod sam i naglasi njegova povezanost s drugim socijalnim formacijama. Nove feminističke analize pokazuju kako su rasne i etničke kategorije, primjerice “bijelost” (whiteness) ili “nijemstvo” kritičke za proizvodnju posebnih inačica maskuliniteta i feminiteta.” Plićanić- Mesić, A. 2004. Utjecaj američkog feminizma na germanistiku. Revija za sociologiju, Vol.35 No.1-2, str.73-77. <http://hrcak.srce.hr/14461>, (28.10.2010.)

lema diskriminacije²³⁹ i dio rješenja oslobođenja žene.²⁴⁰ Bez slobodne žene nema ni odgoja kao čina slobode i razvoja. Da stvar još zakompliciramo binarnom logikom – bez slobodne žene, nema ni slobodnog muškarca. Kao da se vrtimo u začaranom krugu. Izlaz iz toga začaranog kruga vidimo u postavci koju ćemo pokušati argumentirati – feministička pedagogija ne polazi od koncepta *spola*, niti *roda*, niti „ženskog pitanja“ zato što su te kategorije teorijski dekonstruirane. Feministička pedagogija za središnju supstratnu kategoriju

239 „Diskriminacija je aktivno djelovanje i ponašanje na temelju predrasuda ili namjernog osporavanja prava nekoj društvenoj grupi i/ili pripadnicima/cama tih grupa. Kriteriji osporavanja mogu se temeljiti na spolu/rodu, spolnoj orijentaciji, rasi, vjeroispovijesti, etnicitetu, dobi i sl. Diskriminirajuće djelovanje ide u prilog vlastite grupe, a usmjereno je na štetu druge grupe ili pojedinaca/ki, čime se ističe njezin manje vrijedan položaj u društvu. Norme i pravila na temelju kojih se isključuju te druge, najčešće manjinske grupe, ugrađene su u društvenu strukturu i socijalizacijski se reproduciraju putem obrazovnog sustava, kulture, medija, a katkad i političkog sustava. Diskriminacija može biti neposredna, posredna te sustavna. Neposredna ili izravna diskriminacija podrazumijeva nepovoljan tretman neke grupe ili pojedinca/ke. Posredna se diskriminacija odnosi na zakone i mjere koji se u početku doimaju neutralnima, ali je njihov rezultat, ipak, negativan za diskriminirane grupe. Sustavna diskriminacija uključuje norme i vrijednosti koje su dio kulture i društva, a koje sveobuhvatno utječe na neravno pravo položaj neke grupe.“ Borić, R. (ur.) 2007. *Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije*. Zagreb. Centar za ženske studije, Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH. str. 19.

240 Umjesto, u feminističkim teorijama korištenih pojmova žene, žensko pitanje, spol, rod i sl., mi koristimo pojam žena (u singularu) misleći na ljudsku osobu u konkretnom stvarnostnom sklopu i time nedvojbeno odbacujemo univerzalističko shvaćanje žene, koje je sirenskom zavodljivošću neke feminističke skupine nagnalo da svoje partikularne „ženske“ pozicije postave i predstave kao opće. O tome su se didaktički očitovale „women of color“ pa nema potrebe to šire obrazlagati. Naglasit ćemo nešto drugo - žena u singularu, uvijek iznova, opepovano zahtijeva definiranje sinergijske individualne (ne individualističke) „grozd pozicije“ koja uz spolni partikularitet istodobno povezuje i sve druge partikularne skupinske identitete (dobne, klasne, rasne, religijske, konfesionalne, etničke i druge) i u razvoju individualnog identiteta konkretne ljudske osobe u njezinu stvarnostnom sklopu naglašava sinergijsko djelovanje i učinke partikularnih identiteta. Pojam žena u užem značenju predmnijeva političku ženu, ženu u društvenoj areni u kojoj se njezina podređen položaj mora legitimirati u demokratskoj proceduri. To je i razlog što naglašavam važnost djelovanja različitih feminističkih skupina koje će, više kao jazz-sastavi, negoli kao orkestar koji će disciplinirano reproducirati kompoziciju jednog umjetnika (univerzalni feminizam), situacijski komponirati i izvoditi kompozicije zvane obespravljene žene. Samopredstavljanje žene uvjet je egzistencije političke žene. Pojam žena, nadalje, u antropološkom smislu shvaćamo kao društveni subjekt/objekt ljudskih zajednica, koji je tijekom filogenetskog i povijesnog razvoja ljudi, zbog društveno-spolne raspodjele moći, sustavno onemogućavan ili ometan u autentičnom opažanju i definiranju ljudskih potreba te oblikovanju načina na koje se te potrebe zadovoljavaju. Po tome je žena, neslobodno biće, a društvo invalidna zajednica.

uzima *ljudsku seksualnost*²⁴¹ i način na koji ona pridonosi razvoju ljudskih bića opažanjem, interpretiranjem i oblikovanjem ljudskog svijeta i konstrukcije stvarnosti. Feministička pedagogija bavi se procesima odgoja koji, usmjerenjem razvoja društva i kulture u pravcu nesputanog iskazivanja ljudske seksualnosti kroz raznovrsne životne medije te slavljenjem raznolikosti jedinstvenosti i jedinstva ženskog i muškog bića, ljudski svijet može učiniti bogatim. Ljudska seksualnost je politički, kulturalni, psiho-socijalni i tjelesno-biološki konstrukt kojim označavamo kontekstualizirani sklop postojanja, samokonstrukcije i samoidentifikacije ljudskih osoba kao *rodnih* i *spolnih* bića. Sva su ljudska ponašanja seksualna, kao što su i psihološka, fiziološka ili pak kulturno određena. Ljudska seksualnost je esencijalno i univerzalno obilježje ljudskih osoba, nesvodivo na nagonско-reproduktivni „program“. Naprotiv, iz nje izvodimo i u nju uvodimo koncepte spola i roda. Esencijalistički konstruirana i shvaćena, kategorija ljudske seksualnosti polazi od postmodernih postavki o jezičnom posredovanju i tvorbi ljudskog svijeta i samorefleksije čovjeka. Ljudska seksualnost kao supstrat predmeta feminističke pedagogije, pa i sama disciplina feministička pedagogija, povijesno je uvjetovana najprije segregacijom ljudi na osnovi spola/roda, a potom i ekskluzijom žena iz procesa oblikovanje ljudskog razvoja. Futurološka je činjenica da se razvoj čovjeka može odvijati prema različitim scenarijima - realnom, mogućem, poželjnom, optimističkom, pesimističkom, vjerojatnom, nemogućem... Svaki od scenarija budućnosti potencijalno bi se razlikovao ovisno o tome jesu li u njihovo pisanje žene isključene ili uključene.

U trenutnim povijesno-kulturnim okolnostima, „program“ revolucije seksualnosti moguće je ostvariti samo kao „program“ društvenih akcija koje vode razobličavanju i uklanjanju uvjeta u kojima se žena, ne samo djelatno i sveobuhvatno obespravluje, već joj se takvo stanje i odnosi (spolne dis-

241 „...ne postoji jednostavna definicija seksualnosti, ili objašnjenje njezine nepobitne moći... činjenica da „seksualnost“ kao koncept operira na dvije razine. Ona se odnosi na mnoštvo društvenih fenomena koji oblikuju erotski život: zakone, religiju, norme i vrijednosti, vjerovanja i ideologije, društvenu organizaciju reprodukcije, obiteljski život, identitete, obiteljske dogovore, bolesti, nasilje i ljubav - sve to mi prizivamo kada pričamo o seksualnosti neke kulture. No ona se također odnosi na osobnu razinu - na užitke i boli koje mogu oblikovati naš život na bolje ili gore. Te dvije razine... konstantno interagiraju, oblikujući i reoblikujući jedna drugu.“ Weeks, J. Seksualni 'make-up' i kako s njim. H-Alter - Udruga za nezavisnu medijsku kulturu, <http://h-alter.org/vijesti/ljudska-prava/seksualni-make-up-i-kako-s-njima>. (29.10.2010.)

kriminacije²⁴²) predočavaju kao normalni i reproduciraju u obrazovnom procesu. Androgina društva ženu sustavno dovode u podređeni položaj, a svaki pokušaj promjene društvenog položaja žene proglašavaju devijantnim.²⁴³ Onaj tko kontrolira (i oblikuje) ljudsku seksualnost, na djelatan način ostvaruje društvenu moć. Onaj tko kontrolira žensku seksualnost, kontrolira „pola svijeta“²⁴⁴. Premda se ljudska seksualnost predstavlja primarno kao biološki, psihološki i socijalni i znakovito, medicinski problem, ona je, kao uostalom i odgoj, primarno – kulturni problem, dakle politička tema.

Za početak recimo da utemeljenje feminističke pedagogije zasigurno znači stanovito ukrštanje pedagoških i feminističkih teorija. Međutim, ishod tog susreta može biti očaravajuće, ali i zbunjujuće neizvjestan. Ovisi o tome koliko su široko zahvaćena polja ukrštanja ovih teorijsko-predmetnih diskursa.

Kada je u pitanju pedagoški diskurs, feministička pedagogija može biti, primjerice, jedna u nizu partikularnih „predmetnih“ pedagogija,

242 Neposredna (izravna) spolna diskriminacija je nepovoljno odnošenje prema osobi zbog njezina/njegova spola. Posredna (neizravna) spolna diskriminacija odnosi se na nepovoljan utjecaj prividno neutralnog zakona, mjere, javne politike ili prakse na pripadnike/ce jednog spola, osim ako ta razlika nije objektivno opravdana. Spolna je diskriminacija svako isključivanje, ograničavanje ili nejednak tretman temeljen na spolu. Uključuje sve oblike ponašanja ili predrasuda koji su usmjereni na osporavanje prava na temelju spola. Pojam se najčešće odnosi na diskriminaciju ženskog spola.

Norme i vrijednosti patrijarhalnog društva zapravo su oblik sustavne diskriminacije žena. Patrijarhalno društvo definira i tretira žene kao manje vrijedne, iz čega slijedi niz diskriminirajućih praksi u odnosima između spolova/rodova, npr. obiteljskom životu, obrazovnom sustavu, svijetu rada ili medijima. Neposredna spolna diskriminacija izravno je diskriminiranje žene temeljem toga što je pripadnica ženskog spola. Posredna spolna diskriminacija događa se kao posljedica prividno neutralnih zakona i mjera, zbog primjene kojih dolazi do nejednakog tretmana žena. Zakon o ravnopravnosti spolova u članku 6. stavku 1. definira spolnu diskriminaciju na sljedeći način: „Diskriminacija na temelju spola predstavlja svako normativno ili stvarno, izravno ili neizravno razlikovanje, isključivanje.“ Borić, R. (ur.) 2007. Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije. Zagreb, Centar za ženske studije, Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH. str.87-88.

243 U nekim društvima to se čak niti ne prikriva. Primjerice, Iranu nakon silovanja žene kamenuju paradoksalna, zbog „preljuba“.

244 Žene kao slobodna bića koje čine „pola svijeta“ porobljavaju se na simboličkoj razini različitim kulturnim obrascima. Primjerice, u djedovini autora, Potkozaruju, žene nakon udaje gube osobni identitet na elementarnoj razini - socijalnim brisanjem osobnog imena. Žene dobivaju novo ime, depersonalizirano - izvedenicom iz imena supruga -Mirkovca, Markovca, Stipinca, Josipovca, Ivinca, Joskanovca, Franjinca, Matinca, Jurinca, Pavlovca, Pavinca, Draginca... Slično je i u mjestu gdje je rođena autorica ove knjige (Begovac u Lici) žena se nakon udaje određuje u odnosu spram muža tj. muškog člana obitelji. U slučajevima kada su žene (snahe) ostale udovice, a svekar je bio živ, njihov „identitet“ je tada određivan u odnosu prema svekru. Ako udovica nije imala muškog člana u obitelji po muževoj liniji, ona je tada bila opet određivana u odnosu na bračno stanje –postajala je, primjerice, Marija, udovica Mijina. Osim imena, žene se dobivale na ugledu, iako su bile domaćice, ako je muž imao ugledno zanimanje (žena lugara je lugarica, a žena radnika na cesti « cestara” cestarica). Ova su zanimanja bila posebno vrijedna jer ostala su bila rijetka radi velikog broja nepismena stanovništva.

poput *obiteljske, pozivne, adolescentske, ekološke pedagogije*. To bi bila jedna sadržajem usko omeđena i određena partikularna pedagogija koja se bavi odgojem „djevojčica i djevojaka“, „ženskim pitanjem“ i sl. Nasuprot tome, feministička pedagogija može biti najšire pozicionirana kao integralna pedagogija koja „ženskim očima“ cjelovito konstruira fenomen odgoja. Nije nevažno koju ćemo perspektivu odabrati. Odabir implicira i opredjeljenje za određenu feminističku teoriju – univerzalističku (feministička teorija) nasuprot partikularnih feminističkih teorija (crni feminizam, hrvatski feminizam, lezbijski feminizam i sl.). Feministička pedagogija specifična je po tome što se u njoj, kao u malokojoj znanstvenoj disciplini, jasno ogledaju mogućnosti interdisciplinarnog i multidisciplinarnog teorijsko-metodološkog utemeljenja. Riječ je o jednom eklatantno „fuzzy“, sklizavo neprozirnom predmetno-problemskom sklopu znanstvenog istraživanja.²⁴⁵ Znalice feminističke teorije, Patricia Madoo Lengermann i Gill Niebrugge-Brantley, idu korak dalje pa se pitaju: možemo li se i dalje zadržavati u okvirima postojećih disciplinarnih kategorija kako bismo opisali i objasnili svijet, ili moramo kreirati nove koncepte ukoliko želimo opisati i objasniti svijet viđen očima subordiniranih, hendikepiranih i često *nevidljivih* članova društva?²⁴⁶

Čak i ako prihvatimo određenje feminističke pedagogije kao tematsko-problemsko-predmetnog sklopa, upitno je možemo li govoriti samo o jednoj ili pak o više različitih feminističkih pedagogija koje imaju različita predmetno-problemska sidrišta. U tom kontekstu, feminističku pedagogiju možemo razvijati iz različitih ishodišnih koncepcija:

- različitih feminističkih teorija/koncepcija,
- iz opće feminističke teorije,
- različitih pedagoških meta-teorija i teorija/koncepcija: normativne, hermeneutičke, empirijske i sustavske...,
- opće pedagogije,

245 Ovaj naš zaključak potvrđuju brojni autori. „Proizlazi, dakle, da se rodne kategorije muškoga i ženskoga u društvenome smislu pokazuju bovaristički dinamičnima,5 a zbog nemogućnosti određivanja njihovih čistih i čvrstih granica uklapaju se u okvir tzv. fuzzy logičkog promišljanja. Proučavajući umjetnu inteligenciju i teoriju sustava 1980-ih taj je naziv uveo Lotfi A. Zadeh,6 a preuzela ga je kognitivna lingvistika. Drugim riječima, Zadeh je tim pojmom želio obuhvatiti ono semantički aproksimativno u jezičnim izričajima, primjerice u leksemima poput eng. tall ili warm,7 čije se značenje ne može točno i precizno odrediti. Tako možemo s pravom reći da se rod više ne uzima „zdravo za gotovo“ nego se „stvara,“ stječe. Spolni je binarizam ustupio mjesto rodnoj raznolikosti i pluralizmu muškosti i ženskosti . Ono što je donijela rodna postmoderna svakako je sukladno suvremenim kognitivno-semantičkim pretpostavkama tzv. „fuzzy značenja“: nekoć relativnu jednostavnost i postojanost pojma rod danas je zamijenila njegova relativna složenost i fluidnost, koja je omogućila i razradbu ostaloga rodnog pojmovlja.“ Heffer, H. 2007. Biološka i društvena kategorija roda u rodnoj teoriji i rodna teorija stereotipa. Rasprave Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, str. 168.

246 Vidi: Lengermann, P. M., Niebrugge-Brantley, G. 1997. Suvremena feministička teorija. u: Ritzer, G. Suvremena sociološka teorija. Zagreb, NZ Globus.

- inducirane iz problemskih sklopova odgoja,
- načela multidisciplinarnosti i interdisciplinarnosti znanosti.

U svjetlu navedenoga, skloniji smo feminističku pedagogiju utemeljiti kao okvirni otvoreni predmetno-problemski sklop odnosa ljudske seksualnosti i odgoja, negoli kao fiksiran i katalogiziran predmet disciplinarnosti znanosti. Razlog tome ne leži u možebitnom nedostatku spoznajne građe za disciplinarno utemeljenje feminističke pedagogije. Ovo područje, sudeći prema broju znanstvenih radova, bilježi se eksponencijalni rast. Razlog je mnogo važniji. Iz teorijskog vidika ne želimo izgubiti procese postmoderne permanentne fragmentacije kultura (fluidni pluralizam kultura i supkultura, uključujući i virtualne supkulture) koji su prevažni za odgoj. ova je fragmentacija postala ključna za konstrukciju postmodernih identiteta u globaliziranom svijetu.

Naša nakana teorijsko-metodološkog utemeljenja feminističke pedagogije uvelike je proturječna. S jedne strane, ne želimo je omeđiti na disciplinarni način suvremene znanosti, već ostaviti kao otvoreni teorijsko-problemski sklop. S druge, feminističku pedagogiju želimo označiti „strogim“ znanstvenim jezikom i tako je legitimirati u sustavu pedagogijske znanosti i akademskoj zajednici. To bi joj pobudilo „spoznajni adrenalin“ mehanizma uobičajenima za znanstvenu djelatnost (istraživačkim institutima, prijenosom znanja nastavnom djelatnošću, publiciranjem radova, projektima, skupovima...). Protuslovlje, zar ne? Ali, ne želimo ga riješiti u binarnom kodu nego se branimo *sivom (fuzzy) logikom*.

Dakako, kao što je za svaku drugu znanost potrebno, tako je i za etabliranje feminističke pedagogije neophodno definirati konstitutivne elemente. To su: predmet znanosti, cilj, zadaće, kategorijalni aparat i metode istraživanja. Ipak, svi su ti elementi na stanoviti način sublimirani u određenju predmeta feminističke pedagogije.

7.1. ŠTO JE PREDMET FEMINISTIČKE PEDAGOGIJE?

Feministička pedagogija temelji se na nekoliko pretpostavki. Prva je da tradicionalni modeli obrazovanja ne zadovoljavaju obrazovne potrebe žene. Druga, da ih ne zadovoljavaju na *način žene*. Činjenici je da obrazovanje može biti sredstvo razvoja svake osobe i društva. U pedagogiji su tek kritički uvidi feminističkih teorija osvijestili suprotne procese, prikrivenu reprodukciju segregiranih društvenih uloga instrumentalizacijom ljudske seksualnosti kao važnog aspekta djelovanja skrivenog kurikulumu. Osvijestili su potrebu da se politika usredotoči na osnaživanje osobnosti, poticanje autoreferencijalne konceptualizacije razvoja (samoshvaćanje) i na osposobljavanja za oblikovanje vlastite budućnosti svake osobe. U tome je kontekstu važan pionirski poticaj

feminizma bio legitimiranje i uvođenje *osobnih teorija (epistemologija)* aktera odgojnog procesa u oblikotvornost znanstveno-pedagogijskog diskursa. Načini spoznaje svijeta žene tj. *ženska epistemologija* iskristalizirana je tijekom jednostoljetnih pregruća feminizma.

U supstancijalnom pogledu, feministička pedagogija nije unitarna, već pluralna i fragmentarna. Polazi od „suživota“ više različitih teorija pa i takvih koje sadrže suprotne pretpostavke. I feminističku pedagogiju, kao i feminističku teoriju čine raznozvučni glasovi, pristupi, reformske ideje i prakse. Upravo je ta otvorenost i raznolikost osnovno obilježje feminističke pedagogije.

Uobičajeno je da predmet znanosti opisujemo jezikom znanosti – pojmovima i omeđujemo kategorijama. Što je pojmovno-kategorijalni aparat minucioznije razrađen, predmet znanosti možemo preciznije odrediti. Prevažan, ali mukotrpan rad na opisivanju, inventarizaciji, kategorizaciji i usustavljanju pojmova nerijetko se obezvrjeđuje, iako je to osnovni uvjet za razvoj teorija i, u konačnici, za znanstveno legitimiranje discipline. To važi i za feminističku pedagogiju. Njezino predmetno određenje povezano je s klasičnom raspravom feminizma o kategorijama *spola* i *roda*. Utemeljimo li predmet feminističke pedagogije samo na kategorijama *spola* ili *roda*, ostat ćemo teorijski nedorečeni. Kao što ćemo vidjeti, potreba da osnovne feminističke pojmove, kategorije i koncepte prethodno definiramo postaje očita. Svima njima konzistenciju daje metateorijska osnovica. Zato se najprije treba metateorijski odrediti glede feminističkih teorija. Polazimo li od esencijalističke ili egzistencijalističke metateorije.

Gledajući kronološki, u fokus feminističke tematike najprije je ušla kategorija *spola*. Feminizam kategoriju *spola* utemeljuje u metateorijskim okvirim esencijalizma, biološkog, socijalnog ili kulturnog esencijalizma. U raspravi o feminističkoj pedagogiji u svezi sa *spolom* pronalazimo sljedeće pojmove: spol (engl. „sex“), spolna orijentacija, spolna diskriminacije. „Svjetski poznati genetičar Bryan Sykes ...drži da je spol (sex) naša osnovna oznaka, prvo obilježje našega osobnog opisa. Kaže da je činjenica da ljudska bića postoje u dva oblika toliko dijelom bilo naše svagdašnjice bilo naše prošlosti da se rijetko pitamo zašto je tomu tako.“²⁴⁷

„Spolom se smatraju biološke značajke koje obilježavaju ljudska bića kao žene i muškarce. U društvenim se znanostima spol definira kao društvena i zakonska klasifikacija bioloških značajki koje osobe dijele na samo dvije kategorije, na muški i ženski spol. Spol na osnovi genitalija i reproduktivnih funkcija tako predstavlja znanje o tijelu te je također podložan interpretacijama i kulturalno uvjetovan. U uvriježenoj upotrebi u hrvatskoj jezičnoj i komunikacijskoj praksi termin spol često pokriva i značenje termina rod, no semantičko

²⁴⁷ Heffer, H. 2007. Biološka i društvena kategorija roda u rodnoj teoriji i rodna teorija stereotipa. Rasprave Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, str. 165.

nijansiranje i teorijske argumentacija o spolu/rodu ne smiju se zanemariti, već ih je nužno uključiti u političku, kulturnu, obrazovnu, administrativnu i svaku drugu društvenu praksu.²⁴⁸ Ljude na osnovi spola dijelimo u dvije skupine: osobe ženskog i muškog spola. U raspravi o spolu i spolnoj diskriminaciji, nije problem u biološkim razlikama među ljudima, specifičnim za određeni spol, nego u tome što se iz esencijalistički shvaćene biologije, razlike univerzalistički projiciraju na fizički, psihički, društveni, ekonomski i kulturni plan. Cirkularno se biologijom legitimira diskriminacija, a diskriminacijom „dokazuje“ biološka, psihološka, društvena, ekonomska i kulturna inferiornost žena. Tako se inferiornošću kao „činjenicom“ opravdava daljnja segregacija. Žene su same krive što su žene.²⁴⁹

U kontekstu kategorije spola valja napraviti distinkciju prema spolnoj usmjerenosti osobe. „Spolnom se orijentacijom ili spolnom opredijeljenošću prema standardima EU pretpostavlja seksualna privlačnost prema osobama istog ili različitog spola: homoseksualnost, lezbijstvo, heteroseksualnost, biseksualnost. Spolna je orijentacija dio identiteta osobe i politika izbora, a odnosi se na emocionalnu i seksualnu usmjerenost prema drugim osobama. Ako je izraženo zanimanje za osobu istoga spola, govorimo o homoseksualnoj orijentaciji. Zanimanju li nas osobe suprotnog spola, riječ je o heteroseksualnoj orijentaciji, a ako se zanimanje pokazuje za oba spola, to je biseksualna orijentacija ili biseksualnost.“²⁵⁰

Egzistencijalističke metateorije feminističkih teorija su: kognitivističke, socijal-konstruktivističke i kulturno-konstruktivističke. Feminističke teorije pojam roda razvijaju iz metateorijskog okvira egzistencijalistizma.

Distinkciju spola kao biološke i socio-kulturne kategorije prva je napravila Simone de Beauvoir 1949. U knjizi *The Second Sex* ističe da „biološki spol nije i doživotno jamstvo, nego promjenjiva, društveno prilagodljiva, društveno uvjetovana i društvom definirana kategorija.“²⁵¹ Time je na feminističku teorijsku scenu uvela egzistencijalističko-konstruktivističku metateoriju.

Nakon spola, u feminističku raspravu uveden je pojam roda, rodnu perspektivu,²⁵² Ključni su sljedeći pojmovi: rod („engl. „gender“), rodni identitet, rodna jednakost. „Koncept roda se odnosi na društvene razlike između žena i muškaraca, razlike koje su naučene, koje se mijenjaju s vremenom i koje

248 Borić, R. (ur.) 2007. Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije. Zagreb, Centar za ženske studije, Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH. str. 87.

249 Žilavost legitimacijskog otpora u posljednje vrijeme seli u medicinu kojom fiziološke studije i studije mozga pokazuju istraživanjima da su razlike između muškaraca i žena „objektivne“ te je zbog njih razumno neke poslove ne povjeravati ili povjeravati ženama.

250 Isto, str. 88.

251 Heffer, H. 2007. Biološka i društvena kategorija roda u rodnoj teoriji i rodna teorija stereotipa. Rasprave Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, str. 165.

252 Vidi: Sielert, U. 2008. Uvod u seksualnu pedagogiju. Zagreb, Educa

imaju širok raspon varijacija unutar jedne kulture i između kultura.

Rod se definira kao društveno-kulturalni koncept kojim se pridaje značenje razlici spolova, kao tvorbeni element društvenih odnosa koji se temelje na uočenim razlikama između spolova te kao primarni način označavanja odnosa moći. Kulturno uvjetovana rodna podjela na muško i žensko, naime, nije binarno simetrična ni vrijednosno neutralna, već je uspostavljena na hijerarhijskom načelu i kao takva povratno djeluje na društvene odnose spolova u određenoj zajednici.

Nove teorijske rasprave približavaju razlikovne granice pojmova spol i rod no u funkcionalnom smislu razlikovanje pojmova najčešće se zadržava.

U hrvatskoj jezičnoj praksi pojmovi rod i spol nisu dovoljno značenjski razdvojeni. Jedan od razloga je i ukorijenjena uporaba termina spol i u značenju roda.²⁵³

„Društvena kategorija roda, dakle, obuhvaća spolno utemeljenu kategoriju, ali ne kao nepovredivu, rođenjem nametnutu stalnicu nego kao osobni gradbeni materijal koji se može doraditi ponašanjem i različitim ulogama koje društvo dodjeljuje svojim pripadnicama i pripadnicima.“²⁵⁴

Brojna istraživanja pokazuju da su žene segregirane te da ideal rodne

253 Borić, R. (ur.) 2007. Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije. Centar za ženske studije, Zagreb, Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH, str. 72.

254 Heffer, H. 2007. Biološka i društvena kategorija roda u rodnoj teoriji i rodna teorija stereotipa. Rasprave Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, str. 167.

jednakosti²⁵⁵ još dugo neće biti ostvaren.

Kategorije spola, odnosno roda, feminističku pedagogiju unaprijed predmetno usmjeravaju prema određenom konceptu partikularne pedagogije te predmet unaprijed sužavaju. Dok kategorija spola kao osnova opredmećivanja feminističke pedagogije upućuje na biologistički redukcionizam (pedagoška metafora - vrtlar), kategorija roda vodi k sociologističkom redukcionizmu (metafora kipara). Unaprijed postulirano „žensko pitanje“ time se petrificira kao problem, i to kao „poseban“ problem, što se u cijelosti uklapa i utapa u unaprijed izgrađenoj „muškoj“ ili patrijarhalnoj ideološko-znanstvenoj matrici koja, već samim postuliranjem binarne forme problema, implicira i njegova „rješenja“. Epohalni problem žene na taj se način banalizira i tehnologijski reducira na jedno od mnogih pedagoških pitanja i problema. Ideološka funkcija znanstvenog sustava i sastoji se u prisposobljavanju pitanja žene u formu prikladnu za intelektualno i političko „anestetiziranje“ tehnologijskom obradom u znanstvenom diskursu.

Nasuprot tome, za predmet smo feminističke pedagogije odredili kategoriju ljudske seksualnosti i njezine uloge u oblikovanju ljudskog svijeta otvaranjem i ženskog interpretativnog diskursa. Kategorije žena i ljudska seksualnost, u gore navedenom značenju, su povezane. Ovaj sklop (žene i seksualnosti) povijesni je konstrukt povezan uz društveni poredak, organizaciju

255 „Koncept rodne jednakosti polazi od toga da su sva ljudska bića slobodna razvijati osobne sposobnosti i činiti izbore bez ograničenja postavljenih zadanim rodnim ulogama; isto tako, da se različita ponašanja, težnje i potrebe žena i muškaraca uzmu u obzir, vrednuju i promiču jednako.

Rodna jednakost, odnosno jednakost između žena i muškaraca pretpostavlja jednakost ljudskih bića neovisno o njihovom spolu ili rodu, a na temelju pripadnosti ljudskoj zajednici (Kašić i dr.: 2005). Utoliko je rodna jednakost vrednota koju valja dosegnuti, a uključuje sadržaje, postupke i modele kojima se može postići (Rodin: 2003). Pitanje jednakosti žena i muškaraca obuhvaća pravo na jednakost i jednake mogućnosti kao i pravo na razliku te priznanje prava i subjektivno znanje o tome, a tiče se samoreprezentacije, samopoštovanja i mnogostruke identifikacije pojedinaca/ki kao ljudskih bića, te načela i aspekata ljudskog i ljudskosti (Cornell: 1998).

Rodna jednakost suprotna je rodnoj nejednakosti, koja ne poznaje i ne poštuje rodne različitosti. Rodna jednakost znači da muškarci i žene imaju mogućnost punog sudjelovanja kao i jednake mogućnosti ili životne prilike pristupu i kontroli dobara i resursa. Jednakost je ključni koncept čijim se ostvarenjem razrješuju složeni odnosi moći, dominacije i podčinjenosti na društvenom, političkom, kulturnom i ekonomskom planu, kao i u osobnom životu, te omogućuje ozbiljenje ženakao punopravnih i slobodnih bića. Dok filozofijsko tumačenje spolne/rodne jednakosti polazi od jednakosti kao neupitne vrednote i poveznice jednakosti i slobode, političko tumačenje jednakosti polazi od kritike univerzalnog društvenog ugovora koji je tijekom povijesti isključivao žene iz područja upravljanja poslovima političke zajednice na temelju njihove navodne nerazboritosti, odnosno mišljenja da žene po svojoj „prirodi“ nisu jednake muškarcima. ...Suvremeno feminističko tumačenje jednakosti polazi od sustavne kritike patrijarhalne strukture moći koja iskrikljuje razumijevanje spolne/rodne jednakosti i podupire diskriminaciju putem spoznajnih predrasuda, obrazovanja, politike, različitih modela vladanja, običajnog prava te tzv. spolnog ugovora i sl.“ Borić, R. (ur.) 2007. Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije. Zagreb, Centar za ženske studije, Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH. str. 74-75.

i rapodjelu moći i segregaciju ljudi, dakle privremen, i važit će sve dok žena bude segregirana, odnosno dok ne stekne mogućnost slobodnog i neometanog samostvaranja i iskazivanja svoje esencije.

Feministička pedagogija, ako se bavi odgojem, nije transakcijsko-interakcijska tehnologijska disciplina jer polazi od pretpostavke da je seksualnost razvojna kategorija te da se čovjek razvija i konstruira kao seksualno biće. Ne možemo imati unaprijed izgrađenu matricu, predložak prema kojemu ćemo „odgajati“, već se odgojem kao usmjerenim razvojem čovjeka ta matrica (model, predložak) seksualnosti stvara. To mora, uvijek iznova, za sebe učiniti svaki pojedinac i svaka generacija...seksualnost se stoga tiče praksisa i odgoja; ona je ono što ih povezuje. Stvar je praksisa kao ljudskog odnošenja prema svijetu i rađanje djeteta i nalaženje partnera i osnivanje obitelji i odabir što ću biti tjelesno, psihološki kulturalno i socijalno.

Nastojat ćemo uspostaviti veze između ljudske seksualnosti i odgoja. No krenimo metodičkim redom.

U raspravi o predmetu feminističke pedagogije polazimo od tri ishodišna elementa: koncepta odgoja i rodnog identiteta te pogleda na temeljnu strukturu procesa odgoja.

Prvo ishodište je koncept (definicija) odgoja. U definiranju odgoja, priklanjamo se antropogogijskom pristupu koji, odgoj shvaća kao prafenomen (konstituantu) čovjeka i društva. Bez odgoja nema ni čovjeka ni društva. Polazeći od tih, antropologijskih polazišta, odgoj najšire određujemo kao „usmjereni razvoj čovjeka prema određenom cilju“.²⁵⁶ „Usmjerenost“ ovdje označava ukrštanja filogenetske i ontogenetske perspektive razvoja. Odgoj kao vrsno-povijesni i ontogenetski fenomen nerazdruživ je.²⁵⁷ Biogeneza odgojem prerasta u kulturogenezu. Odgoj svakog pojedinca određen je društveno i kulturno etabliranim praksama koje oblikuje razvojna dijalektika odnosa naslijeđe - sredina. Iz navedenog možemo zaključiti da je odgoj društvena i kulturna potreba fundamentalna za ukupni razvoj društva.

Stav da je odgoj - usmjereni razvoj čovjeka – utemeljen je u činjenici da je čovjek *homo sapiens* (razumsko biće). Ima razvijenu svijest - sposobnost zr-

256 Mušanović, M. 2009. Opća pedagogija (skripta). Rijeka, Filozofski fakultet u Rijeci. str 11-67.

257 U hrvatskoj pedagogiji postavili smo ovu definiciju odgoja kaneći u teoretiziranje o odgoju uvesti antropologijsku perspektivu. U tome smislu držimo da bi prikladniji naziv za znanost pedagogija bio – antropogogija. No, na ovome mjestu nećemo šire obrazlagati ovaj prijedlog iako je rubno ipak relevantan za definiranje feminističke antropogogije.

Statičnost svojih perspektiva mnoge su znanosti osvijestile kao ograničenja, primjerice psihologija koja zato utemeljuje disciplinu ekološka psihologija da bi sagledala filogenetsku perspektivu psiholoških pojava i problema; sociologija koja razvija sociobiologiju da bi se ustanovile sličnosti i razlike u socijalnosti različitih vrsta i razobličio navodna socijalna ekskluzivnost ljudskog ponašanja...

caljenja okoline.²⁵⁸ Odlika svijesti je usmjerenost. Svijest je stalno usmjerena na okolinu. Prema gestalt načelu, čovjek opaža okolinu na strukturiran način, sukladno neravnoteži organizma tj. ljudskim potrebama. U antropogogijskom kontekstu kategorija svijesti ima šire značenje pa uz kognitivnu, ima i afektivnu te motivacijsko-akcijsku dimenziju.

Usmjerenošću svijesti označavamo opažanje i misaonu interpretaciju/shvaćanje okoline, afektivno vrjednovanje situacija radi zadovoljavanja potreba te konativna reakcija na situaciju okoline. Konativni odgovor čini cjelinu motivacija-akcija. Ljudske potrebe striktno shvaćamo u kontekstu antropologijske teze A. Gehlera o čovjeku kao biološki nespecijaliziranom, „nedostatnom biću“. Ovaj koncept znači da čovjek biološku nedostatnost (vida, sluha, brzine, snage i dr.) nadomješta svjesnom prilagodbom okoline tako što stvara ljudski svijet tj. razvija kulturu. Čovjek svjesnim djelovanjem, služeći se tehnikom kao lukavstvom uma u nadigravanju s prirodom, sebi prilagođava okolinu stvarajući ljudski svijet. Zadovoljavanje potreba na ljudski način znači janusovsko uvažavanje ženskog i muškog načela.²⁵⁹ Ljudski svijet jedinstven je, istodobno i muški i ženski. bilo da je riječ o opažanju i interpretaciji okoline, o afektivnom vrjednovanju rješenja, odabiru rješenja ili o provedbi akcije kojom se zadovoljavaju ljudske potrebe. Čovjek je prinuđen svekolike potrebe zadovoljavati na ljudski način tj. stvarati ljudsku prirodnu sredinu, ljudski svijet – kulturu. Bitna je odlika kulture interpretacija i umnožavanje potreba.²⁶⁰

Ljudski način zadovoljavanja potreba vodi stvaranju ljudskog svijeta,

258 Zrcalne neurone otkrili su 90-tih Vittorio Gallese i Giacomo Rizzolatti sa Sveučilišta u Parmi.

259 Dok ljudsku seksualnost shvaćamo kao jedinstveni energetski potencijal razvoja čovjeka, muško-žensku podjelu shvaćamo janusovski. Janus je bio rimski bog vrata koji je imao pogled s obje strane (dualizam) i mogao razviti jedinstvenu perspektivu. Lik Janusa je lik s dva lica, ženskog i muškog, starca i dječaka i simbolizira ponovno ujedinjenje čovjeka, jedinstvenost ljudske egzistencije. Simbolizirao je promjenu, novu kvalitetu (mjesec januar kao početak nove godine). Janus simbolizira rješenja problema dualizma ljudske prirode i ljudskog svijeta, rješenje nekonzistentnosti tj. neravnoteža čovjeka i svijeta. Janusovska interpretacija ljudske seksualnosti znači da će se u proces održavanja i oblikovanja života, tj. zadovoljavanje potreba odvijati skladnim uvažavanjem i muškog i ženskog načela. Narušavanje ravnoteže procesa zadovoljavanja potreba, izazvano zaklanjanjem ženske perspektive, segregacijom žena, ljudski razvoj prikraćuje i čini jednodimenzionalnim. Negiranjem ženskog načela stvara se razvojni debalans koji se očituje u redukciji uterušnog na falusno načelo, afektivnog na načelo logosa itd. Ljudski potencijal razvoja smanjen je za 50%. Rezultate vidimo danas. Sljedstveno tome, problem koji nastoje riješiti feministice, treba početi rješavati od uzroka – onemogućavanje žene u opažanju i zadovoljavanju potreba, a ne od posljedica – mnogobrojnih manifestacija segregacije. Upravo u tome ulogu odgoja ocjenjujemo ključnom jer odgojem možemo doseći do uzroka, pa je odgoj, parafrazirajmo Platona, najvažniji feministički posao, a feministička pedagogija ključ za razumijevanje emancipacije žene.

260 Istini za volju treba napomenuti da se pogledi na savršen ljudski život mogu razlikovati pa savršenstvo možemo shvatiti oprečno, kao umnožavanje potreba, ali i kao redukciju ljudskih potreba na minimum...

ljudskog načina života – kulture. Što je društvo razvijenije i njegove potrebe postaju kompleksnije.

Odgovaj shvaćamo kao ukupnu reakciju društva na činjenicu razvoja²⁶¹, ne samo u biološkom smislu - ljudsko biće rađa se prerano (ne može svoje potrebe zadovoljiti bez odgoja), nego i socio-kulturnom – održanje kolektivne memorije međugeneracijskim prijenosom znanja, vještina, vrijednosti i društvenih kapaciteta učenja.

U tom procesu, društvena podjela rada vodi, što detaljno opisuju I. Ilich i A. Heler, umnožavanju potreba, ali i protežiranju društvenih vrijednosti koje potiču razvoj lažnih potreba. Pretvaranje potreba iz kvalitativnih u kvantitativne proces je kojim se programira potražnja da bi se spirala logike umnažanja kapitala nastavila u beskonačnost.²⁶² Ekonomska struktura društva i načelo kapitala kao jedino i vodeće regulatorno načelo razvoja društva, danas je dobro poznato, ljudski rod vodi u propast. Ova početna antropološka pozicija mora biti posebno naglašena jer sve suvremene teme feminizma i feminističke pedagogije predstavljaju odgovor na početno pitanje – kako na ljudski način zadovoljiti potrebe.

Usmjerenost razvoja čovjeka prvenstveno je određena definicijom ljudskih potreba. Stoga je izuzetno važno tko i zašto definira potrebe. Muška društva i maskuline kulture svoju nadmoć i reprodukciju osnivaju prije svega na monopolizaciji opažanja, interpretaciji i načinu zadovoljavanja te vrjednovanja kvalitete zadovoljavanja potreba, odnosno na ekskluziji - oduzimanju mogućnosti djelatnog utjecaja žena na definiranje potreba i načina njihova zadovoljavanja. Ukratko, muška društva moć zasnivaju na nasilnom isključivanju žena iz procesa definiranja ljudskih potreba i oblikovanja načina njihova iskazivanja i zadovoljavanja. Iz vidokruga se time gubi, bolje rečeno eskumira, osjećajnost čovjeka kao dimenzija koja je za razvoj čovjeka i društva jednako važna kao i racionalnost.²⁶³ Na taj se način, modeliranjem potreba, sužava dijapazon ljudskog očitovanja. Izvodimo ih iz logosa i logike kapitala. Sužavanje vidokruga u kojemu se ljudske potrebe opažaju samo na mušku perspektivu, vodi razvoju društvene patologije. Ona se očituje u posvemašnjoj dekadenciji potreba (medijskom modeliranju, industrijalizaciji, bijegu u ovisnosti, anoreksiji i bulimiji, alkoholiiranju, razuzdanosti svake vrste, hedonističkoj orijentaciji, ropstvu, beskrupuloznosti...)²⁶⁴

Očito je da se patrijarhalno društvo, gledajući dugoročno, ne može održati primjenom samo tjelesnog ili psihološkog nasilja, iako se taj vid nasil-

261 Vidi: Giesecke, H. 1993. Uvod u pedagogiju. Zagreb, Educa

262 Vidi: Heler, A. 1981. Vrednosti i potrebe. Beograd, Nolit; Ilich, I. 1980. Dole škole. Beograd, BIGZ

263 Descartes, R. 1951. Rasprava o metodi. Zagreb, Matica hrvatska.

264 Medijsko manipuliranje u procesu prinudnog oblikovanja i nametanja potreba ženama polazi od skrivenog simboličkog nametanja kanona i ideala.

ja i danas učestalo primjenjuje (otvoreno ili prikriveno nasilje nad ženama u obitelji prema kojemu se društvo odnosi blagonaklono, pravne smicalice sa zakonima koji nisu provedivi ili se ne provode jer „nema sredstava“ ...), ali i društveno organizirano nasilje (kamenovanje „bludnice“ u Iranu 2010.).²⁶⁵

Proces ekskluzije žene iz primarnog procesa definiranja ljudskih potreba i definiranja načina njihovog zadovoljavanja dugoročno se može ostvariti samo ideološki. To se provodi modeliranjem i kontrolom svijesti u društvenim ustanovama - obitelji, školi, crkvi i masovnim medijima. Obespravljanje se procesom normalizacije provodi provedbom skrivenog kurikuluma u školi. Proces odgoja oblikovan je kao pogon u kojemu se ostvaruje masovna, autoritarna (fizički nenasilna) socijalizacija mladih. U tome se pogonu „ucjepljuju“ vrijednosti kojima se pacificira otpor tj. ideološki legitimira prikriveno nasilno oduzimanje slobode - prava da se samostalno definiraju ljudske potrebe.

Dakle, mogući razvoj čovjeka u maskulinim je društvima i kulturama sužen i zaknut za potencijale ženskog viđenja svijeta/razvoja (definiranje potreba) pa je tako i odgoj bez feminine vizure zaknut i predstavlja manipulaciju – negaciju odgoja. Za odgoj kao razvoj i emancipacija konstitutivno je uključivanje ženske perspektive tj. uključivanja *političke žene* u odlučivanje o odgoju. Ekskluzijom žene iz procesa odlučivanja, odgoj se pretvara u manipulaciju. Ženski glas pretpostavka je procesa odgoja kao emancipacije.

Iz toga izvodimo važan zaključak. Feministička pedagogija nije, niti može biti, neka minorna pedagoškijska disciplina. Naprotiv, cjelovita je pedagoškijska teorija koja spoznajama o ulozi žene u procesu definiranja ljudskih potreba, načina njihova zadovoljavanja i učenja *kako se to čini*, postaje oslonac u osmišljavanju cjelovitog razvoja ljudi. Političkim ostvarivanjem „muško-ženskih“ pretpostavki razvoja čovjeka, otvara se primjereni društveno-kulturno prostor autentičnog odgoja, odgoja kao razvoja. Ako je s jedne strane jednakost - ženski pogled na razvoj društva, s druge strane je, odgoj. Najkraće, jednakost glase:

- ekskluzija (podređeni položaj) žena = odgoj kao konzervacija i manipulacija (škola kao čuvalište),
- inkluzija žena = odgoj kao kreacija i emancipacija.

Operacije unutar ovih jednakosti pokazuju da sve one aktivnosti koje pridonose emancipaciji žene vode i utemeljenju odgoja kao emancipacije, a suprotno – manipulaciji.

Filozofski gledano – samo slobodan čovjek može slobodno odgajati.

265 Žene - žrtve obiteljskog nasilja, žrtve su i hrvatskih zakona – umjesto da se zlostavljačima zabrani pristup mjestu zlostavljanja (domu obitelji), žene (i djecu) se prisiljava na bijeg iz doma kako bi spasile živu glavu i zaštitile djecu. Utočište od nasilnika prinudene su tražiti na ulici... Neke od njih, koje to ne uspijevaju, duga ruka nasilnika, a ne pravde, dostiže i egzekutira). Umjesto u najcrnijim horor filmovima, u vijestima gledamo kako je otac-zlostavljač pištoljem ustrijelio bivšu suprugu dok je ona u rukama držala dijete...I nikome ništa.

Sociološki gledano – odgojem se prvenstveno bave majke (prevažan odgoj do treće godine) pa se reprodukcija socijalnih spolnih uloga ostvaruje automatski – majka odgaja kćer da bude kao ona.²⁶⁶ Feminizacija profesije učiteljica upućuje na deintelektualizaciju obrazovanja i prijenos vrijednosti kojima se čovjeka unižava.

Iz navedenoga je jasno da se iz odabira pristupa pedagoškoj teoriji, poput lakmus papira, direktno očitava i stav prema ženi te mogućnosti i potreba njezine emancipacije odgojem. Ako žena usvaja vrijednosti da je „dobro i ispravno biti obespravljen“ s argumentacijom „da se to tako u nas radi“, dakle, ako se u položaju *objekta* sustavno poučava obespravljenosti kao normalnom stanju, jednako tako može biti, ne poučavana (*objekt*), nego, poučavati se (*subjekt*) kako mijenjati životne okolnosti i stjecati slobodu te živjeti produktivan život. Razlika između „biti poučavana“ i „poučavati se“ načelna je i upućuje na nepremostive razlike u konstituiranju tradicionalne i kritičke pedagogije.

Feministička pedagogija stoga je kritička pedagogija koja nema za cilj puko faktografsko opisivanje stvarnosti, nego razvoj kritičke spoznaje (osvješćivanje) okolnosti i procesa koji vode podređivanju te učenja kako tu stvarnost djelatno mijenjati. Kritička pedagogija uključuje pristupe učenju i poučavanju koji učenike potiču na autonomiju u odgojnoobrazovnom procesu - znatiželjom i neopterećenim postavljanjem pitanja o tome kako promijeniti segregacijska uvjerenja, odnose i prakse. Cilj je udomaćiti teoriju i praksu kojima učenici razvijaju kritičku spoznaju i dostižu osviještenost.

Poznati kritički pedagog Ira Shor, ovu pedagogiju definira kao navike „mišljenja, čitanja, pisanja i izlaganja koje presežu, nadilaze okvire značenja, prvih impresija, dominantnih mitova, službenih izjava i stavova, tradicionalnih clichésa, primljenih mudrosti, jasnih stavova, razumijevanje dubljih značenja, korijena uzroka, socijalnog konteksta, ideologije i osobnih posljedica bilo kojih akcija, događaja, objekata, procesa, organizacija, iskustava, teksta, predmetnog sadržaja, politike, mass medija ili diskursa.“²⁶⁷

“Zagovornici kritičke pedagogije su svjesni da svake minute svakoga sata poučavanja, učitelj mora donositi složene odluke koje uključuju pravdu, demokraciju i odlučivanje između etičkih dvojbi. Oni situacijski odlučuju što će raditi u konkretnim okolnostima, i moraju u prosuđivanju uvažiti i ono što je John Goodlad (1994) nazvao vladajući institucionalni moral. Središnja postavka kritičke pedagogije je postavka da razred, kurikulum i školske strukture s kojima se učitelj suočava nisu neutralni čimbenici koje učitelji oblikuju u odgojnoobrazovnom procesu. Učitelji-profesionalci ne vladaju ustanovom. Učitelji koji rade u institucijama, nemaju cjelovite ovlasti, ni slobodu i neovisnost u odlučivanju koje je uvjetovano različitim vrijednostima i oblikovano

266 Vidi: Miler, A. 1995. Drama djetinjstva. Zagreb, Educa.

267 Shor, I. 1992. Empowering Education: Critical Teaching for Social Change. London and Chicago, University of Chicago Press. str. 129.

ideološkim uvjerenjima i kulturnih pretpostavkama o povijesnom kontekstu. Taj kontekst već je na stanoviti način oblikovan jezikom i načinom konstrukcije znanja, a neki obrasci i oblici rada uvrježuju se snagom tradicije tako da se čine prirodnima kao da se oduvijek tako radilo.²⁶⁸

Temeljne postavke kritičke pedagogije usustavio je Joe L. Kincheloe:

- Svako obrazovanje je inherentno političko i pedagogija mora biti svjesna tog uvjeta.
- Obrazovanje se mora temeljiti na društvenoj i obrazovnoj viziji pravde i jednakosti.
- Važna područja potlačivanja i protuhegemonističkog djelovanja su pitanja rase, klase, roda, seksualnosti, religije i fizičkih sposobnosti.
- Ključni aspekt svrhe obrazovanja je ublažavanje potčinjavanja i ljudskih patnji.
- Škola ne smije povrjeđivati učenike – dobra škola ne posramljuje učenike zbog njihovih pogreški niti ih kažnjava zbog znanja koja, kao popudbinu, donose u razred.
- Sve postavke, uključivši i samu kritičku pedagogiju, moraju se problematizirati i dovoditi u pitanje.
- Treba cijeniti profesionalizam učitelja, a preduvjet stručnosti nastavnika je usvajanje uloge istraživača i znanstvenika.
- Obrazovanje mora promovirati emancipacijske promjene i kultivirati um - ovi ciljevi nikad se neće sukobljavati, nego djelovati sinergično.
- Za razumijevanje načina kako djeluje društvena moć u obrazovnim ustanovama, u procesu perpetuiranja privilegija i potčinjavanja marginaliziranih, ključne su politike znanja i pitanja epistemologije – „validirano“ znanstveno znanje često može biti osnovicom potčinjavanja, bez spoznaje kako dominantna moć i kultura oblikuju to potčinjavanje.
- Obrazovanje nerijetko zrcali interese i potrebe za novim modelima kolonijalizma i carstva. Takve dinamike moraju biti izražene, shvaćene i nadvladane u sklopu kritičkog transformativnog praksisa.²⁶⁹

Feministička pedagogija, dakle, nije transmisijska pedagogija koja se bavi otkrivanjem i usustavljanjem spoznaja u „paket objektivnih spoznaja“ i „vrijednosti“ („ženskih vrijednosti“) i njihovo prisposobljavanje korisnicima. Nije transakcijska pedagogija koja se, primjenjujući binarni kod identiteta – žensko – muško, bavi izoliranim simboličkim interakcijama učitelja i esencijalistički shvaćene i dekontekstualizirane žene („obrazovanje

268 Kincheloe, J. L. 2008. *Critical Pedagogy*. New York, Peter Lang Publishing Inc. str. 1-2.

269 Vidi: isto, str. 5-16.

djevojčica“) kojima se na stereotipan način koji propisuje poredak moći, iznova stvara tj. reproducira ženski identitet.

Feministička pedagogija je kritičko-transformacijska pedagogija koja je kadra producirati, ne sterilna, već akcijska znanja koja služe mijenjanju stvarnosti; pedagogija koja omogućuje političku promjenu društvenog položaja žene (životni sklop žene) petrificiranog društvenim mehanizmima seksualne segregacije. Feministička pedagogija kritički osvještava, reflektira i mijenja taj položaj teorijskim uvidima u kontekstualne mogućnosti oblikovanja novih uvjeta koji vode desegregaciji žene. Samo je konstituiranje feminističke pedagogije diverzija u znanstvenom području, politički čin usmjeren ka stvaranju uvjeta spoznaje svih pojava, procesa i odnosa koji tvore nevidljivi „ženski zatvor“ i učenja kako učinkovito promijeniti uvjete koji reproduciraju potlačenost i realno ostvaruju oslobođenje. Pravi odgoj vodi emancipaciji žene, ali nije manipulativno sredstvo moćnika koji školu i obrazovanje koriste kao instrument obespravljanja žene.

Stoga, onaj tko kontrolira što se smije znati, kako se smije znati (službeno znanje), što se smije osjećati i kako se smije osjećati („službeni“ osjećaji), kako se smije, a kako ne, ponašati, stvarni je gospodar, subjekt koji odgoj može iskoristiti za manipulaciju. Maskulina društva koriste se logocentrizmom da bi stvorila/legitimira racionalni svijet u kojemu je žena *kao riba na suhom* jer je logocentrički svijet androgino pristran što znači da glorificira racionalnost, a obezvrjeđuje ženine društvene vrijednosti kao što su osjećaji, kreativnost, igra, intuicija ...

Feministička pedagogija baštini i razvija spoznaje koje je kritička pedagogija etablirala u tematskom sklopu nazvanom - teorija skrivenog kurikuluma.²⁷⁰

Pod skrivenim kurikulumom podrazumijevamo implicitni „obrazovni program“ kojega se sustavno provodi u školi, a ne može steći javni i demokratski legitimitet jer su njime, i inače obespravljene marginalizirane društvene skupine dodatno onemogućene u stjecanju obrazovanja kao javnog društvenog dobra.

Jedan od prominentnih autora teorije skrivenog kurikuluma, Michael W. Apple, u knjizi objavljenoj 1982, *Education and Power*, izložio je teoriju obrazovnih ustanova i reprodukcije rasne, spolne i klasne segregacije te izložio načine ostvarivanja segregacije putem školskog kurikuluma. Apple postavlja tezu da se u obrazovnim institucijama stvara raso-spolno-klasno pristrana školska kultura. Nadalje, 1986., u knjizi *Teachers and Texts*, Apple opisuje kako se ta reprodukcija u školama ostvaruje kontrolom rada i nametanjem udžbenika. Tvrdi da veliki broj različitih udžbenika i kurikulumskih proizvoda na tržištu profesionalno degradira nastavnike (naročito žene, jer one u nastavničkom zvanju čine većinu), oduzimajući im ekspertne kompetencije.

270 Pojam skriveni kurikulum 1968. prvi je uveo Philip W Jackson u knjizi *Life in classrooms*.

Apple ukazuje da država sustavnim organiziranjem i sveobuhvatnom kontrolom troškova i didaktičke tehnologije (program, udžbenici, pedagoški standard, kvalifikacije, izbor i supervizija učitelja), politički zlouporabljuje obrazovanje pretvarajući ga iz javnog u državno. Politički čin očituje se u tome što država, umjesto lokalne i šire zajednice, odlučuje kome dodijeliti pravo odlučivanja o pitanjima javnog obrazovanja. Na taj se način odvija proces reprodukcija društvenog poretka moći, pa tako i spolne segregacije.²⁷¹ U obrazovnom procesu, Apple već 1979. lucidno otkriva različite vrste znanja - visokostatusno i niskostatusno, koja nisu svima dostupna - siromašni učenici i učenici iz manjinskih skupina isključeni su iz kurikuluma koji osigurava visokostatusno (tehničko) znanje, a to se iskorištava kao sredstvo ekonomskog raslojavanja i budućih izgleda za karijeru.²⁷²

U kontekstu kritičke pedagogije Apple se upitao kako preokrenuti navedene procese tako da obrazovanje ubuduće služi pokretanju demokratskih i emancipirajućih procesa. Time bi se, smatra, stvorila društveno-politička klima u kojoj bi pitanje seksualne segregacije ljudi bilo razmatrano s punom društvenom pažnjom.

Ovaj je autor u svojim radovima ponudio čitav niz ideja o načinima na koje se može promijeniti odnos države i obrazovanja te predlaže iskustvena i praktična rješenja, a među najučinkovitija ubraja pokretanja „grassroots“ političke akcije.

Iz koncepta odgoja koji polazi od ljudskih potreba, proizlazi neraskidiva veza emancipacijskog odgoja s cjelovitim (žensko/muškim) pogledom na ljudske potrebe (njihovo opažanje, interpretiranje, oblikovanje, zadovoljavanje i vrjednovanje), tj. na razvoj čovjeka.

Predmet feminističke pedagogije danas je lociran u kritičke socio-rekonstruktivističke teorije odgoja. Prema njima, osnovna uloga obrazovanja je demokratski razvoj društva. Obrazovanje je najvažnija poluga razvoja. Odgoj se sagledava kao politički čin - konstrukcija i promjena praksisa. S navedenog motrišta, feminističku pedagogiju legitimno možemo uvrstiti u kritičke ili radikalne pedagogije.

Kao dio kritičke pedagogije, feministička pedagogija polazi od toga da je znanstveno istraživanje ljudske seksualnosti i društveno poticanih ponašanja koja slijede iz toga, sastavni dio društvene prakse koja utječe na oblikovanje te seksualnosti. Istodobno, ljudska seksualnost kao dio društvene prakse mora utjecati na oblikovanje znanstvenih istraživanja i stjecanje odgovarajućih spoznaja. Legitimna zadaća feminističke pedagogije, kao i ostalih radikalnih pedagogija, je da samorefleksijom razotkrije majorizaciju muškog istraživačkog pogona na štetu ženskih tema, istraživanja i zastu-

271 Vidi: Apple, M. W., Aasen, P. 2003. *State and the Politics of Knowledge*. Taylor & Francis, Inc.

272 Vidi: Apple, M. W. 1979. *Ideology and Curriculum*. London, Routledge and Kagan Paul.

pljenosti znanstvenica. Jednako tako, feministička pedagogija za zadaću ima razobličavanje ideologiziranosti tzv. znanstvene objektivnosti i egzaktnosti koje polaze od toga da su znanstvena spoznaja i društvena praksa neovisni realiteti.

Predmetno utemeljenje feminističke pedagogije kao kritičke pedagogije, osobito onih procesa kojima se utjelovljuje svekoliki kontekst društvenih i obrazovnih praksi koje proizvode, učvršćuju ili reproduciraju segregaciju na osnovi ljudske seksualnosti, prije svega segregaciju žena.

Postulati feminističke pedagogije temeljeni su na konceptu kritičkog mišljenja. Feministička pedagogija kao kritička teorija odgoja i feminizma kritičko mišljenje definiraju kao stvarnosno, a ne kao „o stvarnosti“. „Kritičko mišljenje. ... nije funkcija ni izoliranog pojedinca, ni općenitost sastavljene od pojedinaca. Subjekt kritičkog mišljenja je, naprotiv, svjesno određeni individuum u svojim zbiljskim odnosima s drugim pojedincima i grupama, u svojim suprotstavljanjima s odredjenom klasom, te, konačno, u tako posredovanoj isprepletanosti s društvenom cjelinom i prirodom. Kritičko mišljenje nije točka u kojoj se u konstrukciji povijesne suvremenosti prikazuje jastvo građanske filozofije. Subjekt koji misli također nije mjesto poklapanja znanja i predmeta iz kojeg bi se otuda moglo zadobiti apsolutno znanje.“²⁷³ Primjer za to je autistični elitizam feministica-bijelkinja naspram obojenim ženama (*woman of color*) i njihovim pogledima na feminističku teoriju i prioritete feminističkog pokreta.

Feministička pedagogija komplementarna je kritičkoj pedagogiji – s jedne strane, koristi teorijsko-epistemološko-metodološke dosege kritičke pedagogije, a s druge, kao sastavni i legitimni dio, kritičku teoriju obogaćuje novim spoznajama. U tom je pogledu u kritičkoj pedagogiji poznat i priznat doprinos, primjerice, J. Butler, ali i mnogih drugih feministkinja.

Feministička pedagogija prihvaća tezu kritičke pedagogije da je znanost sastavni dio društvenog rada i kao takva nije neutralna već interesno određena.²⁷⁴ Ne iscrpljuje se, kao što je to slučaj u tradicionalnoj teoriji, u „objektivnom“ deskripcijom, „fiksirane“ stvarnosti, već polazi od teze da su i pojmovi i iskustvo na osnovi kojega ih oblikujemo, posredovani i konstruirani jezikom pa se mogu mijenjati.

Zbog tog razloga rodne i queer teorije nisu društveno neutralne, već, polazeći od toga da je znanost društveno organizirana djelatnost, stečenim spoznajama utječu na društvene odnose, a oni pak povratno na znanost. Feministička pedagogija funkcionira kao važan katalizator desegregacije žene u obrazovnom procesu i pogonu.

Cilj je feminističke pedagogije „razjasniti društveni kontekst oblikovanja društvenih činjenica kako bi na taj način pridonijela promjeni

273 Horkhajmer M. 1976. Tradicionalna i kritička teorija. Beograd, BIGZ. str. 143.

274 Koenig, E., Zedler, P. 2001. Teorije znanosti o odgoju. Zagreb, Educa. str. 123.

društvenih odnosa.²⁷⁵ Polazeći od toga da činjenice nastaju u procesu činjenja, feministička pedagogija nastoji objasniti pravila, procese i mehanizme čijim djelovanjem nastaju, reproduciraju se i održavaju društveni uvjeti segregacije žena. Cilj feminističke pedagogije nije apstraktno usustavljanje i akumuliranje znanja o segregaciji i desegregaciji žene, nego istraživanje mogućnosti konkretne stvarnosne desegregacije žene.

Feministička pedagogija za metodološku osnovu uzima „objektivno razumijevanja smisla“²⁷⁶. Pod tim podrazumijevamo istraživanje segregacije žene proučavanjem i razumijevanjem društvenog konteksta koji generira određenu stvarnost, kontekst koji omogućava objašnjenje društvenih činjenica. Pojava koju istražujemo može biti shvaćena samo tako da se uspostavi neposredan odnos s njom, a taj je nužno subjektivan. Traži se odgovor na pitanje zašto žene misle, djeluju i govore tako kako misle, djeluju i govore, zašto su objekti segregacije u androgenim društvima.

U svojem programu kritičke teorije, umjesto tehničke racionalnosti karakteristične za instrumentalno djelovanje, J. Habermas za društvena pitanja predlaže dijalošku teoriju komunikativnog djelovanja. Dok je radu svojstveno instrumentalno djelovanje, komunikativno djelovanje očituje se u medijima jezika, ljubavi i igre. J. Habermas naglašava da komunikativno djelovanje implicira model društvene prakse bez podčinjavanja što je korespondentno feminističkim nastojanjima i blisko feminističkoj pedagogiji.²⁷⁷ Na osnovi predložene teorijske osnovice, feministička pedagogija izvodi teoriju odgojno obrazovnog procesa kao komunikativnog djelovanja u kojemu subjekti jednakovrijedno, bez prinude iskazuju stavove i teže njihovoj legitimaciji i prihvaćanju u procesu dijaloške komunikacije. Odgojno obrazovni proces na taj način otvara prostor neometanom razvoju žene. Ljudska seksualnost u tome procesu postaje samooblikujuća, samosvjesna u razvoju seksualnih identiteta, a manifestna na planu ženske interpretacije i kreacije stvarnosti.

Iz plejade teoretičara koji su pridonijeli razvoju kritičke pedagogije navest ćemo nekolicinu. Prvi među njima bio je bard američke pedagogije, J. Dewey. U knjizi *Demokracija i obrazovanje*, 1916. izložio je poglede na javno obrazovanje. Njegov doprinos feminističkoj pedagogiji očituje se kroz sljedeće

275 Isto, str. 125.

276 Isto, str. 127.

277 Vidi: Habermas, J. 1981. *The Theory of Communicative Action*. Translated by T. McCarthy. Cambridge. Polity Press.

postavke:²⁷⁸

- obrazovanje je sredstvo demokratskog razvoja društva,
- odgoj je život, a ne priprema za život,
- učiti radom,
- učenik je u središtu odgojnoobrazovnog procesa,
- škola je shvaćena kao mikrokozmos,
- učenik je jedinstvena i cjelovita osobe.

Sredinom 20. stoljeća novi poticaj razvoju kritičke pedagogije dao je P. Freire pojmovima koji i danas čine esenciju feminističke pedagogije:

- oslobodjenje - kritička pedagogija razvija perspektivu obrazovanja kao oslobađajućeg iskustva koje potiče učenike da traže socijalnu i ekonomsku pravdu; oslobađanje se ne dobiva na poklon niti je samopostignuće, to je zajednički proces,
- „banking“ teorija obrazovanja - „banking“ koncept obrazovanja je instrument obespravljanja; „banking“ koncept obrazovanja učenika vidi kao tabulu rasa koju učitelj puni informacijama kao što se puni ili prazni bankovni račun. Osniva se na formalnom i reproduktivnom učenju koje aktivira samo pamćenje, a zapostavlja kritičko mišljenje i sposobnost samostalnog učenja,
- dijaloška komunikacija – predstavlja kritiku dihotomne komunikacije učenika i učitelja; naglašava se model razrednog sudjelovanja sudionika komunikacije: učenik – učitelj, učitelj – učenik te učenik – učenik; učitelj uči od učenika, a učenik od učitelja i drugih učenika,
- osvješćivanje – označava buđenje svijesti, osvješćivanje kao

278 „U sadržajnom smislu, razvoj kao rekonstrukcija društva obuhvaća sva društvena područja u kojima udruženi ljudi, na osnovi prethodnog iskustva, otkrivaju svoje potrebe, artikuliraju skupne interese, postavljaju ciljeve i ostvaruju aktivnosti. Osoba i društvo dijalektički su shvaćeni kao dijelovi jedne cjeline. J. Dewey uočava problem intersubjektivnosti, problem tvorbe zajednice komunikacijom, smatrajući da bez komunikacije pojedinac ostaje bez društvenog konteksta, a društvo statično, bez generativnog sredstva dinamike tj. rekonstrukcije (promjene). Polazi od postavke da je većina ljudi u stanju suditi o javnim problemima. Ljudi tvore demokratsku zajednicu, kulturnu mrežu komunikacije čija je osnovna svrha samousavršavanje rješavanjem problema: a) kooperativno formuliranje problema, postavljanje i testiranje hipoteza; b) predlaganje rješenja problema i; c) provjera rješenja. Razvidno je da zajednica sama postavlja svoje ciljeve i metode verifikacije. Zajednica je samostalna i izvan sebe ne treba nikakvo kategorijalno posredovanje. Otuda, „bez učešća javnosti u formulaciji takve politike, ona ne može reflektirati zajedničke potrebe i interese društva jer potrebe i interese zna samo javnost“. Očito je da za J. Deweya demokracija nije stvar individualnih prava, nego vjere da se problemi najuspješnije mogu rješavati nenasilnim putem, kao suradnički pothvat u zajednici, a ne nametanje rješenja.“ Kovačević, S. 2007. Struktura progresivističke pedagogije učitelja osnovne škole. Rijeka, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci, neobjavljen doktorski rad, str. 35-36.

razvoj kritičke svijesti.²⁷⁹

U poznatoj studiji „*Schooling in Capitalist America*“ S. Bowles i H. Gintis analizirali su proces društvene reprodukcije koji školu instrumentalizira u korist vladajućih.²⁸⁰

Sustavna analiza uloge školovanja u suvremenom društvu pokazala je da, kako navode autori, uspjeh u školi ovisi o klasi, spolu i obitelji, a ne o učenju. U sklopu analize skrivenog kurikuluma Bowles i Gintis dokazuju da škole rade kako bi održale kapitalistički sustav jer se u njima uspostavljaju sljedeći društveni odnosi:

- hijerarhijska podjela rada između nastavnika i učenika,
- otuđenost učenikova rada u školi i
- fragmentacija rada (i štetno natjecanje među učenicima).

Autori tvrde da klasa/rasa/spol kojima učenik pripada određuju društvena iskustva što ih učenici imaju u školi. Naime, ne postoji jedan skriveni kurikulum, već više njih. Autori pokazuju da se segregacija žene nakon obitelji, sustavno nastavlja i u školi.

Istaknuti predstavnik kritičke pedagogije, H. Giroux, pedagogiju shvaća kao praksis u tradiciji *Frankfurt School* – nudi svoju interpretaciju “skrivenog curriculuma” koji učitelje drži u položaju ovisnom o dominantnom političkom i ekonomskom sustavu.

U najvažnije teme kritičke pedagogije ubraja:

- restrukturiranje razreda kao demokratske javne sfere,
- kritiku instrumentalne racionalnosti kao korijena “banking” koncepta obrazovanja i
- potrebe povezivanja razrednih aktivnosti sa svakodnevnim životom marginaliziranih učenika.²⁸¹

P. Bourdieu, francuski sociolog, analizirao je problem poimanja i razumijevanja subjekta unutar objektivnih struktura. Uvođenjem kategorija kulturnog, socijalnog i simboličkog kapitala, habitusa i simboličkog nasilja dao je poticaj ne samo feminističkoj teoriji, nego i feminističkoj pedagogiji, posebice teoriji škole kao ustanove za reprodukciju socijalnog, kulturnog i simboličkog kapitala. Njegove postavke o simboličkom nasilju²⁸² primjenjive su i u anal-

279 Vidi: Freire, P. 2002. *Pedagogija obespravljenih*. Zagreb, Odras

280 Vidi: Bowles, S., Gintis, H. S. 1976. *Schooling in Capitalist America*. London, Routledge and Kegan Paul.

281 Vidi: Giroux, H. 1981. *Ideology, Culture and the Politics of Schooling*. Sussex, UK: Falmer; Giroux, H. 1983. *Theory and Resistance in Education: Towards a Pedagogy for the Opposition*. South Hadley, MA: Bergin & Garvey Publishers.

282 „Koncept simboličkog nasilja P. Bourdieu koristi da opiše tacitna, nerijetko neosvješćene oblike kulturalno-socijalne dominacije unutar svakodnevnih socijalnih navika koje održava subjekt koji nije dovoljno osviješten. Ovaj se koncept također odnosi na „soft“ nasilje kojim se provode diskriminacijske aktivnosti ili posljedica, kao što je rodna dominacija i rasizam.“ http://en.wikipedia.org/wiki/Symbolic_violence (30.20.2010.)

izi odgojnoobrazovne komunikacije u školi. O suvremenoj feminističkoj recepciji njegovih ideja raspravljano je, primjerice, 2002. Na skupu "*Feminists evaluate Bourdieu*" na sveučilištu u Manchesteru. Sudionice su istaknule važnost i aktualnost Bourdieuovih doprinosa, posebice konceptima habitus, socijalno polje i simboličko nasilje te različite forme kapitala (socijalnog, kulturnog, simboličkog), kao i analize procesa dominacije, socijalne i kulturalne reprodukcije, ideologije, agencije i praksi. Naglašeno je feminističko proširenje koncepta kapitala na područje emocija uvođenjem koncepta *emocionalni kapital*.²⁸³

U tom kontekstu, u neizostavni dio kataloga tema i problema feminističke pedagogije²⁸⁴ ubrajamo:

- institucionalnu (školsku) segregaciju,
- determinaciju razvoja spolnog, rodnog i seksualnog identiteta u obrazovnom kontekstu,
- reprodukciju i redukciju spolnih stereotipa,
- pristranost kurikuluma,
- skriveni kurikulum,
- implicitne teorije učitelja,
- feminizaciju učiteljske profesije,
- inkluzivnost obrazovanja,
- obrazovna očekivanja i aspiracije,
- zdravstveni odgoj i seksualno obrazovanje²⁸⁵,
- žensku didaktiku (socio-kulturnu, konstruktivističku ili transformativnu didaktiku),
- maloljetničku trudnoću,
- nenasilnu komunikaciju...

Drugi element određenja feminističke pedagogije je seksualnost,

283 Vidi: Adkins, L., Skeggs, B. (eds.) 2005. *Feminism After Bourdieu*. Blackwell Publishers.

284 Skrećemo pozornost na specifičan i inspirativan program izbornog kolegija Seksualna pedagogija koji su na studij pedagogije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu uveli N. Hrvatić i M. Bartulović, pa ih slobodno možemo inauguirati u pionire hrvatske akademske recepcije feminističke pedagogije.

285 Riječ je o recentnoj temi hrvatske kulturne, civilne i obrazovne scene, dakle, o temi feminističke pedagogije. Na manifestnom planu riječ je o nadmetanju dva suprotstavljena programa: liberalnog (Forum za slobodu obrazovanja) i konzervativnog (katoličke crkve). Na razini teorijske interpretacije riječ je o zlouporabi obrazovanja i škole u nadmetanju dvije političke struje, dvije ideološke opcije koje politički instrumentaliziraju bez stvarne dijaloške volje da se dijete/učenika ili učitelja/odgojitelja prihvati kao subjekta. Zanimljivo je da predloženi kurikulum spolnog odgoja implicira potpuno anakroni „pedagoški“ model s početka 20. stoljeća.

odnosno razvoj identiteta temeljenog na seksualnosti – seksualni identitet.²⁸⁶ Ako je odgoj usmjereni razvoj čovjeka, usmjerenost kao odgovor na opaženu situaciju, taj odgovor mora respektirati i ljudski način iskazivanja seksualnosti u smislu razvoja seksualnog identiteta. Taj se identitet, kao i ostali partikularni identiteti (svijest o rasi, društvu, naciji, vjeri, dobi, teritoriju i dr.), razvija procesom odgoja. Ne treba ni spominjati da se ukupni identitet čovjeka konstruira kumulativno-sinergijskim procesom povezivanja partikularnih identiteta tako da je primjerice seksualni identitet u nekim zajednicama i društvima oblikovan i nadziran vjerskim normama.

U određivanju seksualnog identiteta feministička pedagogija prihvaća postavke postmodernog socio-kulturnog konstruktivizma. Prema tom pristupu, seksualnost nije individualna esencijalistička odlika, nego društvena egzistencijalistička kategorija koja se oblikuje putem interakcija, jezika i diskursa. Seksualni identitet osobe je definicija sebe na osnovi slobodno izabranog oblika i sadržaja seksualnosti koji ne uključuje nužno konvencionalnu binarnu podjelu, već naprotiv može se osnivati na neprihvatanju podjela. Dijapazon seksualnih identiteta u različitim kulturama začudno je širok (prim-

286 Pojam seksualnog identiteta razlikuje se od, u tradicionalnoj teoriji prihvaćenog, pojma spolnog identiteta koji svojim sadržajem nedvojbeno implicira binarnu definiciju seksualnosti (muško-ženski spol). Seksualni identitet evoluirao je od kategorije spolnog k rodnom identitetu, a ovaj pak ka konceptu rodnih identiteta tj. fluidnih i fragmentiranih seksualnih identiteta pa sve do rodnog ne-identiteta.

jerice, hijre u Indiji, *onnabes* u Japanu, *tomboys* u Americi...).²⁸⁷

Seksualnost je biološko-socijalni, psihološki, kulturalni, lingvistički i povijesni konstrukt.

Kao biološki konstrukt, ljudska seksualnost se povijesno manifestira kao oblik zadovoljavanja biološke potrebe za reprodukcijom vrste, potrebom za održanjem ljudske vrste te oblik i način iskazivanja i zadovoljavanja spolnog nagona. Kao socijalni konstrukt, ljudska seksualnost se povijesno manifestira kroz načine socijalne reprodukcije zajednice ili društva u dimenziji seksualnosti, a tiče se socijalizacije spolnosti stvaranjem i usvajanja društvenih pravila i normi oblikovanja sadržaja socijalnih spolnih uloga. Socijalizacija seksualnosti tiče se, dakle, društvenih uloga i obrazaca kojima se uspostavljaju određeni odnosi i načini iskazivanja i zadovoljavanja spolnog nagona i zadovoljavanja potreba za biološkom reprodukcijom društva.

Ljudska seksualnost kao kulturalni konstrukt, povijesna je kategorija. Manifestira se sinergijski kroz specifično oblikovane vrijednosti, stavove, obrasce, tabue i rituale među kojima su najvažniji: učenje socijalnih spolnih uloga, vrijeme i rituali spolne inauguracije – priznavanje biološke spolne maturacije, vrijeme stupanja u spolne odnose, socio-kulturna pravila seksualnog

287 „Hijra u prijevodu doslovno znači „ni muško ni žensko“ i u Indiji se koristi kao naziv za pripadnike supkulture, koju bismo mi na Zapadu najbliže opisali transgenderistima, uvijek isključivo muškaraca koji preuzimaju rodni identitet i socijalnu ulogu žene u društvu. Izgledom, hijre će se odijevati u tradicionalnu žensku odjeću (sarije). Međutim, kažu da se većina hijra ne osjeća niti muškarcima niti ženama. I uvijek iznova, Indija me je uspjela zbuniti svojim poretkom stvari i poraziti moj zapadnjački referentni okvir poimanja svijeta. Hijre su jednostavno – hijre.

Ovaj socijalni fenomen ima svoje korijene u povijesti – eunusi su imali funkciju čuvara harema na mogulskim dvorovima i bili su osobe od povjerenja kraljice i kralja. Obzirom da su bili kastrirani i kao takvi, nisu prijetili ugrožavanju pripadnica harema, eunusi su često bili prenositelji poruka između ženskih i muških odaja na dvoru. Nerijetko su uživali visoki društveni položaj i bili bogato nagrađivani za svoje usluge. Drugi izvori govore da su hijre bile izvrsni kuhari i dadilje u kućama plemstva u centralnoj Indiji.. „http://www.osijek031.com/osijek.php?topic_id=26256

Kako Indijci imaju svoj neki sasvim drugačiji svjetonazor od našeg zapadnjačkog, tako imaju i drugačije termine za LGBT populaciju. Transseksualci su u našoj kulturi ljudi koji su psihički ili “u glavi” muškarci, a fizički žene ili obratno, žene u glavi a tijelom muškarci.

Hijre (tako je transliterirano s hindskog, sa j) predstavljaju malo više toga. Oni mogu biti ono što ljudi zovu hermafroditima (medicinski je termin interseksualne osobe), dakle, osobe koje imaju genitalije koje na granici muških i ženskih. Interseksualne osobe koje nose tipično žensku odjeću. Drugo, mogu biti transseksualci, dakle, muškarci koji žene promjenu spola i jesu psihički žene. I treće, mogu biti jednostavno crossdresseri (takvih ima najviše), dakle, muškarci koji nose žensku odjeću.

To bi bila viđenja hijri kroz zapadnjačku terminologiju. Oni sebe zovu “nečim između muškarca i žene” ili “niti muškarcem niti ženom” a najadekvatniji termin bi bio jednostavno transgender, jer u taj termin ulazi bilo kakvo rodno/spolno odstupanje od normi.“ <http://lipstick.forumotion.net/t386-indija-priznala-poseban-spol/>

U Japanu su *onnabes* su žene koje žive kao muškarci i imaju partnerice ali svoj identitet ne opisuju kao lezbijski. <http://sc2220.wetpaint.com/page/Shinjuku+Boys>

povezivanja (ženidba, udaja, pravna regulativa braka..).

Kao povijesni konstrukt, ljudska seksualnost pokazuje kontinuirano napredovanje u shvaćanju i povećavanju složenosti (ljudskog) načina zadovoljavanja seksualnih potreba, od pukog nagonско-biološkog procesa u prapovijesnim zajednicama ka složenim psihološkim, socijalnim, kulturološkim sublimacijama zadovoljavanja seksualnih potreba kao potreba za samoostvarenjem (ljubav kao samoaktualizacija kroz umjetnost, osobne interakcije...).

U naznačenom smislu feministička pedagogija bavi se istraživanjem uvjeta u kojima čovjek istraživanjem i otkrivanjem svojih potencijala može ne-sputano, razvijanjem praksi bez društvenih podčinjavanja iskazati svoju seksualnost i konstruirati seksualni identitet.

Treći element u konstruiranju predmeta feminističke pedagogije je konzistentna struktura odgojnog procesa. Na mikro-razini, feministička pedagogija odgovara na pitanja kako se ljudska seksualnost oblikuje obrazovnim interakcijama učenika i učitelja u odgojnom procesu u školi, razrednim interakcijama. Razredni diskurs omogućuje razumijevanje tehnologije odgojnog procesa i kao procesa potlačivanja i kao procesa emancipacije.

Elementi procesa odgoja su: odgojni ideali i ciljevi odgoja – eksplicitni i skriveni (zadaci odgoja), izvori, sadržaji i forme vrijednosti, stavovi, znanja, vještina i navika, sudionici odgoja i pedagoške interakcije, metode odgoja i evaluacija učinaka odgoja.

Svaki od ovih elemenata kotačić je stroja koji vodi bilo reprodukciji obespravljenja žene, bilo oslobođenju. Analizom strukture procesa odgoja, feministička pedagogija istražuje okolnosti koje olakšavaju ili otežavaju konstrukciju i iskazivanje seksualnosti kao samoaktualizacije. Istražuje modele odgojnih praksi koje „odgajaju“ za različite spolne uloge te generira i anticipira neravnopravnost na osnovi seksualnosti i potiče emancipaciju neuvjetovanim razvojem seksualnog samoodređenja.

Na makro-razini, feministička pedagogija istražuje uvjete u kojima društveni poredak reproducira obespravljenost žena koristeći mehanizme javnog obrazovanja ili obrazovanja u bilo kojemu kontekstu. Nadalje, istražuje povezanost obespravljanja žena u različitim područjima društvenog života – politici, zapošljavanju, kulturi, znanosti, umjetnosti..., uzimajući u obzir obrazovni status žena.

Analiza strukture procesa odgoja na mikro-razini pokazuje da je odgojno-obrazovni proces prije svega institucionalizirana komunikacija, tj. komunikacija koja je oblikovana školskim, odnosno razrednim diskursom. Upravo je istraživanje razrednog diskursa izazov najsuvremenijih metodologija. Komunikacija je proces razmjene značenja među subjektima komunikacije. Pitanje je jesu li djevojčice i dječaci u komunikaciji jednakovrijedni.

U komunikacijskom procesu razmjenjuju se dva tipa značenja. Prvi

tip značenja odnosi se na sadržaj poruke, a drugi na odnos subjekata koji sudjeluju u komunikaciji. Odnosni aspekt komunikacije tiče se međusobnog prihvaćanja eksponiranih samodefinicija osoba u komunikaciji, pa tako i seksualne. Osobe u komunikaciji pretendiraju na to da se prihvati i njihov seksualni identitet. Dijalektika odgojnoobrazovne komunikacije očituje se u tome što učenici istodobno traže priznavanje svog identiteta i mijenjaju ga. To od učitelja zahtijeva razvijenu komunikacijsku vještinu i visoku razinu empatičnosti. U odgojnoobrazovnoj komunikaciji istodobno se prihvaća i negira identitet učenika, dakle i seksualni identitet. Tolerantna komunikacija je kvaliteta komunikacije u kojoj postoji obostrana prihvaćenost subjekata komunikacije (odnosni plan) i spremnost za prihvaćanje argumentiranih sadržajnih poruka ili argumentirano neprihvaćanje poruka na sadržajnom planu, ali bez ugrožavanja odnosa subjekata. Tolerantnost komunikacije nije nužno povezana s jednakom količinom socijalne moći (autoriteta) subjekata. Uz pretpostavku da je odnos obostrano priznat i nehorizontalna komunikacija može biti tolerantna. Komunikacija u razredu, odnosno odgojnoobrazovnom procesu konceptualno uključuje komunikacijsko priznavanje manifestnih osobnosti (odnosna komunikacija), stvaranje uvjeta za razvoj osobnosti (povoljna socio-emocionalna klima odnosa) i posredovanje odgojno-obrazovnih sadržaja. S druge strane, netolerantna (autoritarna) komunikacija temelji se na isticanju razlika u količini socijalne moći (autoriteta) i upotrebi autoriteta s ciljem da se nametnu definicije osobnosti učenika. U tom smislu sadržajni aspekt komunikacije upotrebljava se za definiciju odnosa u odgojno-obrazovnom procesu. Ovaj komunikacijski diskurs tiče se tolerancije u širem društvenom kontekstu unutar kojeg se razvijaju pedagoške koncepcije.

U skladu s dominantnim sociocentričnim pedagoškim koncepcijama, nastalima tijekom 19. stoljeća, dijete je shvaćano kao mali odrasli čovjek. U skladu s tim gledištem, odgojem se „neozbiljno“ i „neracionalno“ dječje ponašanje nastojalo „uozbiljiti“, odnosno „obuzdati“. Odgoj je shvaćan kao discipliniranje. Nasuprot tome, 20. stoljeće naziva se stoljećem djeteta prije svega po tome što se promijenio pogled na dijete. Dijete nije „mali čovjek“, već biće u razvoju. Odlikuju ga naročite razvojne potrebe. Odgoj se u pedocentričkim i antropocentričkim koncepcijama shvaća kao proces stvaranja optimalnih razvojnih uvjeta i kao proces usmjeravanja razvoja djeteta. Komunikacijske spoznaje upotrebljene su tek u antropocentričkim odgojnim koncepcijama jer one polaze od dijalektike razvoja osobnosti djeteta. No, sagledavanje problema tolerantne, odnosno, netolerantne komunikacije u razredu bilo bi formalno kada se ne bi razmotrile pretpostavke komunikacijskog odgojno-obrazovnog procesa ili organizacije didaktičkog vremena u društvenom polju.

Danas se u tom smislu pod optimalnim razvojnim uvjetima podrazu-

mijejavu školske sredine. Bez težnje da se uđe u rasprave o različitim konceptima škole, za naše potrebe dovoljno je konstatirati da je masovno školovanje djece nezaobilazna činjenica.

Institucionalizacijom odgojnih sredina radi usmjeravanja razvoja, najprije promjenama u obitelji, potom predškolskim ustanovama, a pogotovo uvođenjem masovnog školovanja, zaoštava se problem odnosa primarne i sekundarne socijalizacije. Taj se problem može preciznije odrediti kao problem kulturnog diskontinuiteta. Naime, tijekom primarne socijalizacije dijete razvija subjektivnu zbilju, osobnu sliku svijeta, sustav orijentacije pomoću interakcija sa značajnim Drugim. Pojam "*značajni Drugi*" obuhvaća djetetu najbliskije osobe, najčešće majku i oca, s kojima dijete tjelesnim i simboličkim interakcijama (razvijanjem jezične komunikacije) konstruira subjektivnu zbilju. U odnosu na dijete, svijet *Značajnih Drugih* funkcionira kao objektivna (zatečena) zbilja. Stoga dijete tijekom primarne socijalizacije usvaja *kulturu značajnih Drugih* kao svoju kulturu. Ukratko, kultura kao mapa značenja koja pomaže u interpretaciji i konstrukciji svijeta djeteta ili tzv. subjektivne zbilje najčešće je kultura roditelja. Proces individuacije djeteta, diferencijacije njegove osobnosti uključuje stoga dijalektiku razvoja koja, pored genetskih dispozicija, pretpostavlja i objektivnu zbilju - *kulturu značajnih Drugih* (roditelja). Tijekom simultanog usvajanja te kulture dijete interiorizira i osnovne elemente skupinskih identiteta: spolnog, rasnog, vjerskog, klasnog, etničkog i dr. Dijete, primjerice, preko uloge i odnosa majke i oca uči socijalne spolne uloge - "žensko" ili "muško" ponašanje i norme.

Nakon primarne socijalizacije, proces aktivnosti djeteta u stvaranju subjektivne zbilje nastavlja se sekundarnom socijalizacijom. Taj se proces sekundarne socijalizacije u naznačenom smislu može shvatiti kao proces sekundarnih interakcija s drugim kulturama. Ovdje pod pojmom drugih kultura podrazumijevamo interpretativna načela konstrukcije zbilje - smisao, vrijednosti, norme, stavove, znanja, iskustva, ukuse i druge duhovne, intelektualne i materijalne tvorevine, različita od kulture što ju je dijete usvojilo tijekom primarne socijalizacije. U uvjetima u kojima su se odgojni procesi odvijali pretežito u obiteljskom ozračju, problem kulturnog diskontinuiteta gotovo da nije ni postojao. *Značajni Drugi* bili su utjecajni subjekti i primarne i sekundarne socijalizacije. Uvođenjem masovnog školovanja kao dominantne institucije sekundarne socijalizacije mladih, sve znatnijim utjecajem vršnjačkih skupina kao institucionaliziranih sredina te odgojnom abdikacijom obitelji, pojavljuje se problem kulturnog diskontinuiteta sa svim bitnim implikacijama. Najprije se nameće pitanje: ako se školskom socijalizacijom učeniku ne posreduje njegova autentična kultura, čiju kulturu učenik usvaja? Je li ta kultura bliska, prijateljska njegovoj kulturi? Tko su subjekti prijenosa kulture? Temeljitiije bavljenje ovim pitanjima otkriva čitav spektar problema kulturnog kontinuiteta i

diskontinuiteta za djecu različitog spola, socio-ekonomskog statusa, vjerske i etničke pripadnosti ili pripadnosti različitim marginalnim društvenim skupinama. Razvoj seksualnog identiteta u procesu sekundarne socijalizacije u školi izvrnut je mogućem unutarnjem konfliktu obiteljskih i školskih „slika“ seksualnosti.

Sekundarna socijalizacija u školi dovodi učitelje u položaj subjekata koji druge kulture podastiru učenicima. Ne treba posebno napominjati, a brojna istraživanja to i potvrđuju, da učitelji posreduju dominantnu kulturu društva. Ta je kultura nerijetko „druga kultura“ i za učitelje i za učenike. Škola se u ovom kontekstu može shvatiti kao institucija masovnog prijenosa dominantne kulture. Ovdje je potrebno istaknuti da nametanje dominantne kulture istovremeno znači nametanje određene slike svijeta ili definicije zbilje. U tom kontekstu, kulturni diskontinuitet sadrži i društvena vrjednovanja autentične kulture djeteta i ocjenjivanje te kulture inferiornom. Kakva je funkcija kulture kao oblika socijalne moći, pokazuju procjene analitičara globalnih socio-ekonomskih procesa koji sve češće iznose mišljenje da se ekonomsko-tehnološki imperijalizam u postindustrijskim društvima zamjenjuje kulturnim imperijalizmom.

Uloga obrazovanja u prijenosu i usvajanju kultura je nezaobilazna. Informacije o dominantnoj kulturi koje u tom smislu škola posreduje su eksplicitne, ali i imlicitne. One se odnose na školska pravila, strukturu i sadržaje učenja, forme posredovanja i usvajanja znanja, načine evaluacije školskih postignuća i dr. Brojna istraživanja skrivenog curriculumu otkrila su i otkrivaju koji su mehanizmi implicitnog djelovanja škole u reprodukciji društvenih statusa. Unatoč proklamiranoj jednakosti i jednakim ljudskim pravima, školska socijalizacija u značajnoj je mjeri podložna procesima globalne društvene reprodukcije socijalnih položaja i statusa, reprodukciji raspodjele socijalne moći, odnosno društvene stratifikacije. Ukratko, proces nametanja dominantne - „druge kulture“ učenicima može se, s komunikacijskog stajališta, kvalificirati kao načelno netolerantna komunikacija neovisno o tome kakva je kvaliteta komunikacije u mikro-perspektivi (razrednoj perspektivi).²⁸⁸

Iz svega navedenog daje se zaključiti da razvoj tolerancije u školi i tolerantne komunikacije u razredu ima vrlo bitan izvanškolski kontekst. Bez razumijevanja tih dubinskih društvenih procesa ne može se utemeljeno razvijati pedagoško-didaktički diskurs tolerantne komunikacije u razvoju seksualnih identiteta. Pitanje tolerantne komunikacije u školi stoga se nužno mora dovesti u svezu s analizom kulturnog kontinuiteta, odnosno diskontinuiteta u školskoj socijalizaciji. S druge pak strane valja precizno odrediti sadržaj na koji se odnosi tolerantna komunikacija. Tu posebno mislimo na skupinske

288 Vidi: Mušanović, M. 1998. Gender stereotypes of Croatian future teachers. The European Conference on Educational Research, Ljubljana, The Faculty of Education, The University of Ljubljana.

identitete koje obuhvaća nečija osobnost. Među skupinske identitete koji su najviše istraživani svakako valja uvrstiti: seksualni, socio-ekonomski ili klasni, rasni, etnički i vjerski identitet. Premda metodičko razlaganje skupinskih identiteta nečije osobnosti nužno implicira modelski redukcionizam i iz razmatranja isključuje suptilne međuutjecaje različitih skupinskih identiteta u tvorbi osobnosti, takav je pristup teorijski i metodološko-istraživački legitiman. Dobivene spoznaje mogu poslužiti za postavljanje složenijih hipoteza i razvoj integriranih modela skupinskih identiteta.

Ključnu ulogu u razvoju seksualnih identiteta učenika imaju učitelji. Stoga o njihovim predodžbama seksualnosti ovisi i oblikovanje razrednog diskursa. Prema teoriji socijalnog učenja, učitelji su modeli učenja. Učitelji na učenike svjesno, ali još više nesvjesno, prenose osobne spolne stereotipe. Postojanje spolnih nejednakosti u školi ne treba posebno dokazivati. Notorna je činjenica ekstremna feminizaciji učiteljske profesije. S tim je u vezi sustavno opadanje društvenog ugleda ove profesije, gubitak profesionalne autonomije i porast ovisnosti učitelja o vanjskim ekspertnim centrima koji putem nadzorno-savjetodavnog utjecanja u znatnoj mjeri kontroliraju odvijanje radnih procesa u školi.²⁸⁹ Feminizacijom učiteljske profesije u odgojnoobrazovnu komunikaciju neproporcionalno se uključuju eventualna spolno stereotipna ponašanja učitelja. Time se na prikriveni način ostvaruje društvena reprodukcija spolnih nejednakosti. Ispitivanje spolnih stereotipa²⁹⁰ jedan je od aspekata istraživanja skrivenog curriculumu. Učitelji s učvršćenim spolnim stereotipima odgojnoobrazovnu komunikaciju utemeljuju tako da na specifičan način oblikuju odgojnoobrazovne situacije, biraju odgojnoobrazovne sadržaje, utječu na edukacijske aspiracije učenika različitog spola, postavljaju kriterije školskih postignuća, interpretiraju učenička ponašanja i dr.²⁹¹ Činjenica je da navedeni aspekti spolne diskriminacije nisu eksplicitni, predrasude se iskazuju verbalnom i neverbalnom komunikacijom. Pod predrasudama podrazumijevamo opće stavove (najčešće negativne) prema članovima nama strane skupine, utemeljene isključivo na činjenici pripadanja pojedinca određenoj skupini.²⁹² Predrasude su stavovi na temelju kojih opažamo neke karakteristike i neprav-

289 Vidi: Milharčić-Hladnik M. 1992. O poklicni identiteti učitelja, u zborniku: Kaj hoćemo in kaj zmoremo. Ljubljana, Pedagoška fakulteta v Ljubljani. str. 56-60.

290 „Spolnim stereotipima opisujemo skup ponašanja i oblika komunikacije koje držimo „normalnima“ za žene i muškarce, a smatramo da su univerzalni, idiosinkratični i kulturalno dinamični.“ [http://sc2220.wetpaint.com/page/Waters+and+Ellis+%281996%29\(12.10.2010.\)](http://sc2220.wetpaint.com/page/Waters+and+Ellis+%281996%29(12.10.2010.))

291 Vidi: Arnot, M., Weiner, G. 1992. Gender and education: Special issue - Women's education in Europe, Oxford Carfax; Measor L, Sikes, P.1992. Gender and schooling, London: Cassell; Weiner, G. 1994. Feminisms in education: An introduction. Buckingham, Open University Press.

292 Vidi: Baron, A.R., Byrne, D. 1981. Social psychology - Understanding Human Interaction. Boston, Allyn and Bacon, str. 183.

dano ih uopćavamo na sve pripadnike grupe.²⁹³ Kao i ostali stavovi, spolne predrasude imaju afektivnu, kognitivnu i ponašajnu. Ponašajnu²⁹⁴ dimenziju spolnih predrasuda nazivamo spolnom diskriminacijom. Diskriminacija spolova supredrasude u akciji. Kognitivna dimenzija predrasuda funkcionira kao shema kognitivnih struktura zaorganiziranje, procesiranje, interpretiranje i upotrebu informacija. Spolni stereotipi su kognitivne strukture, okviri konsistencije znanja i vjerovanja o posebnim socijalnim grupama (skupina žena i muškaraca). Na temelju spolnih stereotipa skloni smo svim pripadnicima određenog spola pripisati određeno obilježje neovisno o tome ima li konkretni član skupine to obilježje (žene su nježne, a muškarci grubi). Polazeći od argumentiranih pretpostavki o dominantnom položaju učitelja u odgojno-obrazovnom procesu te povezanosti spolnih stereotipa učitelja i njihova ponašanja u razredu, odnosno načina upravljanja socijalnim procesima u razredu, u jednom smo preliminarnom istraživanju ispitali smo razvijenost spolnih stereotipa na uzorku studentica Pedagoškog fakulteta u Rijeci.²⁹⁵ Istraživanjem smo ustanovili da buduće učiteljice imaju razvijene tradicionalne spolne stereotipe. Buduće učiteljice nešto su uspješnije razvile ženski u odnosu na muški stereotip. To znači da su tijekom socijalizacije bolje usvojile i prihvale tradicionalnu žensku socijalnu spolnu ulogu. Imajući u vidu trend feminizacije učiteljske profesije može se pretpostaviti da će razvijeni spolni stereotipi učiteljica imati određenu ulogu u školskoj socijalizaciji djece. Dakle, spolne se uloge prenose skrivenim kurikulumom. Ovu pretpostavku potrebno je empirijski cjelovitije verificirati u našim uvjetima.

Istraživanje P.Gougha u SAD pokazuje da su psihološke razlike među učenicima s obzirom na spol manje negoli bi se to moglo očekivati na osnovu razlika usljed kulturnih utjecaja. Iz toga nalaza slijedi zaključak da je razredna komunikacija koju vodi učitelj s razvijenim spolnim stereotipima netolerantna i za učenice i za učenike.²⁹⁶

Učitelja koji je motiviran za tolerantno vođenje razrednih interakcija

293 Vidi: Ackok, J.E. et al. 1988. Handbook of social psychology. Scarborough Prentice-Hall, str. 232.

294 Carli, L.L. 1989. Gender differences in interaction style and influence. Journal of Personality and Social Psychology, br. 56/1989, str. 565-567.

295 Vidi: Mušanović, M., Kovačević, S. 1994. Zmanjševanje diskriminacije med spolovima v šoli - razmerje med ustvarjalnostjo in spolnimi stereotipima učiteljic. u zborniku: Nadarjeni - stanje, problematika, razvojne možnosti, Otočec ob Krki, Pedagoška obzorja - Novo mesto, Pedagoška fakulteta v Ljubljani. str. 272-280.; Mušanović, M. 1995. Spolni stereotipi učitelja i netolerantna komunikacija u razredu. Zbornik radova: Education for tolerance: approaches, conceptions and solutions, Rijeka, Pedagoški fakultet u Rijeci. str.175-180.; Mušanović, M. 2002. Personal theory about teaching and reduction of gender stereotypes in the classroom. u: Flying over or falling through the crack? Young people in a risk society, Ljubljana, Office for youth of the Republic of Slovenia. str. 261-268.

296 Gough, P. 1976. Sexism: New issue in American education. Fastback No81/1976, Bloomington.

i tolerantnu komunikaciju urazredu navedene, a i brojne druge spoznaje vrlo često mogu zbuniti. Oni postavljaju pitanje: je li opravdano jednako ("pravedno") postupanje prema svim učenicima neovisno o spolu? Koji su elementi opravdane spolne diferencijacije učenika? Je li moje razredno postupanje seksističko?

Kako smanjiti spolnu segregaciju u školi? Nažalost, moramo zaključiti da pedagoško-didaktička teorija nije razvila obuhvatnije koncepte i strategije redukcije spolne segregacije u razredu.²⁹⁷ Čini se da je za rješavanje ovog problema najprikladniji koncept "otkrivajućeg" učitelja ili istraživački orijentiranog učitelja koji refleksijom osobnog djelovanja i supervizijskim usavršavanjem mijenja svoju implicitnu pedagogiju i na nju oslanja učiteljsko djelovanje.

Teorijsko-epistemološko i metodološko utemeljenje feminističke pedagogije koje je ovdje tek naznačeno, ipak omogućuje izvođenje nekoliko zaključaka:

1. Feministička pedagogija nije jedna od partikularnih pedagojskih disciplina čija se predmetnost izvodi instrumentalnim omeđivanjem esencijalistički određene žene kao znanstvene terre incognite.
2. Feministička pedagogija jedinstvena je i cjelovita pedagojska koncepcija koja hermeneutički i kritički razvija odgovarajuće pedagojske teorije koje akcentiraju određeni pristup, ovisno o polaznim feminističkim teorijama.
3. Specifičnost feminističke pedagogije kao posebne cjelovite pedagojske teorije proizlazi iz antropološkog određenja odgoja kao usmjerenog razvoja čovjeka - usmjerenost razvoja čovjeka u filogenetskoj i ontogenetskoj perspektivi polazi od seksualnosti i uvažavanja trans-esencijalističke ženske stvarnostne perspektive.
4. Razvoj čovjeka shvaća se kao samostvaralačka djelatnost koja s esencijalističko/egzistencijalističkog motrište razvija žensko/muški praxis.
5. Predmetnost feminističke pedagogije je subjektivna – konstruira se narativno i nastaje u procesu ljudskog razvoja – osobnost i seksualni identitet kao dio osobnosti je autobiografija koja se permanentno redefinira. Žena, muškarac ili nešto treće, je priča koja nije do kraja ispričana, nedovršena slika koju kreatori/ce uvijek nanovo stvaraju.
6. Predmet feminističke pedagogije tematizira rekonpoziciju šireg sklopa fizičkih i socio-ekonomskih, kulturnih i političkih procesa normalizacije kojima se generira i reproducira ljud-

²⁹⁷ Vidi: Mušanović, M., Vrcelj, S. 2002. Gender stereotypes in education - Case study: Croatia. u: Scientia Paedagogica Experimentalis, XXXIX, 2, str. 245-258.

- ska seksualnost uspostavljanjem „ispravnih“ bipolarnih muško-ženskih ponašanja. Predmet feminističke pedagogije su razvoji transformacijskih praksi
7. Predmetnost feminističke pedagogije se metodološki artikulira sintezom kvantitativne i kvalitativne metodologije i primjenom akcijskih istraživanja kao karike koja povezuje „teoriju“ i „praksu“.
 8. U širem teorijskom kontekstu, feministička pedagogija je dio kritičke (radikalne) pedagogije, pa s jedne strane, baštini spoznaje kritičke teorije, a s druge, tu teorijsku tradiciju obogaćuje posve novim specifičnim spoznajama koje proizlaze iz kritičke reinterpretacije ljudske seksualnosti.
 9. Čovjek se antropološki shvaća kao seksualno biće pri čemu se seksualnost drži nosivim pojmom shvaćanja usmjerenog razvoja čovjeka.
 10. Čovjek je biće slobode, odgovorno za svoje izbore - seksualna emancipacija je odgovor kojim čovjek opaža i način na koji zadovoljava svoju potrebu da se realizira kao ljudsko biće.
 11. Sloboda je realizacija potencija, snova i kapaciteta života (unutrašnjeg i vanjskog) – sagledavanje/prepoznavanje stvarnosti (čitanje govora stvarnosti) i mijenjanje/tvorba stvarnosti (odgovaranj). Feminizam pokazuje da žena u oblikovanje ljudskog svijeta, pored ostalog unosi osjećajnost kao neiskorištenu dragocjenost, potencijal koji može obogatiti ljudski svijet, otkriva načine na koji se može biti čovjek. Samo se iz pozicije muške moći, osjećajnost opaža kao problem, a ne kao potencijal. Međutim, osvješćivanje osjećajnosti kao problema, dio je osjećajnosti kao rješenja oslobođenja žena ili odgonetavanje zagonetke zvane čovjek.

II.

METODOLOGIJA
EMPIRIJSKOG
ISTRAŽIVANJA

1. PRISTUP ISTRAŽIVANJU

Uzimajući u obzir objektivne i subjektivne pokazatelje, može se zaključiti da ženama i muškaracima život nije jednako težak. Ženama je teži. Žene su izloženije nepravdi. Život žena teži je ponajprije zato što su sustavno diskriminirane i faktički nemaju jednak prava kao muškarci.²⁹⁹ U tradicionalnim društvima to se drži normalnim stanjem stvari, a u tranzicijskim društvima, koja si utvaraju da su žene i muškarci jednakovrijedni, obespravljenost nije tako očita, „nevidljiva“ je i dobro se prikriva. Diskriminacija žena postaju vidljiva tek medijskim nastupima i akcijama feminističkih skupina, ciljanim znanstvenim istraživanjima i medijski eksponiranim društvenim ekscesima u ekstremnim slučajevima obespravljenosti žena.

Feministička razmatranja o položaju muškaraca i žena suglasna su o tome da je „statistička“ asimetrija na strani žena, a „djelatna“ asimetrija na strani muškaraca. Često istican statistički podatak da dvije trećine svjetskog rada obavljaju žene dovoljno ilustrira stav da ni takva asimetrija nije značajno pomogla ženama u priznavanju njihove vrijednosti. Naprotiv, one su i dalje obespravljene i pred njih su postavljene barijere nejednakosti.

Kakav je položaj žena u hrvatskom društvu? Ovo se istraživanje oslanja na čitav niz istraživanja općeg položaja žena u hrvatskom društvu.

Iz studije S. Leinert Novosel, *Žene Hrvatske u brojkama*, izrađenoj za Povjerenstva Vlade RH za pitanja jednakosti spolova 2000., može se steći opći uvid u položaj žena u Hrvatskoj, ma osnovi statističkih pokazatelja.

Od ukupno 4.784.265 stanovnika Hrvatske, prema popisu iz 1991. gledajući prosječno, žene su starije od muškaraca (38,71 godina : 35,37 godina) i dugovječnije (očekivano trajanje života za žene je 75,95 godina: muškarce –68,59 godina).

Brak kao institucija koja društveno uređuje odnose muškaraca i žena tj. obitelji, ipak daje stanovitu sigurnost ženama. Nažalost, prema statističkim podacima broj stanovnika starijih od 15 godina koji nikad nisu stupili u brak povećao se za 11,5% (1981. ih je bilo 22,5%; a 1991. 23,8%). Broj sklopljenih brakova od 1990. do 1998. se smanjuje. Prije dvadeset godina brak je sklopilo 7,8 parova na 1000 stanovnika, prije deset godina 6,6, a 1998. 5,4 para na 1000 stanovnika.³⁰⁰

Važan pokazatelj položaja žena je i njena nesigurnost tj. izloženost
299 Iako se izdvajanju jednog od čimbenika i njegova utjecaja na položaj može prigovoriti fragmentiranost (empirijskog) pristupa, istraživanjem utjecaja spola, koji je dominantan faktor u ovome istraživanju, mogu se dobiti jasni i pouzdani pokazatelji (ne)ravnoopravna položaja. Međutim, u okviru iste spolne skupine nije jednak položaj svih. U kontekstu ovog istraživanja realno je, primjerice, očekivati da bi istraživanje položaja učiteljica i položaja tekstilnih radnica pokazalo razlike među njima.

300 Vidi: Petrović, J. A. (ur.) 2000. Diskriminacija žena u Hrvatskoj. Zagreb, Ženska sekcija SSSH.

nasilju. Istraživanja pokazuju da su žene nesrazmjerno izložene nasilju, a u slučaju obiteljskog nasilja njihov je položaj nepodnošljiv.³⁰¹

„Na kraju 20. i početku 21. stoljeća žene u Hrvatskoj čine natpolovičnu većinu stanovništva, žive u manjim obiteljima nego njihove majke i bake, a često se odlučuju na samostalan život. Ukoliko se razvedu, život najčešće nastavljaju same s djecom. Žene se obrazuju u sve većem broju uz jasan trend porasta njihovog udjela na najvišim stupnjevima obrazovanja.

Zasnivaju radni odnos, te jednako kao i njihovi partneri financijski podupiru obitelj. Najčešće rade u tzv. ženskim djelatnostima (obrazovanju, trgovini, ugostiteljstvu, prerađivačkoj industriji). Žene danas postaju majke kasnije nego u prethodnim generacijama, te rađaju manje djece.

Nezaposlenost žena brojnija je od one muškaraca. Kad završe radni vijek tijekom kojeg su znatno manje bolovala od muškaraca, odlaze u mirovinu s osjetno manjim primanjima. Žene žive dulje od muškaraca, ali u mnogo skromnijim financijskim prilikama.“³⁰²

Diskriminacija na tržištu rada jedan je od najvažnijih elemenata diskriminacije žena u društvu, Prema podacima Vladina Ureda za ravnopravnost spolova na osnovi empirijskog istraživanja *Identifikacija standarda diskriminacije žena pri zapošljavanju* pokazalo se da su žene dugotrajno nezaposlene – 35% (1-5 godina), oko 15% (od 5-8 godina), a 23% (bez posla više 8 godina). Više od 70% ispitanica ocijenilo ih je malim ili izrazito malim. „Nezaposlene žene u Hrvatskoj su i siromašne, velika većina njih, oko 67 posto, živi u kućanstvima čija su primanja do 5 tisuća kuna, što je znatno manje od cijene sindikalne košarice za četveročlanu obitelj.

Najduže nezaposlene ostaju žene s najnižom naobrazbom, gotovo 69 posto žena s nezavršenom osnovnom školom bez posla je više od osam godina. Žene s visokom i višom naobrazbom najčešće su nezaposlene kraće

301 Vidi: Kovačević, S., Mežnarić, S. 2001. Nasilje nad ženama 2000. Izvještaj istraživanja, Zagreb, Centar za žene žrtve rata. Istraživanje Autonomne ženske kuće Zagreb i Centra za žene žrtve rata, u okviru projekta STOP nasilju protiv žena, (razdoblje od 1992 do 1997) sadrže: „1. dob žrtve: u Hrvatskoj su žrtve nasilja žene svih dobni skupina (u SAD-u su primjerice među žrtvama najzastupljenije djevojčice i mlade djevojke do 19 godina) 2. dob počinitelja: većina je počinitelja u dobi od 25 do 44 godina starosti. Inače državna statistika navodi da je većina osuđenih punoljetnih počinitelja prema podacima za razdoblje od 1993-1997 u dobi od 30 do 39 godina starosti. 3. vrsta događaja: u 37,5% slučajeva (najveći postotak) žene su žrtve bilo kojeg oblika nasilja koje se odvijalo unutar obitelji 4. mjesto nasilja: žrtvin dom (47,9%), javni otvoreni prostor (21,7%), dom/auto počinitelja (12,3%) i dr. 5. geografski lokalitet: grad Zagreb (35,9%), Primorsko-goranska (10,4%), Istarska (8,4%), Zagrebačka (5,2%) sa najvećim postotkom nasilj 6. incidenti: najzastupljenija kategorija incidenata je ubojstvo (11,7%), napad oružjem (10,1%), silovanje (6,8%)... Silovanja i bludne radnje u više od trećine slučajeva dešavaju se u zaštićenom prostoru, domu ili automobilu počinitelja. 7. vrsta počinitelja: u 40% slučajeva to su poznate i bliske osobe (suprug, dečko, srodnik, poznanik).“

302 Leinert- Novosel, S. 2000. Žene Hrvatske u brojkama. Zagreb, Povjerenstvo Vlade RH za pitanja jednakosti spolova. <http://www.zinfo.hr/hrvatski/stranice/faq/StatistikaZene.htm#PolozajZena> (12.12.2010.)

razdoblje, do godinu dana. Duga nezaposlenost žena znatno je češća u Lici, Primorju, Dalmaciji i Slavoniji nego u Zagrebu i na sjeveru Hrvatske. Zanimljivo je da poslodavci još više nego prema rodu diskriminiraju potencijalne zaposlenice prema starosti. Na pitanje u istraživanju da li su se susrele s oglašima za zapošljavanje u kojima se spominjala dobna granica kao jedan od uvjeta, potvrdno je odgovorilo oko 69 posto ispitanica. A kako izgledaju razgovori koje žene pri pokušajima zapošljavanja vode s hrvatskim poslodavcima i poslodavkinjama, ilustrirajau slijedeći podaci: 62 posto ispitanica navodi da im je bilo postavljeno pitanje o bračnom statusu i broju djece, oko 38 posto moralo je potencijalnom poslodavcu odgovoriti namjerava li radati i kako planira obitelj, oko 20 posto odgovaralo je na druga pitanja iz privatnog života, a devet posto je tijekom razgovora dobilo komentare ili zahtjeve vezane za seksualna očekivanja ili čak bilo seksualno dirano. Alarmantan je i podatak da je 5,6 ispitanih žena dobilo otkaz zbog trudnoće. Nezaposlene žene Hrvatske svjesne su neravnopravnog položaja žena u Hrvatskoj – goleme većina ih misli da žene nemaju jednak status u društvu ni jednake mogućnosti zapošljavanja, da nemaju jednake mogućnosti za ostvarivanje svojih prava, niti jednaku korist od ostvarenih rezultata rada.³⁰³

Prema podacima M. Kokanović i J. Milidrag Šmid navedenim u zborniku radova *Diskriminacija žena u Hrvatskoj - Niže plaće i slabije šanse u nakladi Ženske sekcije SSSH, Zagreb, 2000. godine*, žene u Hrvatskoj izložene su diskriminaciji u svijetu rada.

„Djelatnosti u kojima su žene pretežita radna snaga u pravilu imaju niža primanja i do 42,3% u odnosu na državni prosjek kao što je to slučaj u tekstilu, proizvodnji kože i obuće u 1998.g., s time da se taj omjer u odnosu na prosječnu državnu plaću pogoršava u 1999. Tako su prosječne plaće žena u tim djelatnostima i do 47,4% manje od državnog prosjeka. Ilustrativan je primjer s plaćama u trgovini, pa, primjerice, u trgovinama mješovitom robom gdje žene predstavljaju većinu zaposlenih, prosječna je plaća iznosila 2.054 kune u 1998., a u trgovinama motornim vozilima i motociklima, gdje većinom radi muška radna snaga, prosječna je plaća iznosila 2.795 kuna, dakle, viša je 36%, a radi se o istovjetnom poslu, prodaji proizvoda. Isto tako, žene u većem broju pogada neisplata plaća; 50,4% žena je u ukupnome broju zaposlenih koji mjesecima ne primaju plaću.“³⁰⁴

Prema podacima koje je iznijela o pokazateljima na tržištu rada, ravnateljica Hrvatskog zavoda za zapošljavanje Ankica Paun Jarallah, slijedi da je stopa aktivnosti žena 42 % i manja je za šest postotnih bodova od stope aktivnosti ukupnog stanovništva. Stopa zaposlenosti žena je 51%, a ukupna je 56%, a stopa registrirane nezaposlenosti žena 18,6%, nasuprot 14,9% za ukupnu

303 <http://www.poslovni.hr/vijesti/diskriminacija-zena-na-trzistu-rada-pocinje-vec-pri-zaposljavanju-63949.aspx>(11.12. 2010.)

304 Isto, <http://www.zinfo.hr/hrvatski/stranice/faq/StatistikaZene.htm#PolozajZena>

populaciju. U populaciji nezaposlenih žena je 59%.

Kada se gleda statistička raspodjela poduzetničke aktivnosti, vidi se da su muškarci u Hrvatskoj 2,41 puta aktivniji od žena. Ove, po jednakovrijednost spolova poražavajuće podatke, iznijela je na konferenciji *Prevladavanje nejednakosti - položaj žena na tržištu rada* Centra za edukaciju, savjetovanje i istraživanje, ravnateljica Uprave za malo gospodarstvo u Ministarstvu gospodarstva, rada i poduzetništva Tihana Kraljić.³⁰⁵

Položaj žena u RH, dakle, nije puno bolji negoli drugdje.

Status žene u našem društvu ne mijenja se brzo. Rezultati mnogih empirijskih istraživanja nerijetko su proturječni, a najčešće fragmentarni pa daju samo jednu točkicu ili djelić „velike slike“ podređenog položaja žena. A pored nesumnjivo važnih i zanimljivih istraživačkih uvida u neke aspekte podređenog položaja žena i društvene neravnopravnosti, prijeka je potreba vidjeti i „veliku sliku“. Razlozi za to leže, kako u teorijsko-metodološkim poteškoćama same konceptualizacije globalnog položaja žene u društvu, tako i u pozitivističkoj istraživačkoj kulturi. Posljednjih godina u postmodernom društvu afirmiran je kvalitativni pristup u društvenim istraživanjima koji se bavi subjektivnom dimenzijom „objektivnog“ svijeta.

Treba naglasiti da nije jednostavno istražiti razvojne probleme koji se „vežu“ uz položaj pojedinca. Na taj položaj utječe niz (ne)identificiranih faktora: spol, ekonomski položaj, socijalno podrijetlo, radni status, bračni status, obrazovanje, seksualna orijentacija i niz drugih. Djelovanje navedenih i drugih faktora u manjoj je ili većoj mjeri, eksplicitno ili pak skriveno. Neki faktori djeluju trajno i sustavno, a neki povremeno i privremeno.³⁰⁶ Da bismo cjelovito sagledali položaj pojedinca u društvu, valja ispitati sinergijsko djelovanje isprepletenih faktora. Ipak, krajnji cilj istraživanja mora biti promjena bilo neravnopravnog, bilo neizdrživog položaja žena u društvu; njihovo mijenjanje ili čak odbacivanje.

Jedan od najutjecajnijih čimbenika petrificiranja ili mijenjanja položaja žena je – obrazovanje. Obrazovanje na položaj žena djeluje i reaktivno i proaktivno. Obrazovnim programima žene mogu osvijestiti neku ideju, problem, postojeće stanje i mogu naučiti kako riješiti problem ili promijeniti postojeće stanje. Reaktivnim djelovanjem, naravno. S druge pak strane, obrazovanjem možemo proaktivno preventivno djelovati tako da se neki nepoželjni događaji

305 <http://dalje.com/hr-hrvatska/zene-u-hrvatskoj-manje-zaposlene-od-muskaraca/297164> (10.12.2010.)

306 U kontekstu društva promjena, a u kojem se ekonomska podloga često uzima kao podloga promjena, položaj žena se analizira u nekoliko stavki: razlike u plaći, ravnoteža rada i obitelji, položaj žene u društvu znanja, „stakleni strop“, feminiziranost siromaštva. (Lips, Hillary, M. 1999. Women, Education and Economic Participation. The Northern Regional Seminar, National Council of Women of New Zealand. Theme: “Women and Economic Development” Mid-Term Council Meeting of the New Zealand Federation of University Women. <http://gstudies.asp.radford.edu/sources/nz/keyecon.htm> (3.4. 2008.)

uopće ne dogode, primjerice maloljetnička trudnoća, obiteljsko zlostavljanje... Ulaganjem u obrazovanje žena nedvojbeno se poboljšava status ženske djece jer djeca obrazovanih majki češće pohađaju školu i nastavljaju obrazovanje nakon osnovnog.

Premda je naše istraživanje usredotočeno na obrazovanje kao čimbenik koji djelatno utječe na društveni položaj žena, ali i na promjenu toga položaja, treba naglasiti da katalizatorski utjecaj obrazovanja ipak ovisi o širem društveno-ekonomskom i kulturnom kontekstu koji potencira ili radicira utjecaj obrazovanja. Polazeći od toga, držimo zanimljivim u našem istraživanju poći od sintetizirane, uopćene slike položaja žena i muškaraca u društvu.

Kakva je slika položaja žena u Hrvatskoj? Prema podacima *Centra za edukaciju, savjetovanje i istraživanje te Ureda pravobraniteljice za ravnopravnost spolova i ženske sindikalne grupe*, zaposlene žene u prosjeku zarađuju 12,5 posto manje, iako su žene među zaposlenima obrazovanije od muškaraca. Na rukovodećim poslovima žene sudjeluju sa samo 5 posto. 28,6% zaposlenica navodi da zbog obitelji zapostavlja karijeru. 77% njih smatra da ima problema s poslodavcem zbog kada zatrudne...³⁰⁷

Među brojnim sociološkim ispitivanjima o statusu žena u Hrvatskoj, ilustracije radi navodimo samo ono agencije GfK.³⁰⁸ U longitudinalnom istraživanju, koje u Hrvatskoj provodi ova agencija - Centar za istraživanje tržišta, tražen je odgovor na pitanje što je idealna žena? Isto pitanje postavljano je 1995., 2002., 2007. i 2010. godine. Prema mišljenju stanovnika Hrvatske pogled na idealnu ženu se s vremenom mijenja.

Za građane Hrvatske, 2010. godine idealna žena je *zaposlena žena/domaćica koja radi na manje odgovornim mjestima i brine o obitelji i djeci*. To 1995. navodi 39% ispitanika, 2002. 35%, 2007. godine 31%, a 2010. navodi 39% ispitanika. Dakle, s vremenom se smanjivao postotak ispitanika koji ovako vide idealnu ženu, da bi, u vrijeme krize, žena-domaćica, ali zaposlena, izbila na prvo mjesto.

Na drugome mjestu je to *uspješna poslovna žena koja gradi svoju karijeru (a o obitelji i djeci, ako ih ima, brine uz pomoć supruga ili nekog drugog člana obitelji ili sl.* To 1995. navodi 30% ispitanika, 2002. 34%, 2007. godine navodi 40%, a 2010. godine navodi 34% ispitanika. Dakle, s vremenom raste broj ispitanika koji ovako vide idealnu ženu, ali 2010. opada.

Da je to *žena domaćica/majka koja se prvenstveno posvetila obitelji i djeci* 1995. navodi 24%, 2002. navodi 14%, 2007. 15%, a 2010. godine 20% ispitanika. Dakle, s vremenom opada broj ispitanika koji ovako vide idealnu ženu.

Da je to *žena uspješna zaposlena žena angažirana u javnom i/ili političkom životu a o obitelji i djeci (ako ih ima) brine uz pomoć supruga ili*

307 [http://metro-portal.hr/polozaj-zena-u-hrvatskoj-je-los/15503\(10.12.1010.\)](http://metro-portal.hr/polozaj-zena-u-hrvatskoj-je-los/15503(10.12.1010.))

308 [http://www.ured-ravnopravnost.hr/slike/File/istrazivanja/zena_idealna%20zena.pdf\(10.12.1010.\)](http://www.ured-ravnopravnost.hr/slike/File/istrazivanja/zena_idealna%20zena.pdf(10.12.1010.))

nekoj drugoj 1995. navodi 4%, 2002. navodi 8%, a 2007. godine 5% ispitanika. Dakle, postotak ispitanika koji ovako vide idealnu ženu je neznatan i s vremenom varira.

Samoprocjene žena važan su pokazatelj društvenog statusa i samosvijesti žena. Kako idealnu ženu vide žene?

Opada postotak žena za koje je idealna žena *uspješna poslovna žena koja gradi svoju karijeru (a o obitelji i djeci, ako ih ima, brine uz pomoć supruga ili nekog drugog člana obitelji ili sl.)*, sa 40% 2002. na 23% 2007.

U porastu je postotak žena za koje je idealna žena *zaposlena žena/domaćica koja radi na manje odgovornim mjestima i brine o obitelji i djeci*, sa 31% 2002. na 35% 2007. godine.

Raste postotak žena za koje je idealna žena *domaćica/majka koja se prvenstveno posvetila obitelji i djeci*, sa 15% 2002. na 25% 2007.

I dalje je neznatan postotak žena za koje je idealna žena *uspješna zaposlena žena angažirana u javnom i/ili političkom životu a o obitelji i djeci (ako ih ima) brine uz pomoć supruga ili nekog drugog*, 5% 2002. a 3% 2007.

Ova opća slika postaje drugačija kad se sagleda analitički, s motrišta nekih varijabli.

„Tako se uspješna poslovna žena koja gradi svoju karijeru i uspješna zaposlena žena angažirana u javnom i političkom životu (prosjeck Hrvatske 41+ 5%= 46%) češće navodi u Zagrebu s okolicom (56%), te u Dalmaciji (51%), a znatno rjeđe u Sjevernoj Hrvatskoj (36%), i u Istri s Primorjem (35%). Koncept idealne žene kao uspješne poslovne žene manje je zastupljen u manjim mjestima (naselja do 2000 stanovnika - 36%), a značajno više u gradovima s više od 100.000 stanovnika (60%).

Žene, češće od muškaraca, vide idealnu ženu kao poslovnu i uspješnu (50% vs 41%), dok muškarci nešto češće navode idealnu ženu kao domaćicu/majku koja se posvećuje obitelji i djeci (17% vs 14%).

Koncept uspješne poslovne žene usmjerene karijeri ili angažirane u javnom/političkom životu zastupljeniji je kod mlade populacije (u dobi od 15 do 24 godine njih 57% navodi te kategorije odgovora, dok npr. ispitanici stariji od 65 godina navode te kategorije u «samo» 28%).

I prema bračnom statusu uočene su razlike u percepciji idealne žene. Tako oni koji nisu u braku češće navode idealnu ženu kao poslovnu i uspješnu (56% vs 40%).

Obrazovni je status također varijabla prema kojoj se razlikuje percepcija idealne žene. S višim stupnjem obrazovanja raste i udio onih koji vide idealnu ženu kao poslovnu i uspješnu (65% visoko obrazovanih). Tradicionalnu ulogu žene (*kao majke i domaćice*) češće navode oni s nižim stupnjem obrazovanja (31%).

Uspješnim ženama smatraju se, više od prosjeka, ispitanice u Zagre-

bu (39+1%) i zatim u Dalmaciji (32+2%), neudate (41+4%), visokoobrazovane (62+2%), žene s osobnim mjesečnim primanjima preko 6.000 kuna (77+3%) i općenito žene u gradovima s više od 100 tisuća stanovnika (45+1%).

Status žene i u našem se društvu zaista, ali tek polako, mijenja. Žene su sve više zaposlene (tako sudjeluju u stvaranju značajnog dijela BDP-a), postepeno postaju menadžeri(ce), investitori(ce), politika im skromno otvara svoja vrata, ranije su već osigurale i mjesta kao ugledne sveučilišne profesorice ili liječnice, pravnice ... sve više ih javno iskazuju svoje ambicije ... zarađuju više (ali ne isto kao suprotni spol), sve više samostalno donose razne bitne odluke (privatno i poslovno), utječu na najveći broj kupovina za potrebe u kućanstvu (pa su mnoge komunikacijske poruke proizvođača upućene upravo njima) ... Istraživanje pak ukazuje da, uz pozitivan trend, prave / značajnije promjene tek slijede a to bi se prvenstveno trebale dogoditi u glavama samih žena.³⁰⁹

U 2010. provedeno je novi istraživanje. Najviše građana u Hrvatskoj, idealnu ženu vide kao zaposlenu domaćicu.³¹⁰ Muškarci više od žena ovako vide ulogu idealne žene. „Uspješna poslovna žena koja gradi svoju karijeru ponovno je tek na drugom mjestu i takvu žele prvenstveno Slavonci i Istrani s Primorjem i Gorskim kotarom, ali i mladi u dobi od 18 do 24 godine (43 posto), te oni s visokom stručnom spremom (49 posto). Ulogu žene samo kao *majke/domaćice* odabiru prvenstveno muškarci (23 posto), stariji od 55 godina (26 do 40 posto) te osobe s najnižom školskom spremom (65 posto). S druge strane, visoko obrazovani samo u osam posto slučajeva preferiraju takvu ulogu žene.“³¹¹

309 http://www.ured-ravnopravnost.hr/slike/File/istrazivanja/zena_idealna%20zena.pdf (10.12.1010.)

310 „Posebno u Lici, Kordunu, Banovini (50 posto), u sjevernoj Hrvatskoj (48 posto) i Dalmaciji (43 posto), a najmanje u Slavoniji i Zagrebu (oko 33 posto). Muškarci znatno više od žena daju ovakvu ulogu idealnim ženama (44:37 posto). Uspješna poslovna žena koja gradi svoju karijeru ponovno je tek na drugom mjestu i takvu žele prvenstveno Slavonci i Istrani s Primorjem i Gorskim kotarom, ali i mladi u dobi od 18 do 24 godine (43 posto), te oni s visokom stručnom spremom (49 posto). Ulogu žene samo kao *majke/domaćice* odabiru prvenstveno muškarci (23 posto), stariji od 55 godina (26 do 40 posto) te osobe s najnižom školskom spremom (65 posto). S druge strane, visoko obrazovani samo u osam posto slučajeva preferiraju takvu ulogu žene.“ <http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/83104/Hrvatima-idealna-zena-domacica.html>(10.12.1010.)

311 <http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/83104/Hrvatima-idealna-zena-domacica.html>(10.12.1010.)

2. PREDMET I CILJ ISTRAŽIVANJA

Okvirni predmet ovoga istraživanja je položaj žena u hrvatskom društvu. Makroperspektivu položaja žena u hrvatskom društvu određuje širi društveno-ekonomski i kulturni kontekst. Jedinstvenost hrvatskog društva očituje se u tome što je riječ o društvu koje je nedavno izašlo iz iscrpljujućeg rata i moralo rješavati poratne probleme, a istodobno rješavati i tipične tranzicijske probleme promjene ekonomskog sustava i uvoditi demokratske institucije i mehanizame. U takvoj europskoj i balkanskoj konstelaciji hrvatskog društva, usmjerili smo se na induktivno-empirijsko istraživanje općeg položaja žena i čimbenika koji žene dovode u takav položaj i načina na koji se takav položaj može promijeniti. Riječ je o pilot istraživanju čija je skromna nakana indici- ra-nje mogućih programa budućih istraživanja položaja žena u hrvatskom društvu ili nekih segmenata toga položaja, posebno segmenta obrazovanja.

Osnovni cilj ovoga kvalitativnog istraživanja je sagledavanje društvenog položaja žena, tj. (de)privilegiranog položaja muškaraca i žena u našem društvu. Opći društveni položaj neke skupine toliko je fluidan da, ma kako minuciozno se odaberu parametri i varijable, uvijek će ostati neka *terra incognita* koja će obesnažiti uvid u opći položaj. To se odnosi i na istraživanje položaja žena kao samosvojne i jedinstvene društvene skupine. Stoga smo, bez pretenzija na obuhvatnost, ovo pilot istraživanje ograničili na procjene općeg položaja žena u hrvatskom društvu, subjektivnu identifikaciju razloga koji generiraju položaj žena te identifikaciju sredstava, metoda i sadržaja kojima se položaj žena može promijeniti. Nadalje, zanimala nas je i strukturna pozadina procjena položaja žena u hrvatskom društvu. Stoga smo u istraživanje uključili i skup neovisnih socio-demografskih varijabli.

Opći cilj istraživanja operacionalizirali smo i specificirali nizom istraživačkih zadataka. Među njima su važniji:

1. Ispitati procjene položaja žena i muškaraca u hrvatskom društvu.
2. Ustanoviti osnovne razloge „težeg/lakšeg“ položaja žena i muškaraca u hrvatskom društvu.
3. Ispitati mogućnosti promjene položaja žena/muškaraca.
4. Ispitati podudarnost procjena položaja žena/muškaraca i varijabli (spol, dob, zanimanje, stručna sprema).

3. METODOLOŠKI PRISTUP ISTRAŽIVANJA

U ovom empirijskom istraživanju primijenjen je pristup karakterističan za metodologiju kvalitativnih istraživanja. S obzirom na to da je riječ o *pilot istraživanju*, bilo je primjereno odabrati deskriptivnu metodu istraživanja. Tako smo stekli važan uvid u kontekst društvenog položaja žena, čimbenika koji generiraju taj položaj kao i onih koji djeluju na promjene tog položaja. Odabrana deskriptivna metodologija omogućila je i ispitivanje nekih strukturnih veza među elementima ispitivane pojave. Osnovna varijabla bio je opći položaj žene u hrvatskom društvu, a uz nju bili su razlozi koji generiraju taj položaj te načini kojima se taj položaj može promijeniti.

U istraživanju smo primijenili metodu ankete. Za prikupljanje podataka izrađen je posebni instrument – anketni upitnik-esej. Uz pitanja kojima su prikupljeni opći demografski podaci, anketni upitnik sadržavao je dva pitanja otvorenog tipa kojima je indiciran društveni položaj žena: 1. *Što je danas lakše biti – muškarac ili žena i zašto?* te 2. *Kako je moguće promijeniti položaj žena i muškaraca?* Ovaj tip otvorenog pitanja omogućio je (da) ispitanicima da izlože sve što smatraju bitnim za društveni položaj žene/muškarca te da se navedeni razlozi inventariziraju, a problem sagleda obuhvatnije.

Podaci su obrađeni u računalnom programu Statistica, a od statističkih indikatora korišteni su postoci, proporcije i χ^2 -test. Kvalitativna obrada podataka odnosila se na inventarizaciju odgovora, empirijsko utvrđivanje kategorija i kategorizaciju odgovora ispitanika.

4. UZORAK ISTRAŽIVANJA

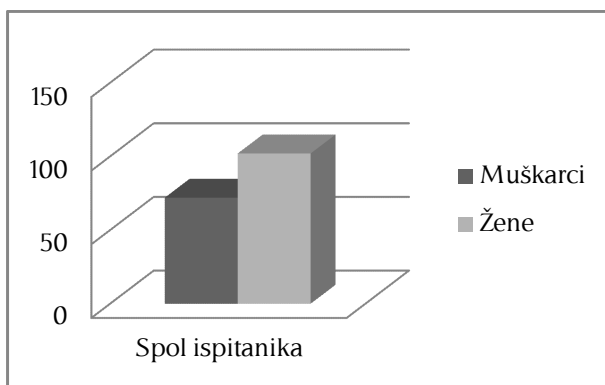
Istraživanje je provedeno na uzorku od 174 ispitanika. Uzorak je činilo 59 % ispitanica i 41 % ispitanika. Raspodjela ispitanika prema spolu vidljiva je iz sljedeće tablice.

Tablica 4: *Raspodjela ispitanika prema spolu*

SPOL	f	%
M – muški	72	41,38
Ž – ženski	102	58,62
Ukupno	174	100

Iz Grafa 1 vidljivo je da je u uzorku zastupljen nešto veći postotak ispitanica.

Graf 1: *Spolna struktura ispitanika*

Ispitanike smo prema dobi razvrstali u 3 skupine: mlađi od 25 godina, 25 do 50 godina i stariji od 50 godina.

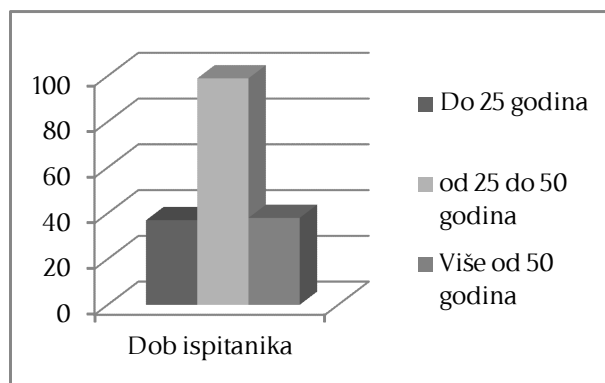
Raspodjela ispitanika prema dobi vidljiva je iz sljedeće tablice.

Tablica 5: *Raspodjela ispitanika prema dobi*

DOB	f	%
Do 25 godina	37	21,26
25 do 50 godina	99	56,90
Više od 5 godina	38	21,84
Ukupno	174	100

Iz Grafa 2 vidljivo je da je u uzorku najzastupljenija skupina ispitanika srednje dobi, od 25 do 50 godina.

Graf 2: Dobna struktura ispitanika

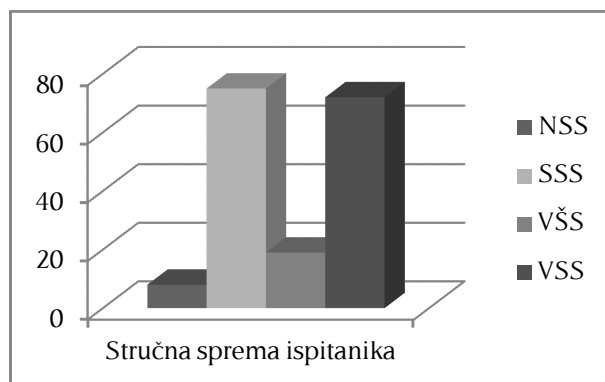
Ispitanike smo prema stručnoj spremi razvrstali u 4 skupine: niža stručna sprema, srednja stručna sprema, viša stručna sprema i visoka. Raspodjela ispitanika prema stručnoj spremi vidljiva je iz sljedeće tablice.

Tablica 6: Raspodjela ispitanika prema stručnoj spremi

STRUČNA SPREMA	f	%
NSS	8	4,60
SSS	75	43,10
VŠS	19	10,92
VSS	72	41,38
Ukupno	174	100

Iz Grafa 3 vidljivo je da su u uzorku najzastupljenije skupine ispitanika koji imaju srednju i visoku sprema.

Graf 3: Struktura ispitanika prema stručnoj spremi

III.

REZULTATI
EMPIRIJSKOG
ISTRAŽIVANJA

1. DRUŠTVENI POLOŽAJ ŽENA U HRVATSKOM DRUŠTVU

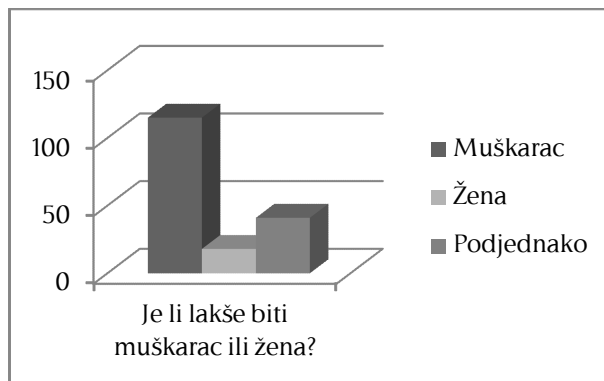
Društveni položaj žena u društvu može se istraživati na različite načine. Istraživanja usredotočena na tzv. sagledavanje objektivnog položaja oslanjaju se na obradu i analizu statističkih podataka. Dobiveni rezultati, analitično i sintetično, pokazuju položaj žena.

Postmoderna istraživanja jednako važnima drže način na koji ljudi opažaju stvarnost, interpretiraju događaje i konstruiraju socijalnu zbilju. Polazeći od navedenoga, u ovome istraživanju usredotočili smo se na ekstenzivne subjektivne kvantitativne i kvalitativne procjene društvenog položaja žena.

1.1. ČIMBENICI DRUŠTVENOG POLOŽAJA ŽENE U HRVATSKOM DRUŠTVU

U skladu s postavljenim ciljem i zadaćama istraživanja najprije smo ispitali procjene općeg položaja žene u društvu. Raspodjela odgovora ispitanika vidljiva je iz Grafa 4.

Graf 4: Pitanje: Je li lakše biti muškarac ili žena?

Iz odgovora ispitanika vidljivo je da je u društvu lakše biti muškarac nego žena. Da je *lakše biti muškarac* misli 115 ili 66,10 % ispitanika prema samo 18 ili 10,33 % ispitanika koji smatraju da je *lakše biti žena*. Da je u društvu *podjednako teško i ženama i muškarcima*, smatra 41 ili 23,57 % ispitanika. Podaci su prikazani u sljedećoj tablici.

Tablica 7: Pitanje: Je li lakše biti muškarac ili žena?

Lakše je biti	f	%
m - muškarac	115	66,10%
ž - žena	18	10,33%
m/ž - podjednako	41	23,57%
Ukupno	174	100 %

Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da je razlika u raspodjeli odgovora statistički značajna ($\chi^2= 88.586$, $SS= 2$), na razini značajnosti $p=0,00$ tj. da u populaciji češće možemo očekivati stav da je lakše biti muškarac negoli žena.

U nastavku prikazujemo rezultate kvalitativne analize - klasifikaciju čimbenika koji – po mišljenju ispitanika - utječu na položaj u društvu.

Ispitanicima smo ponudili tri odgovora: *lakše je biti muškarac*, *lakše je biti žena* i *podjednako je lako/teško i ženama i muškarcima*.

Najprije - **zašto je lakše biti žena?** Prema odgovorima naših ispitanika vidi se da samo 18 ili 10,33 %, smatra da je lakše biti žena zato što:

- » *stalno se bore za svoja prava, a ravnopravne su; žene su se uspjele izboriti za bolji položaj;*
- » *žene su sposobnije od muškaraca; može isto napraviti kao i muškarac; čvršće stoji na nogama u svakom smislu; lakše se snalaze u svemu; u svemu za što je zainteresirana, uspijeva; žena može savladati sve izazove koji se stavljaju pred nju;*
- » *obrazovana, samostalna, "emancipirana"; neovisna u svakom pogledu;*
- » *žene su ravnopravne s muškarcima, lakše se snalaze u životu, i imaju veću podršku društva;*
- » *žena, zato što ima veća prava, kraće radi tj. kraći radni staž a dulje žive, više bolovanja, porodiljni dopust;*
- » *žena jer ima veća prava od muškarca i duže živi, ima kraći radni staž i puno ih se više štedi od muškaraca;*
- » *žene mogu doći do posla lakše radi percipiranja ženskog spola kao ljepšeg, nježnijeg;*
- » *žena – zbog fizičkih predispozicija te društvenog statusa;*
- » *muškarcima je teže jer se od njih očekuje više nego što je većina sposobna dati - očekuje se uspjeh na poslu, sa ženama, financijski dobra situacija, poželjan izgled, prihvaćanje emancipacije žena i*

- prilagodba novom, „ženskom“ svijetu;*
- » *muškarac mora platiti svaki račun;*
 - » *muškarac je izgubio svoju funkciju u svakom smislu, jedino u poslu i biznisu vode glavnu riječ;*
 - » *bez žene ne bi bilo svijeta.*

Dakle, ispitanici smatraju da osnovni razlozi što, u odnosu na muškarce, žene imaju povoljniji društveni položaj, leže u većim sposobnostima, višoj motivaciji, zauzimanju žena za sebe, obrazovanosti, društvenoj zaštiti i korištenju svih ženskih predispozicija - razlozima povezanim s ponašanjem žene kao jedinke.

Nadalje, zanimalo nas je **zašto je teže biti žena?**

Odgovore ispitanika najprije smo inventarizirali, a potom svrstali u nekoliko kategorija – čimbenika.

Prema odgovorima 115 ili 66,10 %, naših ispitanika, osnovni čimbenici težeg položaja žena su:

- A. podređeni položaj i neravnopravnost u svijetu rada,
- B. nesrazmjerno učešću neplaćenom radu u kući,
- C. opći položaj žena u društvu i
- D. vladajući društveni stereotipi o podređenosti žena.

A. Podređeni položaj i neravnopravnost u svijetu rada

Naše ispitivanje pokazalo je da na neravnopravnost žena u svijetu rada utječe nekoliko čimbenika:

- a) nedostupnost rada,
 - b) potplaćenost i
 - c) sporije napredovanje u karijeri.
- a) nedostupnost rada – rad je dostupniji muškarcima negoli ženama:
- » *muškarci imaju više pogodnosti pri zapošljavanju;*
 - » *muškarci imaju prednosti pri zapošljavanju i veće mogućnosti u napredovanju, bolja radna mjesta i više plaće*
 - » *muškarci se lakše zaposle, dobivaju bolja radna mjesta i veću plaću;*
 - » *lakše je biti muškarac jer su oni u današnjem svijetu kapitalizma lakše prolaze od žena u tijeku rada i poslovanja;*
 - » *muškarac se lakše zaposli*
 - » *Muškarac. Lakše se zaposli*

- » Žena teže nađe zaposlenje.
 - » Muškarci se lakše zapošljavaju, imaju veće plaće, rjeđe dobivaju otkaze, manje su uključeni u odgoj djece i vođenje domaćinstva
 - » muškarci imaju prednosti u zapošljavanju pred ženama
 - » Također, žene u svijetu još uvijek nisu dovoljno priznate po ravnopravnosti sa muškarcima
 - » Muškarac se lakše zapošljava, po potrebi prekvalificira i veća mogućnost zaposlenja u raznim poslovima
 - » Lakše je biti muškarac jer brže dobije posao, manja je vjerojatnost dobivanja otkaza.
 - » muškarac kao pojava daje dojam većeg autoriteta, još uvijek se gleda kao jači spol, na radnom mjestu se ne mora dokazivati kao žena, i sam rukovoditelj se drugačije ponaša na radnom mjestu prema muškarcu u odnosu na ženu
 - » brojne institucije kao i pojedinci daju prednost muškarcima pri zapošljavanju.
- b) potplaćenost
- » žene su za jednak ili sličan rad manje plaćene:
 - » Muškarcima je lakše zaposliti se i bolje su plaćeni;
 - » za svoj rad često je manje plaćena, osim tog ima druge kućanske poslove
 - » žene manje plaćene za poslove
- c) sporije napredovanje u karijeri:
- » imaju primat kod zaposlenja zbog još uvijek prisutnog shvaćanja vredine
 - » Muškarac će prije biti odabran za neki posao, više su cijenjeni u društvu;
 - » Muškarac jer imaju mnogo više mogućnosti. smatra da muško može bolje napraviti nego žena;
 - » muškarci imaju manje posla općenito; muškarci su u wemu privilegirani;
 - » žene imaju manje "prava" na pogrešku (u poslu) nego muškarci.
 - » Općenito je napredovanje žena u poslovnom svijetu manje. Često su primorane odgađati porod.

- » živimo u svijetu muškaraca, lakše je u tom poslovnom svijetu biti muškarac, jer se žena i dalje mora puno više dokazivati, a i često od muškaraca doživljena kao seksualni objekt;
- » Muškarca se shvaća ozbiljnije kad govori, napreduje brže i lakše, žena kao moguća buduća majka, izjednačava se sa pojmom opasnosti.
- » žene kao puno bolji lideri, još uvijek smo poražene po zastupljenosti na tim pozicijama;
- » nemaju dr. obveza i pretpostavka je da su raspoloživi u svakom dobu; kad je riječ o poslu - nije potrebno paziti na 'biološki sat', ne dolazi u pitanje odabir između posla i obitelji
- » Živimo u muškom svijetu gdje su, naravno, povlastice za muške velike. Veće plaće, bolji, uljudniji pristup muškarcima, bolje beneficije,... muškarci na istom radnom mjestu, i za istu razinu kompetencija dobivaju veću plaću. Kod nas je još uvijek uvriježen patrijarhalan način života, pa žena još uvijek mora nakon posla doma kuhati, brinuti o djeci i sl. .
- » Ima veća primanja i bolje poslove. Brine se za preživljavanje obitelji. Više zaraduje, a odgoj djece prepusti ženi.
- » Muškarac - uglavnom obavlja samo one poslove koji su vezani za njegovu struku i karijeru
- » Žene imaju manje plaće, a veći teret snose u odgoju djece i obavljanju poslova u domaćinstvu;
- » muškarci imaju veći izbor radnih mjesta. Ne bore se sa trudničkim bolovanjima i otkazima zbog toga.
- » Muškarac - na istim poljima bolje prolaze, bolje su plaćeni, ozbiljnije shvaćeni. kod zapošljavanja lakše budu primljeni jer su potencijalno manje na bolovanju, plaća za isti posao je veća za cca 20% od plaće žene.
- » m. imaju više mogućnosti za što bolji uspjeh u poslovnom svijetu.
- » Mnogi misle da pojedini poslovi nisu za žene.
- » Kao muškarac je puno lakše napredovati i steći veću poziciju u društvu i na poslu
- » žena mora puno učiti i kad nauči mora se dokazivati i bolje i više raditi, a nikada nije više plaćena za svoj rad od muškarca

- » Žene se moraju više dokazivati.
 - » Muškarac, zato što se ne očekuje da sa jednakim žarom sudjeluje u obitelji i u poslovnoj sferi.
 - » Brže i lakše napreduju u poslovnom okruženju, često su za isti posao koji obavljaju muškarci i žene nejednako plaćeni u korist žene su u različitim situacijama često diskriminirane;
 - » uvijek je donekle pristutna diskriminacija žena u profesionalnom i privatnom životu
 - » Još uvijek se smatra da muškarci bolje obavljaju posao od žene,
 - » žene moraju uložiti više truda da bi postigle uspjeh kojeg muškarci puno lakše ostvare.
 - » Žene općenito nisu u ravnopravnom položaju. U poslovnom smislu na tu neravnopravnost utječe biološka funkcija žene
 - » za isti posao muškarac je više plaćen. Prije dobije posao, jer ne ide na porodiljni dopust
 - » muškarci imaju bolja radna mjesta; bolje plaćeni za isti posao
 - » Poslovna žena da bi uspjela na početku treba puno više truda kako bi se dokazala nego što to treba muškarcu;
 - » M. lakše dolaze do zaposlenja, položaja i bolje su plaćena njihova radna mjesta.
 - » U kućanskim poslovima većina pomaže ženama, ali žene nose teret obitelji djece, a posvećuju se i poslu i karijeri.
 - » manji izbor radnih mjesta; manje plaćena, teže napreduje na poslu i teže dolazi do rukovodećeg posla.
 - » Radi trudnoće i bolovanja zbog djece, dobiva otkaz.
- B)
- » Nesrazmjerno učešće u neplaćenom radu u kući
 - » M. radi 8 sati, a žena 24. Žena drži 4 ćoška u kući;
 - » Muškarci su bolje su plaćeni nego žene.
 - » U obitelji podizanje djece, njihovom školovanju, kuhanju, pospremanju te u brizi za starije članove obitelji žene se puno više angažiraju
 - » Žena je uglavnom još opterećena (posao, djeca, kuća) itd. žene su majke i većina ih se tako ponaša pa zbog toga imaju više obveza
 - » žena osim profesionalnih obveza na radnom mjestu ima mnogo ob-

- veza u obitelji.
- » Žene osim posla (profesionalnog) obavljaju mnogo kućanskih poslova što se vrlo često zanemaruje muškarac, jer kud i kamo ima manje obveza;
 - » brigu o djeci vodi žena, brigu o kućanskim poslovima te također i o samom mužu vodi žena.
 - » Žena i nadalje mora biti i dobra domaćica, uzorna majka, bez-prijekorna supruga, a uz to naočita, školovana, zaposlena, uvijek nasmijana i muškarcu (suprugu) podatna.
 - » Lakše je biti muškarac (koji se samo i uglavnom bavi sam sa sobom i ne žele biti odgovorni, ni za što „suvišno“, a posebno za odgoj djeteta);
 - » muškarac radi savim određene poslove čiji su rezultati zbog toga vidljivi.
 - » Žena drži 3 ugla kuće a ti tome je u radnom odnosu, jednako sudjeluje u stvaranju kućnog budeta.
 - » Ženi je danas sigurno puno teže neročito ako je oformila obitelj i ako radi, a mora i želi raditi. Obitelj
 - » Muškarac – jer ne mora toliko voditi brigu o obitelji; manji teret pada na njeza oko odgoja djece i oko vođenja kućanstva;
 - » Mislim muško, jer ne moraju biti super tata, super muž, super kuhar, super djelatnik i sve ostalo kao što se od žena očekuju pod obavezno; više se uvažava njihovo mišljenje mada žene ipak napreduju, dokazuju se, ali jako polako!
 - » od žena puno više treži A: da budu lijepe, pametne, nježne, inteligentne, ženstvene, B: logične, ustrajne, hrabre, uspješne poslovno, ambiciozne. Od muškaraca se traži manje toga, više od onog iz kategorije B, amanje iz A.
 - » pred žene je danas stavljen veliki izazov biti super mama, super u wome poslu, super supruga i negdje uspuno izgubim sebe.
 - » Žene su uspješnije na poslu, time više angažirane nego prije na poslu, a kad kuće ih dočekuju sve obveze.
 - » Žele li biti uspješne na poslu teško im je uklopiti i radanje;
 - » Podjela poslova u društvu nije ravnopravna između muškaraca i žena. Očekuje se veliki angažman žena u obavljanju radnih zadata-

ka, ali pri tome ne postoji značajno rasterećenje žena u kućanskim poslovima.

- » Biti žena nije jednostavno, jer podmirivanje svih obveza ne ostavlja niti vremena niti volje a ni mogućnosti za bilo što drugo;
- » žena posebno u kući i obitelji, odgoj djece i briga za roditelje, a uz to mora i biti zaposlena,
- » zbog pravila u svijetu koji su uglavnom muška jer ih muškarci i donose,
- » jer se ženu kao javnu osobu olako javno kritizira i osuđuje, seksistički odnos prema ženi
- » Žena napravi mnogo poslova, poslovi u obitelji koji nisu vidljivi pa zato i ne mogu biti vrednovani
- » Muškarac jer je povećen samo jednoj sferi.
- » Žena drži tri kuta u kući a muž jedan;
- » muškarac ima manje obaveza od žene naručito nakon radnog odnosa;
- » žena briga o kući i familiji, brine o djeci
- » lakše je biti muškarac jer ima manje obaveza za razliku od žena koje imaju puno više posla;
- » ženama nitko ne plaća svakodnevni rad u kući, to pranje, peglanje, kuhanje, čišćenje, briga oko djece;
- » u manjem dijelu muškarci preuzimaju na sebe obaveza u kući i oko obitelji,
- » Na muškarcu je da radi i da zaraduje za obitelj a na ženi je da radi, da zaraduje, da se brine o djeci, kući, izdancima i o muškarcu
- » Žena drži tri kuta u kući a muž jedan disproporcija obaveza i statusa izraženija na ženskoj strani
- » Muškarac oblikvaća manje društvenih uloga.
- » Od žena su mnogo veća očekivanja da budu uspješne u osobnom (supruža, žena, majka, lojalna kći svojim roditeljima,..) i radnom kontekstu
- » Od žena se očekuje da budu uspješne poslovne žene, majke i supruge i žene se osjećaju neuspješnima i nedovoljno dobrim, a i društvo ih tako gleda ako zakažu u bilo kojem od tih segmenata;
- » žena, osobito zaposlena, ima više uloga, koje bi trebala uspješno

- ostvariti (majka, supruga, domaćica, zaposlenica)
- » obveze muškarac su samo ono što oni sebi zadaju.
 - » Žene pak moraju sve odraditi, dokazivati se na poslu, kući;
 - » žene su uz sve dosadašnje uloge (majke, kuharice, spremačice) preuzele i profesionalni posao;
 - » Muškarac se smatra kao eventualna pomoć, a ne kao jednakopravni partner u svim poslovima;
 - » kod zaposlenja prije se zapošljavaju muškarci, prije napreduju na radnom mjestu, bolje ih se plaća za ista radna mjesta,
 - » u obitelji, već ć inom žene obavljaju još uvijek sve kućanske poslove i vode brigu o djeci
- C) Opći položaj i društveni stereotipi o podređenosti žene
- » Nismo razvili svoju svijest da te mjere da sve poslove mogu kvalitetno i jedni i drugi obavljati. Oni si samo međusobno pomažu da bolje i kvalitetnije žive;
 - » Nije žena pilot – heroj, nije muškarac koji kuha – papučar društveno uvjetovano kroz povijest
 - » Muškarcima su neka ponašanja dopuštena, dok su ista ženama zabranjena;
 - » Društvo je patrijahalno i kao takvo više podređeno muškarcima nego ženi
 - » Inertnost žena i prepuštanje pridonosi još više takvom položaju. još uvijek je lakše biti muškarac zbog još uvijek uvriježenih tradicionalnih stavova
 - » Muškarac – još uvijek ih se smatra superiornijima, pametnijima, sposobnijima, vrijednijima;
 - » živimo u tradicionalnom društvu gdje se razmišlja da je ženi mjesto u kući tj. da bude dobra domaćica;
 - » Muškarac jer je patrijahalni korijen društva, još uvijek vrlo jak i prisutan u mentalitetu i žena i muškaraca;
 - » žene su još uvijek u našem društvu tretirane kao manje vrijedne i sposobne, slabije su plaćene te teže dolaze do vodećih pozicija na poslu
 - » Muškarac – radi manjeg broja uloga koje se očekuju da obavlja i

- manjeg broja predrasuda za muškarce*
- » *wijet (funkcionira na muški način; to je vidljivo po odnosima moći (žene su i dalje na mjestima s manje moći),*
 - » *još uvijek postoje muške i ženske profesije*
 - » *muškarci ne brinu o ničemu, idu na kavu i gledaju sport, a žena briga o kući i porodici, brine oko djece... ;*
 - » *Nitko ne očekuje da on sam muškarac radi za cijelu obitelj, imaju manji obim svakodnevnih poslova. Što god naprave super je, nitko ne očekuje da se emocionalno ne angažiraju u obitelji*
 - » *još uvijek na neki način više poštuje ono što muškarac kaže, muško mišljenje,*
 - » *Lakše je biti muškarac jer imamo prednosti u odnosu na žene, barem što se tiče radnih mjesta i općenito pogleda na muškarce – u obitelji, društvu,*
 - » *poslulinferiornost muškarca nad ženom je uvriježeno mišljenje od davnih vremena*
 - » *Zavladao primitivizam koji se temelji na patrijarhalnim nazovim vrijednostima, a koji ženu vežu uz kućicu, metlu i krevet.*
 - » *Muškarci određuju i nameću pravila ponašanja i djelovanja ovo je wijet muškaraca;*
 - » *„lakše“ znači da su muškarci ili neodgovorni ili neosjetljivi*
 - » *Muškarcima su društveno dozvoljena ponašanja i ophođenja koja ženama nisu.*
 - » *Brojčano su nadmoćniji u medijima, politici, kulturi, sportu. Često su na vodećim mjestima u tvrtkama i lakše dolaze do zaposlenja.*
 - » *U 20. st. dolazi do afirmacije žena, ali više deklarativno. Ravnopravnost spolova nam donosi nove odgovornosti bez obveza.*
 - » *Muško - glava kuće Muškarac jer ima veća prava, glava je kuće, više se sluša muškarac.*

Nadalje, ispitani smo priklanjajući stavu: *Podjednako je teško biti žena i muškarac.*

Ukupno 41 ili 23,57 % ispitanika smatra da je podjednako teško i ženama i muškarcima. Razloge tome ispitanici vide u različitim čimbenicima.

- A) Nesigurno tržište rada (egzistencijalna nesigurnost)
- » *Danas nije lako biti niti muškarac niti žena. Većina nas je u neizvjesnosti što se tiče egzistencije.*
 - » *pozicija muškaraca i žena drugačija je ovisno o području života koje se proučava a kada je riječ o našem društvu onda treba reći da je podjednako teško muškarcima i ženama –danas radiš sutra te čeka knjižica*
 - » *Situacija se mijenja nabolje i u stvarnom životu gdje se mnoge nejednakosti s obzirom na spol polako gube i to je dosta često primjetno u odnosu mladih obrazovanih žena i muškaraca. Međutim, danas je jednako teško vima, pogotovo mladim ljudima koji ne mogu naći posao i egzistencijalno su ugroženi,*
 - » *Danas mladi ljudi bez obzira na spol kod nas nemaju perspektivu kad se svaki dan dijele otkazi.*
 - » *U sadašnjem socijalo-ekonomskom položaju, globalizaciji, emancipaciji žena, jednako gube vi.*
 - » *gledajući iz neke ekonomske perspektive muškarci su i dalje za isti posao u većini slučajeva plaćeni više ali mislim da idemo prema izjednačavanju plaća i položaja;*
 - » *Živimo u društvu u kojem vladaju korupcija, kvazi demokracija i nemoralnosti koji ne poznaju spolne razlike.*
 - » *Ni muškarci ni žene ne mogu dobiti posao nakon završene škole.*
 - » *Nema dovoljno radnih mjesta niti za muškarce niti za žene.*
- B) Promijenjena društvena očekivanja

Norme ponašanja muškaraca i žena u suvremenom su se svijetu značajno promijenila te je zbog toga položaj žena i muškaraca podjednako težak:

- » *uloge i jednih i drugih u društvu izmiješali do te mjere da nitko ne zna koja je njezova uloga u društvu i u obitelji i zbog toga im je jednako teško odnosno lako kako se uzme;*
- » *očekivanja su značajno drugačija-žena ne mora biti poslušna domaćica niti muškarac treba biti glava obitelji;*
- » *ni jednim ni drugima nije lako, samo na različiti način gledaju na probleme sa kojima se susreću u suvremenom svijetu koji nam je*

nametnua nova pravila.

- » Mladi obrazovani muškarc i žene počinju se smatrati ravnopravnima u svim pogledima. Podjela na ženske i muške kućanske poslove polako nestaje, čest slučaj su i mladi očevi koji ostaju na porodiljnom dopustu kako bi se brinuli za svoje dijete. Mlade obrazovane djevojke shvaćaju voja prava i ulogu sebe u suvremenom društvu vide puno drugačije nego njihove majke, none ili pranone.
- » Muškarc i u segmentu svog djelovanja podnose jednak teret kao i žene u segmentu svog djelovanja; nema bitnih razlika jer svatko tko je odgovoran ima otežan položaj (u našem društvu).
- » podjednak svaki spol ima svoje prednosti i mane i najčešće žene misle kako je muškarcima lakše, a muškarc i misle kako je ženama lakše.
- » Svatko se mora boriti za svoje ciljeve, spol uopće nije bitan (muškarc i su izvrsni kuhari a žene predsjednice vlada)- sve donedavno to se činilo nemogućim.

C) Ostali čimbenici

- » ...Ipak, često čujem od drugih žena da im je teže nego muškarcima, no povezujem to prvenstveno s drugačijim kontekstom u kojem žive i rade: u mojem je poslu i prema ženama i prema muškarcima postavljen isti zahtjev. Smatram da je podjednako teško i muškarcima i ženama (kako u kojem segmentu života), vrijedi pravilo: „kako posiješ, tako ćeš i žeti“;
- » za napredovanje i svi koji ga ispune, napreduju, ali u nekim drugim strukama nije tako i žene se primjerice često nađu u situaciji da je napredovanje omogućeno muškom kolegi koji je možda manje obrazovan nego neka od žena, no na upravljačkim mjestima još se uvijek radije vidi muškarac (kao da vlada neko opće mišljenje i među muškarcima i među ženama da su muškarc i bolji šefovi, pravedniji, profesionalniji, nego što to može biti žena).
- » Kad smo kod različitih konteksta, spomenut ću i kontekst koji nazivam „obiteljska situacija“. Usporedila bih pritom ženu s obitelji nasuprot ženi bez obitelji te muškarca s obitelji nasuprot muškarcu bez obitelji, radije nego muškarca u obitelji nasuprot ženi u

obitelji. Naime, mislim da je ključno pitanje je li lakše biti žena bez obiteljskih obaveza ili pak živjeti u obitelji, tj. je li lakše biti otac i supruga, nego živjeti sam. Prema mojem mišljenju i iskustvu naime suvremeni supruzi dijele gotovo sve poslove sa svojim suprugama i općenito gledano podjednako se brinu o djeci. No, to sam zaključila zato što dolazim iz obitelji intelektualaca, a i sve moje prijateljice i poznanice koje imaju obitelj, visoko su obrazovane i udane za intelektualce – možda je stanje drugačije u kontekstu kad su supružnici drugačije odgojani i obrazovani.

- » *Žene su se emancipacijom i ostvarivanjem zakonskih prava na rad, jednakost ...afirmirale u društvu kao jednako vrijedni članovi.*
- » *Zависи o uključenosti u kućanstvo, odgoj djece i međusobno uvažavanju supružnika.*
- » *ve ovisi o pojedincu, kako se ponaša i kako se izbori za sebe.*
- » *nedaće pogadaju i jedno i drugo; položaj žena u današnjem društvu je skoro jednak položaju muškaraca.*

Na osnovi dobivenih odgovora možemo zaključiti da su brze promjene u našem tranzicijskom društvu, praćene općom ekonomskom nesigurnošću, najznačajniji faktor koji utječe na podjednako težak položaj žena i muškaraca.

Odgovori ispitanika, barem na razini pilot istraživanja, indiciraju zaključak da je u hrvatskom društvu razvijena svijest ili javna percepcija o težem položaju žena – nesrazmjernom/a opterećenosti spolova i neravnopravnosti žena.

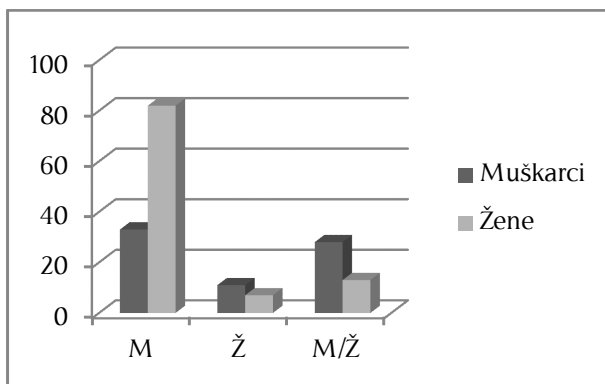
Znatna razlika u čestini odgovora (χ^2 -test) pokazuje da nema većih dvojbi o neravnopravnom položaju žena. Naše istraživanje podudara se s drugim istraživanjima koja potvrđuju da u našem društvu žene nisu ravnopravne s muškarcima.

2. DRUŠTVENI POLOŽAJ ŽENA I NEOVISNE VARIJABLE

2.1. DRUŠTVENI POLOŽAJ ŽENA I SPOL ISPITANIKA

Ispitali smo podudaraju li se percepcije ispitanika o položaju žena sa spolom ispitanika. Raspodjela odgovora ispitanika vidljiva je iz Grafa 5.

Graf 5: Pitanje: *Je li lakše biti muškarac ili žena?* i spol ispitanika

Iz odgovora ispitanika vidljivo je da žene i muškarci različito opažaju položaj žene u društvu.

Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da je razlika u raspodjeli odgovora statistički značajna ($\chi^2 = 22.759$, $SS = 2$, na razini značajnosti $p = 0,00$). Možemo uopćiti stav da žene i muškarci različito opažaju društveni položaj žena, tj. možemo očekivati da veći broj žena negoli muškaraca smatra da je *teže biti žena negoli muškarac*.

Tablica 8: Raspodjela odgovora na pitanje: *Je li lakše biti muškarac ili žena?* i spol ispitanika

Odgovori	Muškarci		Žene	
	f	%	f	%
m- muškarac	33	28,79 %	82	71,30 %
ž - žena	11	61,11 %	7	38,89 %
m/ž - podjednako	28	68,29 %	13	32,71 %
Ukupno	72	41,38 %	102	58,62 %

Da je *lakše biti muškarac* misli 33 ili 28,70 % ispitanika i 82 ili 71,30 % ispitanica. Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da je

razlika u raspodjeli odgovora statistički značajna ($\chi^2= 20,878$, $SS= 2$, na razini značajnosti $p=0,00$). Možemo uopćiti stav da veći broj žena negoli muškaraca smatra da je *lakše biti muškarac*.

Da je *lakše biti žena* misli 11 ili 61,11 % ispitanika i 7 ili 38,89 % ispitanica. Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da razlika u raspodjeli odgovora nije statistički značajna ($\chi^2= 0,889$, $SS= 2$, na razini značajnosti $p=0,34$). Ne možemo uopćiti stav da veći broj muškaraca negoli žena smatra da kako je *lakše biti žena*.

Da je *podjednako teško biti muškarac i žena* misli 28 ili 68,29,11 % ispitanika i 13 ili 32,71 % ispitanica. Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da je razlika u raspodjeli odgovora statistički značajna ($\chi^2= 5,488$, $SS= 2$, na razini značajnosti $p=0,01$). Možemo uopćiti stav da veći broj muškaraca negoli žena smatra da je *podjednako teško biti muškarac i žena*.

Analiza društvenog položaja žena pokazuje da najveći broj muškaraca 33 ili 45,83 % smatra da je *lakše biti muškarac*, njih 11 ili 15,28 % da je *lakše biti žena*, a 28 ili 38,89 % da je *podjednako teško biti žena, odnosno muškarac*.

Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da je razlika u raspodjeli odgovora statistički značajna ($\chi^2= 11,083$, $SS=2$, na razini značajnosti $p=0,00$). Možemo uopćiti stav da veći broj muškaraca smatra da je *teže biti žena negoli muškarac*. Ovaj zaključak, barem na razini pilot istraživanja, opovrgava stereotip o dominirajućem seksizmu muškaraca.

Analiza društvenog položaja žena pokazuje da najveći broj žena 82 ili 82,40 % smatra da je *lakše biti muškarac*, njih 7 ili 6,86 % da je *lakše biti žena*, a 13 ili 12,84 % da je *podjednako teško biti žena, odnosno muškarac*.

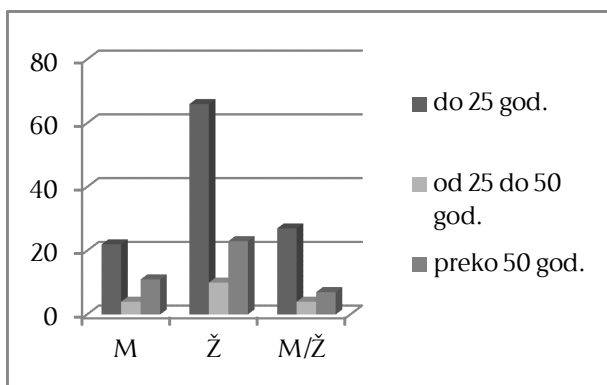
Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da je razlika u raspodjeli odgovora statistički značajna ($\chi^2= 102,176$, $SS=2$, na razini značajnosti $p=0,00$). Možemo uopćiti stav da veći broj žena smatra da je *teže biti žena negoli muškarac*. Žene su svjesne svoje društvene neravnopravnosti.

2.2. DRUŠTVENI POLOŽAJ ŽENA I DOB ISPITANIKA

U nastavku smo ispitali podudaraju li se percepcije ispitanika o *težem položaju žena* s dobi ispitanika ili nisu povezane (sa dobi?)

Raspodjela odgovora ispitanika vidljiva je iz grafa 6.

Graf 6: Pitanje: Je li lakše biti muškarac ili žena? i dob ispitanika

Iz odgovora ispitanika vidljivo je da ispitanici različite dobi različito opažaju položaj žene u društvu.

Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da razlika u raspodjeli odgovora nije statistički značajna ($\chi^2= 1,435$, $SS=2$, na razini značajnosti $p=0,838$). Ne možemo uopćiti zaključak da ispitanici različite dobi različito procjenjuju društveni položaj žena.

Da je *lakše biti muškarac* misli 22 ili 19,13% ispitanika do 25 godina, 66 ili 57,39% ispitanika do 50 godina i 27 ili 23,48% ispitanika starijih od 50 godina. Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da je razlika u raspodjeli odgovora statistički značajna ($\chi^2= 30,278$, $SS=2$, na razini značajnosti $p=0,00$). Možemo uopćiti stav da veći broj muškaraca srednje dobi negoli mladih i starijih muškaraca smatra da je *lakše biti muškarac*.

Tablica 9: Raspodjela odgovora na pitanje: Je li lakše biti muškarac ili žena? i dob ispitanika

Odgovori	do 25 god.		od 25 do 50 god.		preko 50 god.	
	f	%	f	%	f	%
Lakše je biti						
m- muškarac	22	19,13 %	66	57,39 %	27	23,48 %
ž - žena	4	22,22 %	10	55,56 %	4	22,22 %
m/ž - podjednako	11	26,83 %	23	56,1 %	7	17,07 %
Ukupno	37	21,26 %	99	56,90 %	38	21,84 %

Da je *lakše biti žena* misli 4 ili 22,22% ispitanika do 25 godina, 10 ili 55,56% ispitanika do 25-50 godina i 4 ili 22,22% ispitanika starijih od 50 godina. Dakle, najveći broj ispitanika srednje dobi smatra da je *lakše biti žena*, naspram manjeg broja mladih i starijih ljudi koji podržavaju taj stav. Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da razlika u raspodjeli

odgovora nije statistički značajna ($\chi^2 = 4$, $SS=2$, na razini značajnosti $p=0.135$). Ne možemo uopćiti stav da ispitanici različite dobi smatraju da je *lakše biti muškarac*.

Da je *podjednako teško biti muškarac i žena* misli 11 ili 26,83 % ispitanika do 25 godina, 23 ili 56,1 % ispitanika od 25-50 godina i 7 ili 17,07 % ispitanika starijih od 50 godina. Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da je razlika u raspodjeli odgovora statistički značajna ($\chi^2=10,146$, $SS= 2$, na razini značajnosti $p=0,00$). Možemo uopćiti zaključak da se ispitanici različite dobi razlikuju u stavu da je *podjednako teško biti muškarac i žena*. Taj stav najprisutniji je u populaciji srednje dobi.

Analiza društvenog položaja žena pokazuje da ispitanici, neovisno o dobi, najučestalije podržavaju stav o *težem položaju žena negoli muškaraca*.

Najveći broj ispitanika do 25 godina, njih 22 ili 59,46 %, smatra da je *lakše biti muškarac*, njih 4 ili 10,81 % da je *lakše biti žena*, a 11 ili 29,73 % da je *podjednako teško biti žena, odnosno muškarac*. Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da je razlika u raspodjeli odgovora statistički značajna ($\chi^2= 15,167$, $SS=2$, na razini značajnosti $p=0,00$). Možemo uopćiti stav da mlađi ljudi najučestalije prihvaćaju stav da je *lakše biti muškarac*, a znatno rjeđe stavove – *lakše je biti žena i podjednako je teško biti žena, odnosno muškarac*. Zaključujemo da su mladi svjesni neravnopravnosti žena u društvu.

Analiza društvenog položaja žena pokazuje da najveći broj ispitanika 25-50 godina, njih 66 ili 66,67 % smatra da je *lakše biti muškarac*, njih 10 ili 10,10% da je *lakše biti žena*, a 23 ili 23,23 % da je *podjednako teško biti žena, odnosno muškarac*. Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da je razlika u raspodjeli odgovora statistički značajna ($\chi^2= 52,061$, $SS=2$, na razini značajnosti $p=0,00$). Možemo uopćiti stav da ljudi srednje dobi najučestalije prihvaćaju stav da je *lakše biti muškarac*, a znatno rjeđe stavove – *lakše je biti žena i podjednako je teško biti žena, odnosno muškarac*. Zaključujemo da su ljudi srednje dobi svjesni neravnopravnosti žena u društvu.

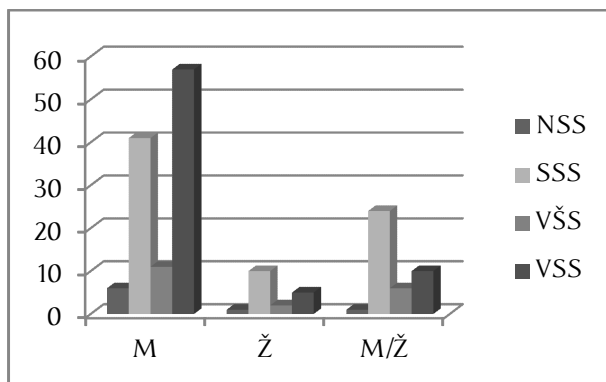
Najveći broj ispitanika starijih od 50 godina, njih 27 ili 71,05 % smatra da je *lakše biti muškarac*, njih 4 ili 10,53 % da je *lakše biti žena*, a 7 ili 18,42 % da je *podjednako teško biti žena, odnosno muškarac*. Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da je razlika u raspodjeli odgovora statistički značajna ($\chi^2= 24,684$, $SS=2$, na razini značajnosti $p=0,00$). Možemo uopćiti stav da stariji ljudi najučestalije prihvaćaju stav da je *lakše biti muškarac*, a znatno rjeđe stavove – *lakše je biti žena i podjednako je teško biti žena, odnosno muškarac*. Zaključujemo da su stariji ljudi svjesni neravnopravnosti žena u društvu.

2.3. DRUŠTVENI POLOŽAJ ŽENA I NAOBRABZA ISPITANIKA

Podudaraju li se percepcije o *težem položaju žena* sa stručnom spremom ispitanika?

Raspodjela odgovora ispitanika vidljiva je iz Grafa 7.

Graf 7: Pitanje: *Je li lakše biti muškarac ili žena? i stručna sprema ispitanika*

Iz odgovora ispitanika vidljivo je da ispitanici različite školske naobrazbe različito opažaju položaj žene u društvu.

Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da razlika u raspodjeli odgovora nije statistički značajna (Yatesov $\chi^2=8.919$, Yatesov $p= 0.17818496$). Ne možemo uopćiti zaključak da ispitanici različitog stupnja školske naobrazbe različito procjenjuju društveni položaj žena.

Tablica 10: Pitanje: *Je li lakše biti muškarac ili žena? i stručna sprema ispitanika*

Odgovori	NSS		SSS		VŠS		VSS	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Lakše je biti								
m- muškarac	6	5,22%	41	35,65%	11	9,57%	57	49,56%
ž - žena	1	5,56%	10	55,56%	2	11,11%	5	27,78%
m/ž - podjednako	1	2,43%	24	58,54%	6	14,63%	10	24,69%
Ukupno	8	4,60%	75	43,10%	19	10,92%	72	41,38%

Da je *lakše biti muškarac* misli 6 ili 5,22 % ispitanika niže naobrazbe, 41 ili 35,65 % ispitanika srednjeg stupnja naobrazbe, 11 ili 9,57 % ispitanika više naobrazbe i 57 ili 49,56 % ispitanika s visokom naobrazbom. Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da je razlika u raspodjeli odgovora statistički značajna ($\chi^2= 61,939$, $SS=3$, na razini značajnosti $p=0,00$).

Možemo uopćiti stav da visokoobrazovana populacija (VŠS, VSS) u većoj mjeri procjenjuje da je teže biti žena.

Da je lakše biti žena misli 1 ili 5,56 % ispitanika niže naobrazbe, 10 ili 55,56 % ispitanika srednjeg stupnja naobrazbe, 2 ili 11,11 % ispitanika više naobrazbe i 5 ili 27,78 % ispitanika s visokom naobrazbom. Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da je razlika u raspodjeli odgovora statistički značajna ($\chi^2= 61,939$, $SS=3$, na razini značajnosti $p=0,00$). Možemo uopćiti stav da visokoobrazovana populacija (VŠS, VSS) u većoj mjeri procjenjuje da je teže biti žena.

Da je podjednako teško biti žena, odnosno muškarac misli 1 ili 2,43 % ispitanika s nižom naobrazbom, 24 ili 58,54 % ispitanika sa srednjim stupnjem naobrazbe, 6 ili 14,63 % ispitanika s višom naobrazbom i 10 ili 24,69 % ispitanika s visokom naobrazbom. Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da je razlika u raspodjeli odgovora statistički značajna ($\chi^2= 28,561$, $SS=3$, na razini značajnosti $p=0,00$). Možemo uopćiti stav da populacija srednjeg stupnja naobrazbe u većoj mjeri od ostalih procjenjuje da je podjednako teško biti žena, odnosno muškarac.

Analiza društvenog položaja žena pokazuje da najveći broj ispitanika niže naobrazbe, njih 6 ili 75 %, smatra da je lakše biti muškarac, 1 ili 12,5 % da je lakše biti žena, a 1 ili 12,5% da je podjednako teško biti žena, odnosno muškarac. Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da razlika u raspodjeli odgovora nije statistički značajna ($\chi^2= 6,25$, $SS=2$, na razini značajnosti $p=0,04$). Ne možemo zaključiti da ljudi niže naobrazbe različito opažaju društveni položaj žena kao teži ili lakši u odnosu na muškarce.

Analiza društvenog položaja žena pokazuje da najveći broj ispitanika srednjeg stupnja naobrazbe, njih 41 ili 54,67 %, smatra da je lakše biti muškarac, 10 ili 13,13 % da je lakše biti žena, a 24 ili 32,00 % da je podjednako teško biti žena, odnosno muškarac. Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da razlika u raspodjeli odgovora nije statistički značajna ($\chi^2= 19,28$, $SS=2$, na razini značajnosti $p=0,00$). Možemo zaključiti da se ljudi niže naobrazbe ne razlikuju u opažanju društvenog položaja žena kao težeg ili lakšeg.

Analiza društvenog položaja žena pokazuje da najveći broj ispitanika više naobrazbe, njih 11 ili 57,90 %, smatra da je lakše biti muškarac, 2 ili 10,52 % da je lakše biti žena, a 6 ili 31,58 % da je podjednako teško biti žena, odnosno muškarac. Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da razlika u raspodjeli odgovora nije statistički značajna ($\chi^2= 6,42$, $SS=2$, na razini značajnosti $p=0,04$). Ne možemo zaključiti da ljudi više naobrazbe različito opažaju težinu društvenog položaja žena.

Analiza društvenog položaja žena pokazuje da najveći broj ispitanika VSS, njih 57 ili 79,17 %, smatra da je lakše biti muškarac, 5 ili 6,94 % da je lakše biti žena, a 10 ili 13,89 % da je podjednako teško biti žena, odnosno

muškarac. Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da je razlika u raspodjeli odgovora statistički značajna ($\chi^2= 68,58$, $SS=2$, na razini značajnosti $p=0,00$). Možemo zaključiti da ljudi VSS različito opažaju težinu društvenog položaja žena – veći broj smatra da je *položaj žena teži negoli položaj muškaraca*.

3. ČIMBENICI PROMJENE POLOŽAJA ŽENE U DRUŠTVU

Drugi zadatak istraživanja bila je identifikacija čimbenika koji – prema mišljenju ispitanika - omogućuju promjenu društvenog položaja žena. Inventarizacijom odgovora i uopćavanjem u kategorije identificirali smo sedam čimbenika emancipacije žena:

- obrazovanje,
- ekonomska neovisnost (plaća, zapošljavanje),
- promjene društva,
- promjene stavova i vrijednosti u društvu,
- osvješćivanje žena,
- političko djelovanje žena i
- zakonske promjene.

Prikaz raspodjele odgovora ispitanika o čimbenicima promjene društvenog položaja žena naveli smo u sljedećoj tablici.

Tablica 11: *Raspodjela odgovora – čimbenici promjene položaja žena*

Odgovori	f	%
Obrazovanje	44	33,08%
Promjene stavova i vrijednosti u društvu	27	20,30%
Promjene društva	18	13,69%
Ekonomska neovisnost (plaća, zapošljavanje)	17	12,78%
Zakonske promjene	11	8,27%
Osvješćivanje žena	8	6,02%
Političko djelovanje žena	8	6,02%
Ukupno	133	100%

Od ukupno 167 ispitanika koji su odgovorili, 133 ili 79,64 % smatra da su promjene društvenog položaja žena moguće, a 34 ili 20,36 % smatra da te promjene nisu moguće.

Iz raspodjele odgovora očito je da ispitanici različito percipiraju čimbenike promjene društvenog položaja žena. Najviše ispitanika kao čimbenik promjene položaja žena navode – obrazovanje (33,08 %), a potom promjenu stavova i vrijednosti u društvu (20,30 %), što se također može interpretirati u kontekstu cjeloživotnog obrazovanja. Navedeni rezultati također upućuju na prijeku potrebu razvoja feminističke pedagogije.

Izvorne odgovore ispitanika klasificirali smo i dobili nekoliko kategorija čimbenika. Sadržaj kategorija čimbenika ilustrirat ćemo sljedećim

primjerima:

- a) *Obrazovanje kao čimbenik promjene*
- » *Položaj žena i muškaraca se treba mijenjati najprije u obitelji od rođenja, potrebno je obrazovati učenike, a i odrasle ljude na različite načine (objavljivati rezultate istraživanja o toj temi, putem medija,...).*
 - » *rušenjem stereotipa – kontinuiranim obrazovanjem, radom, razgovorom, praksom;*
 - » *Edukacijama i stručnim usavršavanjem žena, omogućiti im zapošljavanje što znači i neovisnost od muškarca, na isti način mijenjati stav i vijest žena o radnoj ravnopravnosti;*
 - » *Edukacijom u školama, fakultetima, a jako je bitan i kućni odgoj;*
 - » *Potrebno je mijenjati naše udžbenike u kojima bi jednako bili zastupljeni spolovi u različitim nastavnim segmentima, ne dijeliti osobe na muške i ženske i ne učiti ih od rođenja tvrdnjama tipa: "Ti si muško i ne smiješ plakati.", "Za curice nije nogomet." i sl. U svim fazama odgoja i obrazovanja raditi na oslobađanju i razumijevanju predrasuda i stereotipa;*
 - » *Osvjetavanjem i kritičkim promišljanjem uvriježenih mišljenja što bi se "razvijalo" odgojem i obrazovanjem.*
 - » *Uspješne i obrazovane žene mogu promijeniti vijest, dokazati svojim djelima i pozicijom u društvu da nema ograničenja zbog različitog spola, mogu se izboriti da je što više žena na važnim pozicijama u društvu, a treba osigurati i podršku društva da život žene nakon posla bude isti kao i muškarca, izbaciti kategoriju muških i ženskih poslova, organizirati bolju brigu Društva o djeci, prehrani*
 - » *Kad se poveća obrazovanje u prosjeku, kreću i promjene, gdje se napuštaju predrasude i gleda stvarno činjenično stanje, u pogledu tko je odgovarajući za određeni posao.*
- b) *Ekonomska neovisnost (plaća, zapošljavanje) kao čimbenik promjene*
- » *omogućiti im zapošljavanje što znači ekonomsku neovisnost od muškarca, na isti način mijenjati stav i vijest žena o radnoj ravnopravnosti.*
 - » *Vjerojatno su sređeni ekonomski odnosi u društvu preduvjet da se*

- žene vrate u svoj prirodni položaj majke i žene, ali i ravnopravnog partnera u životu. Tada žena čini onaj zdravi stup obitelji.
- » Vjerojatno su nređeni ekonomski odnosi u društvu preduvjet da se žene vrate u svoj prirodni položaj ravnopravnog partnera u životu.
 - » Dati ženama jednaku plaću kao i muškarcu za isti posao koje obavljaju;
 - » Stabilizirati tržište rada i na taj način osigurati ekonomsku neovisnost i sigurnu egzistenciju;
 - » Potrebno je mijenjati položaj jednakim plaćama za ista radna mjesta, pružati mogućnost bez obzira na spol da se zaposle na bilo kojem radnom mjestu za koje su kvalificirani i zanimaju ih
 - » Prvenstveno, uvesti još veću ravnopravnost prilikom napredovanja i zapošljavanja. Dati poticaj i prije svega podršku ženama koje se odlučuju za djecu/obitelj, a ne da to bude prednost ili nedostatak prilikom zapošljavanja.
 - » Otvaranje radnih mjesta konačno shvatiti da su žene bolji organizatori.
 - » Da zaposlena žena ima istu plaću za isti posao kao i muškarac i da kod zapošljavanja ima iste uvjete kao i muškarac, a ne da joj se postavlja pitanja – da li se želi udati i roditi djecu
 - » Boljim životnim standardom.
- c) Promjene društva kao čimbenik promjene
- » Temeljno je promijeniti percepciju muških, odnosno ženskih poslova i sposobnosti. Upravo je nepriznavanje ženskih sposobnosti ključan moment nepravedne hijerarhije u društvu:
 - » Sustavnim, kontinuiranim radom na promjeni stavova, mišljenja, vrijednosnog sustava;
 - » Rješenje je u bilo kojemu tipu subverzije i nepristanku na patrijarhalne normative i kodove.
 - » –raditi na razvoju tolerancije u svakoj kući, ustanovi, na televiziji i na poboljšanju odnosa među ljudima;
 - » Trebati će proći još puno vremena dok se ne promijeni svijest našeg društva u odnosu na žene, još uvijek imamo opću kulturu na niskoj razini te i samo razmišljanje o ženama iz nekih bivših primitivnih

vremena.

- » Trebaju se promijeniti vrijednosti u društvu, a za to treba puno vremena (požrtvo na Balkanu)
- » Promijeniti treba odnos prema ljudskom biću, a potom otkloniti stereotipe lila koje vrste. Osobno mislim da je mnogo situacija u kojima su muškarci „ugrožena vrsta;
- » Povratak pravim, provjerenim vrijednostima na viim razinama i viim segmentima.
- » Mijenjanjem stavova društva tj. Mijenjanjem stavova muškaraca prema ženama te podrškom žena - ženi.
- » Samo isključivo poštovanjem jednih prema drugima iako u našem društvu će za to trebati još puno vremena

d) Promjene stavova i vrijednosti u društvu kao čimbenik promjene

- » Treba mijenjati stav i navike;
- » Shvatiti i prihvatiti da smo vi vrijedni bez obzira na spol; u našem društvu vam zamjeraju ako ste debela, niska, nekatolkinja i td. Društva tj. mi, namećemo kriterije koji su neutemeljeni;
- » Širenjem vijesti o jednakosti spolova, jer sami zakoni nisu dovoljni.
- » Promjenom mentalnog sklopa cjelokupnog društva.
- » Raditi na ravnopravnosti spolova, na viim segmentima. Isticati pozitivne i kvalitetne osobe i više objavljivati priče o pozitivnim primjerima – ravnopravna žene i muškarce.
- » Bilo kakva promjena u svijetu, pa tako i položaj muškaraca i žena, dolazi od vlastite promjene. To znači da prvo moramo mijenjati sebe, upoznati sebe i tako uvoditi promijene u svoj život. Na taj način uključujemo druge i promjene će doći kad tad. Mislim da je važno razvijati emocionalnu inteligenciju i duhovno rasti.
- » Isključivo mijenjanjem stavova o tome što su muški, a što ženski poslovi; podjele na muške i ženske poslove zamijek bi trebali postati prošlost

e) Osvješćivanje žena kao čimbenik promjene

- » Prewestveno žena mora sama sebe poštovati pa će je poštovati i drugi;.

- » Treba puno više samosvijesti žene da se promijeni njen položaj;
 - » općenito današnje društvo ima iskrivljene vrijednosti
 - » Žene bi se trebale prestati dokazivati jer samim tim stavljaju sebe u podređeniji položaj.
 - » Za zateknuti subordinirani položaj su u najvećoj mjeri zaslužne žene jer pristaju na stereotipizaciju društvenih normi, ne uviđajući iz toga uslijedile konsekvencije. Tim činom reproduciraju svoje položaje. Rješenje je u bilo kojemu tipu subverzije i nepristanku na patrijarhalne normative i kodove;
- f) Političko djelovanje žena kao čimbenik promjene
- » Jer žene su, a i biti će još duže u manjini što se tiče angažiranosti u politici, vodećim i rukovodećim mjestima, a za sve to krive smo mi žene i tek našom odlučnošću, upornošću samo mi same možemo se izboriti za bolji status, plaću, položaj u društvu.
 - » Veća politička aktivnost a uzore možemo pronaći u skandinavskim zemljama;
 - » Uključivanje žena u politiku, jer politika donosi odluke, koje uvijek donose muškarci. Razvijene žene Skandinavije imaju 40-45% žena u parlamentu. Zadnji izbori u Rijeci – nigdje žena;
 - » Više žena treba biti u politici i u svim društvenim događanjima.
- g) Zakonske promjene kao čimbenik promjene
- » zakonskom regulativom o postotku muških i ženskih zaposlenika te ovjerštavanjem važnosti o aktivnom sudjelovanju muškaraca u odgoju i obrazovanju djece te sudjelovanja u kućanskim poslovima.;
 - » Moguće je uvesti određene zakone o postotku zapošljavanja žena;
 - » Položaj žena i muškaraca moguće je promijeniti jedino primjenom i u praksi stvarnom realizacijom svih već donesenih zakona odnosno boljom legislativom, koja bi kao što je npr. u nordijskim zemljama osigurala veća socijalna i ostala prava zaposlenih mladih, nezaposlenih, penzionera bez obzira na spol.
 - » U području radne aktivnosti potrebno je žene više pravno zaštititi po pitanju porodičnih dostupa i otpuštanja tijekom njih.
 - » Promjenu je moguće postići zakonodavstvom kojim bi se ženama zajamčila veća prava od dosadašnjih, odnosno – pod istim uvjetima

- jednaka prava kao i muškarcima. Usporedo s tim treba u društvu razvijati kulturu odnosa u kojima se prednosti (privilegiranosti) neće temeljiti na boji kože, vjeri, spolu, geografskoj lociranosti i sl. To znači smanjiti utjecaj centara moći u društvu koji produciraju nepošten i nepravedan odnos prema ženama.

- » Striktним pridržavanjem zakona kojima se sprječava nejednakost među spolovima. Različitim akcijama za koje bi se trebalo angažirati odgovorna ministarstva u vladi.

Skupina ispitanika smatrala je da promjene položaja žena nisu moguće, jer:

- » Teško je promijeniti položaj muškaraca i žena;
- » Teško je promijeniti položaj muškaraca i žena. To je tako bilo i u prošlosti pa je to vrlo teško promijeniti. U društvu su se uvijek više cijenili muškarci.
- » U ovom sustavu nikako
- » Nikako. Uplitanje i pokušaj (hiper)regulacije od strane države samo mijenja jednu anomaliju u drugu, ispravljajući jednu nepravdu stvara drugu
- » Da promjene položaja žena u društvu ne može se doći preko noći, jer su postojeće rodne uloge duboko ukorijenjene u društvenoj tradiciji pa će zbog toga promjena ići jako sporo ako uopće je i bude;
- » Jako je to teško, jer kako smo dobili odgoj od kuće tako živimo i dalje, što znači da se uvijek mijenja, ali nikako na bolje, jer i dalje muškarci dominiraju u kući, na poslu što se vidi i na plaći.

3.1. ČIMBENICI PROMJENE DRUŠTVENOG POLOŽAJA ŽENA I SPOL ISPITANIKA

Percepcija mogućnosti promjene društvenog položaja žena u hrvatskom društvu može biti zanimljiva feminističkim aktivisticama i stratezima promjena, radi planiranja budućih socijalnih i političkih akcija. Posebice je zanimljiva identifikacija ciljanih skupina koje mogu biti katalizatori akcija ili ispitanici u budućim istraživanjima metodom fokus-grupa.

Zanimalo nas je jesu li identificirani čimbenici promjena društvenog položaja žena podudarni s nekim kategorijama neovisnih varijabli: spolom, dobi i stupnjem naobrazbe ispitanika.

Ispitali smo podudara li se spol ispitanika s procjenama čimbenika promjene društvenog položaja žena.

Tablica 12: *Raspodjela odgovora – čimbenici pomjene položaja žena i spol*

Odgovori	Žene		Muškarci	
	f	%	f	%
Ekonomska neovisnost (plaća, zapošljavanje)	8	47,07	9	52,93
Promjene društva	11	61,11	7	39,89
Promjene stavova i vrijednosti u društvu	16	59,26	11	41,74
Osvješčivanje žena	3	37,50	5	62,50
Političko djelovanje žena	2	25,00	6	75,00
Zakonske promjene	7	63,63	4	36,36
Obrazovanje	28	63,36	16	36,36

Iz odgovora ispitanika vidljivo je da ispitanice i ispitanici različito opažaju čimbenike koji utječu na promjenu društvenog položaja žena. Ipak, najveći broj i jednih i drugih na prvo mjesto stavljaju *obrazovanje i promjenu stavova te vrijednosti u društvu*. Ispitanice na treće mjesto stavljaju *promjenu društva*, a ispitanici *ekonomsku neovisnost*.

Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da razlika u strukturi čimbenika (odgovora) nije statistički značajna (Yatesov $\chi^2=3,598$, Yatesov $p= 0.730$). Ne možemo uopćiti zaključak da se strukture čimbenika promjene položaja žene koje navode ispitanice i ispitanici razlikuju.

Nadalje, usredotočili smo se na spol - razlikuju li se stavovi ispitanica i ispitanika o mogućnosti promjene društvenog položaja žena.

Ispitali smo razlike s obzirom na mogućnosti promjene društvenog položaja žena s obzirom na spol ispitanika.

Ustanovili smo da su ispitanice i ispitanici veoma optimistični glede mogućnosti promjene društvenog položaja žena. Od ukupnog broja ispitanica - 78,13 % smatra da su promjene moguće, a još više - 81,69 % ispitanika smatra da su promjene moguće.

Kada odgovore usporedimo prema spolu - više je „optimistica“, 56,39 %, negoli „optimista“ - 43,61 %.

Tablica 13: Čimbenici promjene položaja žena i spol

Odgovori	Žene		Muškarci	
	f	%	f	%
Promjene su moguće	75	56,39	58	43,61
	78,13		81,69	
Promjene nisu moguće	21	61,76	13	38,24
	21,8		18,31	
Ukupno	96	57,49	71	42,51

Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da razlika u odgovorima nije statistički značajna ($\chi^2=0,32$, $SS=1$, $p=0,572$). Ne možemo uopćiti zaključak da se ispitanice i ispitanici razlikuju u stavu o mogućnosti promjene društvenog položaja žena. Iako više ispitanica negoli ispitanika pokazuje optimizam, opaženu razliku ne možemo generalizirati.

Od ukupno 34 „pesimista“, 61,76 % ispitanica i 38,24 % ispitanika je skeptično, odnosno smatraju da promjene nisu moguće. Skeptičan stav u našem ispitivanju ima dvostruko više ispitanica negoli ispitanika. Međutim, opažene razlike nisu statistički značajne pa u populaciji ne možemo očekivati razlike glede ovoga stava.

3.2. ČIMBENICI PROMJENE DRUŠTVENOG POLOŽAJA ŽENA I DOB ISPITANIKA

Zanimalo nas jesu li stavovi o promjeni društvenog položaja žena podudarni s obzirom na dob ispitanika.

Tablica 14: Raspodjela odgovora – čimbenici promjene položaja žena i dob

Odgovori	<25 g.		25 - 50 g.		>50 g.	
	f	%	f	%	f	%
Ekonomska neovisnost (plaća, zapošljavanje)	6	35,29	6	35,29	5	29,42
Promjene društva	6	33,33	9	50,00	3	16,67
Promjene stavova i vrijednosti u društvu	2	7,41	20	74,34	5	18,52
Osvješćivanje žena	1	12,50	4	50,00	3	37,50
Političko djelovanje žena	2	25,00	6	75,00	0	0,00
Zakonske promjene	2	18,18	8	72,73	1	9,09
Obrazovanje	8	18,18	25	56,81	11	25,00

Iz odgovora ispitanika vidljivo je da ispitanici različite dobi različito

opažaju čimbenike koji utječu na promjenu društvenog položaja žena.

Dok mladi ispitanici na prvo mjesto stavljaju *ekonomsku neovisnost*, a potom *promjene društva*, ispitanici srednje dobi kao čimbenike promjene položaja žena navode - *političko djelovanje žena*, *promjene stavova i vrijednosti* te *zakonske promjene*, a stariji ispitanici u prvi plan stavljaju *osvješćivanje žena i obrazovanje*.

Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da razlike u strukturama čimbenika (odgovora) nisu statistički značajne (Yatesov $\chi^2=8,27$ Yatesov $p= 0.275$). Ne možemo uopćiti zaključak da bi se odgovori ispitanika različite dobi razlikovali i u populaciji.

Nadalje, usredotočili smo se na dob - razlikuju li se stavovi ispitanika o mogućnosti promjene društvenog položaja žena s obzirom na dob.

Tablica 15: Čimbenici promjene položaja žena i dob

Odgovori	<25 g.		25 – 50 g.		>50 g.		
	f	%	f	%	f	%	
Promjene su moguće	f	27	20,30	78	58,65	28	21,05
	%	77,14		81,25		77,78	
Promjene nisu moguće	f	8	23,53	18	52,94	8	23,53
	%	22,86		18,75		22,22	
Ukupno		35	20,96	96	57,49	36	20,45

Kada odgovore usporedimo prema dobi – optimista je najviše, 58,65 %, među ispitanicima srednje dobi (25-50 godina), naspram 20,30 % među ispitanicima mlađe, odnosno 21,05 % među ispitanicima starije dobi.

Od ukupno 34 „pesimista“ koji imaju skeptičan stav, najviše, 52,94 % ispitanika u dobi od 25-50 godina smatra da promjene nisu moguće, dvostruko više u odnosu na mlađe i starije ispitanike. Međutim opažene razlike nisu statistički značajne, dakle, u populaciji ne možemo očekivati razlike glede ovoga stava.

Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da razlika u odgovorima nije statistički značajna (Yatesov $\chi^2=0,1$, $SS=1$, Yatesov $p= 0.951$). Ne možemo uopćiti zaključak da se ispitanici različite dobi razlikuju u stavu o mogućnosti promjene društvenog položaja žena. Opaženu razliku ne možemo generalizirati.

3.3. ČIMBENICI PROMJENE DRUŠTVENOG POLOŽAJA ŽENA I NAOBRABZA ISPITANIKA

Zanimalo nas jesu li stavovi o promjeni društvenog položaja podudar- ni s obzirom na naobrazbu ispitanika.

Tablica 16: *Raspodjela odgovora – čimbenici promjene položaja žena i stručna sprema ispitanika*

Naobrazba	NSS		SSS		VŠS		VSS	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Odgovori								
Promjene stavova i vrijednosti u društvu	0	0,00	10	37,03	2	7,41	15	66,66
Osvješćivanje žena	1	12,50	3	37,50	1	12,50	3	37,50
Ekonomska neovisnost (plaća, zapošljavanje)	0	0,00	9	52,94	3	17,65	5	29,41
Promjene društva	1	6,67	6	33,33	4	22,22	7	38,88
Političko djelovanje žena	1	12,50	3	37,50	1	12,50	3	37,50
Zakonske promjene	0	0,00	7	63,63	3	27,27	1	9,09
Obrazovanje	1	2,24	18	40,91	4	0,92	21	47,73

Iz odgovora ispitanika vidljivo je da ispitanici različite naobrazbe različito opažaju čimbenike koji utječu na promjenu društvenog položaja žena.

Unatoč razlikama u naobrazbi, najveći broj ispitanika na prvo mjesto stavlja *obrazovanje*. Ispitanici SSS i VSS na drugo mjesto stavljaju *promjene stavova i vrijednosti u društvu*, a kod obrazovanih ispitanika visoko je rangirana i *ekonomska neovisnost* kao čimbenik promjene.

Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da razlike u strukturama čimbenika (odgovora) nisu statistički značajne (Yatesov $\chi^2=10.488$ Yatesov $p=0.9148$). Ne možemo uopćiti zaključak da opažene razlike u procjenama postoje i u populaciji.

Nadalje, ispitali smo razlikuju li se stavovi ispitanika o mogućnosti promjene društvenog položaja žena s obzirom na naobrazbu.

Tablica 17: Čimbenici promjene položaja žena i stručna sprema ispitanika

Odgovori	NSS		SSS		VŠS		VSS	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Promjene su moguće	4	3,01	56	42,11	18	13,53	55	41,35
	51,14		78,87		100		77,46	
Promjene nisu moguće	3	8,82	15	44,12	0	0,00	16	47,0,6
	48,86		21,13		0,00		22,54	
Ukupno	7	4,19	71	43,515	18	10,78	71	43,515

Razlikuju li se optimisti i pesimisti s obzirom na naobrazbu? Ustanovili smo da su ispitanici veoma optimistični glede mogućnosti promjene društvenog položaja žena, izuzev onih sa NSS. Od ukupnog broja optimista, 78,87 % ispitanika sa SSS, 100 % sa VŠS i 77,46 % sa VSS, smatra da su promjene društvenog položaja žena moguće.

Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da razlika u odgovorima nije statistički značajna ($\chi^2= 4.544$, $SS=1$, $p= 0.208$). Ne možemo uopćiti zaključak da se ispitanici razlikuju u stavu o mogućnosti promjene društvenog položaja žena. Iako više ispitanica negoli ispitanika pokazuje optimizam, opaženu razliku ne možemo generalizirati.

Od ukupno 34 „pesimista“ koji imaju skeptičan stav, najveći skeptici su ispitanici s NSS među kojima 48,86 % smatra da promjene nisu moguće.

3.4. STAV O DRUŠTVENOM POLOŽAJU ŽENA I ČIMBENICIMA PROMJENE POLOŽAJA

Zanimalo nas je kakav je odnos stava o mogućnostima promjene društvenog položaja žena i procjena čimbenika koji te promjene omogućuju.

Tablica 18: Stava o društvenom položaju žena i čimbenicima promjene položaja

U lakšem su položaju	Ž		M		Ž/M	
	f	%	f	%	f	%
Čimbenici promjene						
Ekonomska neovisnost (plaća, zapošljavanje)	0	00,00	10	58,82	7	41,18
Promjene društva	2	11,11	12	66,67	4	22,22
Promjene stavova i vrijednosti u društvu	2	7,41	17	62,96	8	29,63
Osvješćivanje žena	0	00,00	3	37,50	5	62,50
Političko djelovanje žena	0	00,00	7	87,50	1	12,50
Zakonske promjene	6	54,55	2	18,18	3	27,27
Obrazovanje	3	6,82	35	79,55	6	13,64

Testiranjem 0-hipoteze korištenjem χ^2 -testa, ustanovili smo da su razlike u opažanjima težine položaja žena u društvu i čimbenika promjene društvenog položaja žena statistički značajne (Yatesov $\chi^2= 30.855$, Yatesov $p=0.0020728$).

Možemo uopćiti zaključak da ispitanici koji položaj žena u društvu procjenjuju *lakšim, težim ili podjednako teškim za žene i muškarce*, različito opažaju važnost čimbenika promjena društvenog položaja žena. Postoji podudarnost između procjene položaja žene i procjene načina promjene toga položaja.

Ispitanici koji smatraju da je u društvu *lakše ženama*, kao čimbenike promjena položaja žena u društvu najviše vide u *promjenama zakona* (40,70 %) i *obrazovanju* (23,07). Naprotiv, nitko od njih ne smatra da *ekonomska neovisnost, osvješćivanje žena ni političko djelovanje* mogu biti djelotvorni čimbenici promjene položaja žena.

Ispitanici koji drže da je u društvu *teže ženama*, sredstva promjene položaja žena najviše vide u *obrazovanju* (40,70 %), *promjenama stavova i vrijednosti društva* (19,77 %) te u *promjeni društva* (13,95 %). Najmanje ispitanika u *promjeni zakona* vidi mogućnost promjene položaja žena (2,32 %).

Ispitanici koji drže da je u društvu *podjednako teško ženama i muškarcima*, sredstva promjene položaja žena najviše vide u *promjeni stavova i vrijednosti* (23,53%), *ekonomskoj neovisnosti* (20,58%) i *obrazovanju* (13,95 %). Najmanje ispitanika vidi mogućnost promjene položaja žena u *političkom djelovanju žena* (2,94 %).

Možemo zaključiti da se u planiranju socijalnih strategija prethodno moraju istražiti i respektirati subjektivna opažanja jer na osnovi njih, ljudi stvaraju značenja. Ljude koji *nešto* ne smatraju važnim za promjene položaja žena, teže ćemo pokrenuti na akciju negoli ljude koji vjeruju da *nešto* djeluje.

IV.

ZAKLJUČCI

U istraživanju *Kome još (ne)treba feministička pedagogija?!* razmotren je odnos feminizma i odgoja te ispitane mogućnosti teorijskog utemeljenja suvremene feminističke pedagogije. Također, empirijski je ispitan društveni položaj žena u hrvatskom društvu te čimbenici promjene neravnopravnog položaja žena.

Teorijska analiza feminizma i feminističke pedagogije te empirijsko istraživanje omogućava izvođenje nekoliko zaključaka.

Feminizam je duboko ukorijenjen u antropologiji, medicini, psihologiji, pedagogiji, biologiji, sociologiji, ekonomiji, (informacijskoj) tehnologiji i drugim znanostima i znanstvenim (sub)disciplinama što otežava postavljanje jedne sveobuhvatne definicije. Feminizam je teorija i praksa, pokret i teorija, ideologija, osobno uvjerenje, pojmovni okvir, skup različitih aktivnosti radi unaprjeđenja položaja žena i sl.

Složenost feminizma očituje se i brojnošću pravaca, a u ovoj studiji navodimo sljedeće pravce feminizma: socijalistički, radikalni, lezbijski, feminizam *Crvenih čarapa*, anarho-feminizam, liberalni, *crni* feminizam, eko-feminizam, cyberfeminizam, psihoanalitički feminizam, *uradi sam* feminizam, konzervativni, *dianic* feminizam te kulturalni feminizam.

Za utemeljenje feminističke pedagogije važno je uvažavanje razlika koje karakteriziraju razvojne etape feminističke misli i akcije pa možemo govoriti o feminizmu prvog, drugog i trećega vala. U svakoj etapi naglasak je stavljen na neke nove aspekte položaja žena u društvu. Ono što je potka svih etapa razvoja feminizma je shvaćanje obrazovanja kao čimbenika promjene položaja žena. Feministička pedagogija rezultat je sljublivanja feminizma i pedagogije – društvene samokonstrukcije žene i njezina položaja u društvu te uloge odgoja u procesu emancipacije žena i povratnog utjecaja osvješćivanja žene na odgojnoobrazovni proces.

Feminističku pedagogiju možemo razvijati polazeći od različitih ishodišnih koncepcija: iz različitih feminističkih teorija/koncepcija, iz opće feminističke teorije, iz različitih pedagoških meta-teorija i teorija/koncepcija (normativne, hermeneutičke, empirijske i sustavske pedagogije), dedukcijom iz opće pedagogije, induciranjem iz problemskih sklopova odgoja, iz utemeljenja veza odgoja i feminizma prema načelima multidisciplinarnosti i interdisciplinarnosti.

Feminističku pedagogiju utemeljujemo kao okvirni otvoreni predmetno-problemski sklop odnosa ljudske seksualnosti i odgoja jer tj. za predmet feminističke pedagogije određujemo fenomen ljudske seksualnosti i njezine uloge u oblikovanju ljudskog svijeta. Predmetnost feminističke pedagogije je subjektivna – konstruira se narativno i nastaje u procesu ljudskog razvoja – osobnost i seksualni identitet kao dio osobnosti je autobiografija koja se permanentno redefinira. Žena, muškarac ili nešto treće je priča koja nije do kraja

ispričana, nedovršena slika koju kreatori-ce uvijek nanovo stvaraju.

Analizom etabliranja veza odgoja i feminizma u feminističku pedagogiju pokazali smo da feministička pedagogiji ima određene specifičnosti. Feministička pedagogija nije jedna od separatnih partikularnih pedagoških disciplina čija se predmetnost izvodi omeđivanjem istraživanog „realiteta“ - žene. -Feministička pedagogija jedinstvena je i cjelovita pedagoška koncepcija koja hermeneutički i kritički razvija odgovarajuću pedagošku teoriju.

Specifičnost feminističke pedagogije kao posebne cjelovite pedagoške teorije proizlazi iz antropološkog određenja odgoja kao usmjerenog razvoja čovjeka, tj. iz sagledavanja usmjerenosti razvoja čovjeka polazeći od njegove seksualnosti i esencijalističkog sagledavanja ženskog motrišta. Razvoj čovjeka se shvaća konvergentno - esencijalističko i egzistencijalističko motrište konvergiraju u praksu – samostvaralačku djelatnost.

Feministička pedagogija se znanstveno artikulira sintezom kvantitativnog i kvalitativnog metodološkog pristupa istraživanjima.

Feministička pedagogija je kritička (radikalna) pedagogija koja baštini teze i spoznaje kritičke teorije, uz kritičku reinterpetaciju ljudske seksualnosti. Čovjek se antropološki shvaća kao seksualno biće pri čemu se seksualnost interpretira u queer-logici. Seksualna emancipacija je odgovor kojim čovjek opaža i način na koji zadovoljava svoju potrebu da se realizira kao seksualno biće. Sloboda je realizacija potencija, mogućnosti, kapaciteta života unutrašnjeg i vanjskog – njihovo sagledavanje/prepoznavanje (čitanje njihova govora) i odgovaranje.

Empirijsko istraživanje društvenog položaja žena u Hrvatskoj proveli smo na uzorku od 174 ispitanika. Uzorak je činilo 59 % žena i 41 % muškaraca. Ispitanici su, prema dobi, razvrstani u 3 skupine: mladi od 25 godina - 21,26 %, od 25 do 50 godina - 56,90 % i stariji od 50 godina - 21,84 %. Prema stručnoj spremi, razvrstani su u četiri skupine: s nižom stručnom spremom - 4,60 %, srednjom stručnom spremom - 43,10 %, višom stručnom spremom - 10,92 % i visokom - 41,38 %.

U sklopu općeg cilja istraživanja – ustanoviti kakav je društveni položaj položaj žena, prva zadaća bila je ispitati procjene općeg položaja žene u društvu.

Je li u društvu lakše biti žena ili muškarac?

Iz odgovora ispitanika vidljivo je da je u društvu *lakše biti muškarac negoli žena*. Da je *lakše biti muškarac* misli 66,10 % ispitanika prema samo 10,33 % ispitanika koji drže da je *lakše biti žena*. Da je u društvu *podjednako teško i ženama i muškarcima*, smatra 23,57 % ispitanika. Zaključili smo da je razvijena svijest o podređenom položaju žena u našem društvu.

Potanje razmatranje položaja žene u društvu pokazalo je da samo 10,33 % ispitanika koji navode da je *lakše biti žena*, to argumentiraju razlozima

povezanima s individualnim odlikama žena - većom sposobnošću, višoj motivaciji, zauzimanju za sebe, višom obrazovanošću, društvenoj zaštiti i korištenju svih ženskih predispozicija.

Najveći broj - 66,10 % ispitanika smatra da je *teže biti žena*. S obzirom na to da je razlika u raspodjeli odgovora statistički značajna, zaključili smo da u populaciji češće možemo očekivati stav da je *teže biti žena, negoli muškarac*. Razloge tome ispitanici vide u podređenom položaju i neravnopravnosti u svijetu rada (težem zapošljavanju, sporijem napredovanju i nižim plaćama za jednaki rad); nesrazmjernom učešću u neplaćenom radu u kući; općem položaju žena u društvu i društvenim stereotipima o podređenosti žena.

Dvojbe o *težem položaju žena* pokazalo je 23,57 % ispitanika, smatrajući da je *podjednako teško i ženama i muškarcima*. Razloge tome ispitanici vide u nesigurnim uvjetima tržišta rada (egzistencijalna nesigurnost); promjeni društvenih očekivanja i ostalim čimbenicima. Na osnovi dobivenih odgovora zaključili smo da su brze promjene u našem tranzicijskom društvu, praćene općom ekonomskom nesigurnošću, čimbenik koji utječe na *podjednako težak položaj žena i muškaraca*.

Sumirajući dosad navedeno, zaključili smo, barem na razini pilot istraživanja, da je u hrvatskom društvu razvijena jasna svijest ili javna percepcija o *težem položaju žena*, odnosno nesrazmjeru radne opterećenosti i prihoda spolova tj. neravnopravnosti žena. Naše istraživanje podudara se s drugim istraživanjima koja potvrđuju da u našem društvu žene nisu ravnopravne s muškarcima.

Nakon ovog općeg zaključka, analitički smo se usmjerili na ispitivanje veza procjene društvenog položaja žena i neovisnih varijabli – spola, dobi i naobrazbe.

Je li stav o društvenom položaju žena povezan sa spolom ljudi? Žene i muškarci različito opažaju položaj žene u društvu. Konkretnije, da je *teže biti žena*, misli 28,70 % ispitanika i 71,30 % ispitanica. Ustanovili smo da je razlika u raspodjeli odgovora statistički značajna pa možemo uopćiti stav da žene i muškarci različito opažaju društveni položaj žena. Zaključili smo da su u populaciji žene sklonije procjeni da je *teže biti žena* negoli muškarac tj. da je *lakše biti muškarac*.

U skupini koja smatra da je *lakše biti žena* bilo je 61,11 % ispitanika i 38,89 % ispitanica. Razlika u raspodjeli odgovora nije statistički značajna pa nismo uopćili stav da veći broj muškaraca negoli žena smatra da je *lakše biti žena*.

Da je *podjednako teško biti muškarac i žena* misli 68,29,11 % ispitanika i 32,71 % ispitanica. Razlika u raspodjeli odgovora statistički je značajna pa smo zaključili da muškarci češće negoli žene smatraju da je *podjednako teško biti muškarac i žena*.

Analiza društvenog položaja žena sa stajališta muških ispitanika pokazuje sljedeće: najviše njih, 45,83 %, smatra da je *lakše biti muškarac*, samo 15,28 % da je *lakše biti žena*, a 38,89 % da je *podjednako teško biti žena, odnosno muškarac*.

S obzirom na to da je razlika u raspodjeli odgovora statistički značajna, zaključili smo da više muškaraca smatra da je *teže biti žena* negoli muškarac. Ovaj zaključak, barem na razini pilot istraživanja, opovrgava stereotip o prevladavajućem seksizmu muškaraca.

Analiza društvenog položaja žena pokazuje da najviše žena, 82,40 %, smatra da je *lakše biti muškarac*, samo 6,86 % da je *lakše biti žena*, dok 12,84 % da je *podjednako teško biti žena, odnosno muškarac*. Razlika u raspodjeli odgovora statistički je značajna pa smo zaključili da, u odnosu na muškarce, znatno veći broj žena smatra da je *teže biti žena* negoli muškarac. Žene su svjesne svoje društvene obespravljenosti i težeg položaja u društvu.

Je li stav o društvenom položaju žena povezan sa dobi ljudi? Ispitali smo jesu li percepcije ispitanika o težem položaju žena podudarne sa dobi ispitanika.

Ustanovili smo da ispitanici različite dobi različito opažaju položaj žene u društvu. Provjerom smo ustanovili da opažene razlike nisu statistički značajne. Stoga nismo zaključili da, u cjelini, ispitanici različite dobi, različito procjenjuju društveni položaj žena.

Razlikuju li se ispitanici određene dobi s obzirom na stav o društvenom položaju žena? Utvrdili smo da najveći broj ispitanika do 25 godina, 59,46 %, smatra da je *lakše biti muškarac*, 29,73 % da je *podjednako teško biti žena, odnosno muškarac*, a samo 10,81 % da je *lakše biti žena*. Ustanovili smo da je razlika u raspodjeli odgovora statistički značajna. Zaključili smo da mlađi ljudi (do 25 godina) učestalije zastupaju stav - *lakše je biti muškarac negoli žena*, od stavova - *lakše je biti žena* i *podjednako je teško biti muškarac i žena*. Najveći broj mladih ljudi svjesno je neravnopravnosti žena u društvu.

Analiza odgovora pokazuje da najveći broj ispitanika u dobi od 25 - 50 godina, 66,67 % smatra da je *lakše biti muškarac*, 23,23 % da je *podjednako teško biti žena, odnosno muškarac*, a samo 10,10 % da je *lakše biti žena*. Razlika u raspodjeli odgovora statistički je značajna pa smo zaključili da ljudi srednje dobi najučestalije podržavaju stav - *lakše je biti muškarac*, u odnosu na stavove - *lakše je biti žena* i *podjednako je teško biti žena ili muškarac*. Najveći broj ljudi srednje dobi svjesno je podređenog položaja žena u društvu.

Najveći broj ispitanika starijih od 50 godina, 71,05 %, smatra da je *lakše biti muškarac*, 18,42 % da je *podjednako teško biti žena, odnosno muškarac*, a 10,53 % da je *lakše biti žena*. Razlika u raspodjeli odgovora statistički je značajna pa smo zaključili da stariji ispitanici (preko 50 godina) najučestalije podržavaju stav - *lakše je biti muškarac*, a znatno manje stavove - *podjednako*

je teško biti žena, odnosno muškarac i lakše je biti žena. Zaključujemo da su stariji ispitanici svjesni potlačenosti žena.

Nadalje, ispitali smo kojoj dobnoj skupini je najprihvatljiviji stav - *lakše je biti muškarac*. Ovaj odgovor dalo je 19,13% ispitanika do 25 godina, 57,39% od 25-50 godina i 23,48% starijih od 50 godina. Ustanovili smo da je razlika u raspodjeli odgovora statistički značajna pa smo zaključili da stav - *lakše biti muškarac*, naspram mladih i starijih ljudi, najučestalije prihvaćaju ljudi srednje dobi.

Kojoj dobnoj skupini je najprihvatljiviji stav - *lakše je biti žena*? Ovaj odgovor navelo je 22,22% ispitanika do 25 godina, 55,56% od 25 do 50 godina i 22,22% ispitanika starijih od 50 godina. Proporcionalno, najviše ispitanika srednje dobi smatra da je *lakše biti žena*, naspram manjeg broja mladih i starijih ispitanika koji dijele taj stav. Razlika u raspodjeli odgovora nije statistički značajna.

Kojoj dobnoj skupini je najprihvatljiviji stav - *podjednako je teško biti muškarac, odnosno žena*? Tako misli 26,83% ispitanika do 25 godina, 56,1% od 25 do 50 godina i 17,07% ispitanika starijih od 50 godina. Razlika u raspodjeli odgovora statistički je značajna. Dobne skupine različito procjenjuju da je - *podjednako je teško biti žena, odnosno muškarac*. Ovaj stav proporcionalno je najučestaliji kod ljudi srednje dobi.

Je li stav o društvenom položaju žena povezan sa naobrazbom ljudi? U nastavku smo ispitali jesu li percepcije ispitanika o težem položaju žena podudarne s naobrazbom ispitanika.

Iz odgovora vidimo da ispitanici različite naobrazbe, različito opažaju položaj žene u društvu. Provjerom smo ustanovili da opažene razlike nisu statistički značajne. Stoga ne možemo zaključiti da ispitanici različite naobrazbe u cjelini, različito procjenjuju društveni položaj žena.

Zanimalo nas je razlikuju li se ljudi određenog stupnja naobrazbe s obzirom na stav o društvenom položaju žena.

Skupine različite naobrazbe, različito opažaju težinu društvenog položaja žena.

Analiza pokazuje da najveći broj ispitanika s nižom naobrazbom, njih 75%, smatra da je *lakše biti muškarac*, 12,5% da je *lakše biti žena*, a 12,5% da je *podjednako teško biti žena, odnosno muškarac*.

Najveći broj ispitanika sa srednjim stupnjem naobrazbe, 54,67%, smatra da je *lakše biti muškarac*, 13,13% da je *lakše biti žena*, a 32,00% da je *podjednako teško biti žena, odnosno muškarac*.

Najveći broj ispitanika višeg stupnja naobrazbe, njih 57,90%, smatra da je *lakše biti muškarac*, 10,52% da je *lakše biti žena*, a 31,58% da je *podjednako teško biti žena, odnosno muškarac*.

Razlika u raspodjeli odgovora navedenih skupina ispitanika nije

statistički značajna, tj. ne možemo zaključiti da ljudi s nižom, srednjom i višom naobrazbom različito opažaju društveni položaj žena - kao *teži, lakši* ili *podjednako težak*.

Najveći broj ispitanika s visokom naobrazbom, njih 79,17 %, smatra da je *lakše biti muškarac*, 6,94 %, da je *lakše biti žena*, a 13,89 % da je *podjednako teško biti žena, odnosno muškarac*. Ustanovili smo da je razlika u raspodjeli odgovora statistički značajna. Zaključili smo da ljudi s visokom naobrazbom različito opažaju težinu društvenog položaja žena. Najučestalije odgovor je da su žene u *težem položaju* negoli muškaraci.

Stav o težini društvenog položaja žena u različitim je proporcijama zastupljen u skupinama različite naobrazbe.

Kakve su proporcije odgovora na pitanje - *lakše je biti muškarac*. Ovaj odgovor dalo je 5,22 % ispitanika niže naobrazbe, 35,65 % ispitanika srednjeg stupnja naobrazbe, 9,57 % ispitanika više naobrazbe i 49,56 % ispitanika visoke naobrazbe. Razlika u raspodjeli odgovora statistički je značajna. Zaključili smo da visokoobrazovani (VŠS, VSS), učestalije nego ostali, procjenjuju da je *lakše biti muškarac*, tj. da su *žene obespravljene u društvu*.

Kojoj obrazovnoj skupini je najprihvatljiviji stav - *lakše je biti žena*? Ovaj odgovor dalo je 5,56 % ispitanika niže naobrazbe, 55,56 % ispitanika srednjeg stupnja naobrazbe, 11,11 % ispitanika više naobrazbe i 27,78 % ispitanika s visokom naobrazbom. Razlika u raspodjeli odgovora statistički je značajna. Zaključili smo da populacija sa srednjim stupnjem naobrazbe učestalije negoli oni s nižom, višom i visokom, procjenjuje da je *lakše biti žena*.

Kojoj obrazovnoj skupini je najprihvatljiviji stav - *podjednako je teško biti žena, odnosno muškarac*? Ovaj odgovor dalo je 2,24 % ispitanika niže naobrazbe, 58,54 % ispitanika srednjeg stupnja naobrazbe, 14,63 % ispitanika više naobrazbe i 24,69 % ispitanika s visokom naobrazbom. Razlika u raspodjeli odgovora statistički je značajna pa smo zaključili da populacija sa srednjim stupnjem naobrazbe učestalije od ostalih procjenjuje da je *podjednako teško biti žena, odnosno muškarac*.

Drugi zadatak istraživanja bila je identifikacija čimbenika promjene položaja žene u društvu - čimbenika koji prema mišljenju ispitanika omogućavaju unaprjeđenje društvenog položaja žena.

Jesu li moguće promjene društvenog položaja žena? Prije utvrđivanja čimbenika promjena, ispitali smo jesu li uopće moguće promjene društvenog položaja žena. Od ukupno 167 ispitanika koji su odgovorili, 79,64 % smatra da su promjene društvenog položaja žena *moguće*, a 20,36 % smatra da te promjene *nisu moguće*. Razlika u odgovorima statistički je značajna pa smo zaključili da je većina *optimistična*, tj. smatra da se *položaj žene može poboljšati*.

Koji su čimbenici promjene društvenog položaja žena? Inventarizaci-

jom odgovora i uopćavanjem u kategorije, identificirali smo sedam čimbenika emancipacije žena:

- obrazovanje,
- ekonomska neovisnost (plaća, zapošljavanje),
- promjene društva,
- promjene stavova i vrijednosti u društvu,
- osvješćivanje žena,
- političko djelovanje žena i
- zakonske promjene.

Raspodjela odgovora pokazuje da ispitanici različito percipiraju čimbenike promjene društvenog položaja žena. Kao čimbenike promjene položaja žena, ispitanici najučestalije navode *obrazovanje* (33,08 %) i *promjenu stavova i vrijednosti u društvu* (20,30 %), što se također može interpretirati u kontekstu cjeloživotnog obrazovanja. Navedeni rezultati također upućuju na važnost i prijeku potrebu razvoja feminističke pedagogije.

Sukladno zadaćama istraživanja ispitali smo jesu li identificirani čimbenici promjena društvenog položaja žena podudarni s nekim kategorijama neovisnih varijabli: *spolom*, *dobi* i *stupnjem naobrazbe* ispitanika. Spoznaje u ovome istraživanju posebice mogu biti korisne u identifikaciji ciljanih skupina - katalizatora akcija ili pak u otkrivanju profila ispitanika fokus-grupa u budućim istraživanjima. $C = \text{korijen } X2/X2+n$

Kakav je odnos spola i čimbenika promjene društvenog položaja žena? Najprije smo ispitali razlikuju li se stavovi ispitanica i ispitanika o mogućnosti promjene društvenog položaja žena.

Ustanovili smo da postoje razlike glede mogućnosti promjene društvenog položaja žena s obzirom na spol ispitanika. Ispitanice i ispitanici veoma su *optimistični* glede mogućnosti promjene društvenog položaja žena. Da su promjene moguće, od ukupnog broja ispitanica – misli njih 78,13 %, a od ukupnog broja ispitanika čak 81,69 % smatra da su *promjene moguće*.

U uzorku ispitanika koji smatraju da su *promjene moguće*, više je „*optimistica*“ - 56,39 % nego „*optimista*“ - 43,61 %. Razlika nije statistički značajna pa ne možemo zaključiti da se u populaciji razlikuje učestalost „*optimistica*“ i „*optimista*“. Iako više ispitanica nego ispitanika pokazuje optimizam, opaženu razliku ne možemo generalizirati.

U uzorku „*pesimist*,“ 61,76 % ispitanica i 38,24 % ispitanika skeptično je, tj. smatra da promjene *nisu moguće*. Međutim, opažene razlike nisu statistički značajne pa u populaciji ne možemo očekivati razlike glede ovoga stava.

Koje čimbenike ispitanici najučestalije navode? Ispitanice i ispitanici različito opažaju čimbenike koji utječu na promjenu društvenog položaja žena. Ipak, i jedni i drugi na prvo mjesto najučestalije stavljaju *obrazovanje* i *promjenu stavova te vrijednosti u društvu*. Ispitanice na treće mjesto stav-

ljaju *promjenu društva*, a ispitanici *ekonomsku neovisnost*. Razlika u strukturi čimbenika (odgovora) nije statistički značajna. Ne možemo zaključiti da se procjene čimbenika promjene položaja žene u populaciji razlikuju.

Kakav je odnos dobi i čimbenika promjene društvenog položaja žena? Najprije smo ispitali razlikuju li se stavovi ispitanika o mogućnosti promjene društvenog položaja žena s obzirom na dob. Kada odgovore usporedimo prema dobi, najviše je *optimista* među ispitanicima srednje dobi (25-50 godina) - 58,65 %, naspram 20,30 % među ispitanicima mlade, odnosno 21,05 % među ispitanicima starije dobi.

Od ukupno 34 „*pesimista*“ koji imaju skeptičan stav, najviše, 52,94 % ispitanika u dobi od 25 do 50 godina smatra da *promjene nisu moguće*, dvostruko više u odnosu na mlade i starije ispitanike. Međutim, opažene razlike nisu statistički značajne, dakle, u populaciji ne možemo očekivati razlike glede ovoga stava. Razlika u odgovorima nije statistički značajna. Ne možemo zaključiti da se ljudi različite dobi razlikuju u stavu o mogućnosti promjene društvenog položaja žena. Opaženu razliku ne možemo generalizirati.

Zanimalo nas jesu li stavovi o promjeni društvenog položaja žena podudarni s određenom dobi ispitanika.

Iz odgovora ispitanika vidljivo je da ispitanici različite dobi različito opažaju čimbenike koji utječu na promjenu društvenog položaja žena. Dok mlađi ispitanici na prvo mjesto stavljaju *ekonomsku neovisnost*, a potom *promjene društva*, ispitanici srednje dobi kao čimbenike promjene položaja žena navode - *političko djelovanje žena*, *promjene stavova i vrijednosti te zakonske promjene*, a stariji u prvi plan stavljaju *osvješćivanje žena i obrazovanje*. Ustanovili smo da opažene razlike nisu statistički značajne. Ne možemo zaključiti da ljudi različite dobi različito opažaju čimbenike promjene položaja žena.

Razlikuju li se stavovi ispitanika o mogućnosti promjene društvenog položaja žena s obzirom na dob?

Kakav je odnos *naobrazbe i čimbenika promjene društvenog položaja žena*? Najprije smo ispitali razlikuju li se stavovi ispitanika o mogućnosti promjene društvenog položaja žena s obzirom na naobrazbu.

Također nas je zanimalo jesu li stavovi o promjeni društvenog položaja podudarni s obzirom na naobrazbu ispitanika.

Iz odgovora ispitanika vidljivo je da ispitanici različite naobrazbe različito opažaju čimbenike koji utječu na promjenu društvenog položaja žena.

Unatoč razlikama u naobrazbi, najveći broj ispitanika na prvo mjesto stavlja *obrazovanje*. Ispitanici SSS i VSS na drugo mjesto stavljaju *promjene stavova i vrijednosti u društvu*, a kod obrazovanih ispitanika visoko je rangirana i *ekonomska neovisnost* kao čimbenik promjene. Razlike u odgovorima nisu statistički značajne. Ne možemo uopćiti zaključak da opažene razlike u

procjenama postoje i u populaciji.

Razlikuju li se *optimisti* i *pesimisti* s obzirom na naobrazbu? Ustanovili smo da su ispitanici *veoma optimistični* glede mogućnosti promjene društvenog položaja žena, izuzev onih s NSS. Od ukupnog broja *optimista*, 78,87 % ispitanika sa SSS, 100 % s VŠS i 77,46 % s VSS, smatra da su promjene društvenog položaja žena *moguće*. Razlika u odgovorima nije statistički značajna. Ne možemo zaključiti da se ljudi različitog stupnja naobrazbe razlikuju u stavu o mogućnosti promjene društvenog položaja žena.

Od ukupno 34 „*pesimista*“, koji imaju skeptičan stav, najveći skeptici su ispitanici s NSS među kojima 48,86 % smatra da *promjene nisu moguće*.

Kakav je stav o društvenom položaju žena i čimbenici promjene položaja? Zanimalo nas je kakav je odnos stava o mogućnostima promjene društvenog položaja žena i procjena čimbenika koji te promjene omogućuju. Ustanovili smo da su razlike u opažanjima težine položaja žena u društvu i čimbenika promjene društvenog položaja žena statistički značajne.

Zaključili smo da ljudi koji položaj žena u društvu procjenjuju *lakšim, težim ili podjednako teškim za žene i muškarce* različito opažaju važnost čimbenika promjena društvenog položaja žena. Postoji podudarnost između procjene položaja žene i procjene načina promjene toga položaja.

Ispitanici koji smatraju da je u društvu *lakše ženama*, kao čimbenike promjena položaja žena u društvu najviše vide u *promjenama zakona* (40,70 %) i *obrazovanju* (23,07). Naprotiv, nitko od njih ne smatra da *ekonomska neovisnost, osvješćivanje žena ni političko djelovanje* mogu biti djelotvorni čimbenici promjene položaja žena.

Ispitanici koji drže da je u društvu *teže ženama*, sredstva promjene položaja žena najviše vide u *obrazovanju* (40,70 %), *promjenama stavova i vrijednosti društva* (19,77 %) te u *promjeni društva* (13,95 %). Najmanje ispitanika u *promjeni zakona* vidi mogućnost promjene položaja žena (2,32 %).

Ispitanici koji drže da je u društvu *podjednako teško ženama i muškarcima*, sredstva promjene položaja žena najviše vide u *promjeni stavova i vrijednosti* (23,53%), *ekonomskoj neovisnosti* (20,58%) i *obrazovanju* (13,95 %). Najmanje ispitanika vidi mogućnost promjene položaja žena u *političkom djelovanju žena* (2,94 %).

Sumirajući izloženo, možemo zaključiti da su na osnovi rezultata dobivenih empirijskim istraživanjem izvedeni zaključci o: općem položaju žena u hrvatskom društvu, čimbenicima koji generiraju taj položaj, čimbenicima kojima se može djelatno utjecati na promjenu položaja žena te povezanosti percepcija položaja žena sa spolom, dobi i stručnom spremom ispitanika.

Osnovni je zaključak ovoga istraživanja da se u hrvatskom društvu žene nalaze u podređenom položaju, da su u različitim područjima života na različite načine neopravdano deprivilegirane, tj. da nisu ravnopravne s

muškarcima. Ustanovili smo da o podređenosti žena postoji jasna percepcija i suglasje i muškaraca i žena. Opažanja se unekoliko razlikuju s obzirom na spol, dob i stručnu spremu ispitanika.

Sumirajući rezultate možemo zaključiti da je empirijsko istraživanje pružilo obilje statističkih indikatora koji potvrđuju već postojeće spoznaje, ali i pokazatelja koji opovrgavaju neke stereotipe u ovome području. Dobiveni rezultati mogu poslužiti u osmišljavanju i planiranju socijalnih strategija promjena društvenog položaja žena. Suvremene feminističke strategije polaze od pretpostavke da se prethodnim istraživanjima moraju utvrditi subjektivna opažanja na osnovi kojih ljudi stvaraju značenja. Ljude koji nešto ne smatraju važnim za promjenu položaja žena, teže ćemo pokrenuti na akciju, negoli ljude koji vjeruju da nešto djeluje. Ovo istraživanje skroman je prilog osvješćenju potrebe za oslobođenjem žena.

V.

SAŽETAK

U studiji *Kome još (ne)treba feministička pedagogija?!* odnosi feminizma i odgoja razmatraju se u kontekstu mogućnosti teorijskog utemeljenja suvremene feminističke pedagogije.

Rad se sastoji od tri dijela: teorijskog, empirijskog dijela i zaključaka. Naveden je opsežan popis literature, kazalo pojmova, kazalo autora te sažetak na hrvatskom i engleskom jeziku.

U teorijskom dijelu prikazani su pogledi na razvoj feminističke pedagogije - razvoj feminističkih ideja i feminističkog pokreta u etapama koje čine prvi, drugi i treći val feminizma. Feminizam je posebno složen fenomen što onemogućava kreiranje jedne potpune definicije. Ta se složenost ogleda i kod klasificiranja feminizma jer postoje različiti pravci koji su opisani u poglavlju *Pravci feminizma*.

Rezultati teorijske analize utemeljenja predmeta feminističke pedagogije izloženi su u poglavlju *Obrazovanje djevojčica – retrospektiva i perspektiva*. Utvrđeno je da postoji snažna ovisnost odgojnoobrazovne prakse i položaja žena. Podređeni položaj žena povezan je s odgojem kao manipulacijom, nasuprot odgoju kao emancipaciji koji vodi oslobođenju žena.

Feministička pedagogija propituje različite perspektive što utječe na njeno utemeljenje kao okvirni otvoreni predmetno-problemski sklop odnosa ljudske seksualnosti, njene uloge u oblikovanju ljudskog svijeta i odgoja. Predmetnost feminističke pedagogije je subjektivna – konstruira se narativno i nastaje u procesu ljudskog razvoja – osobnost i seksualni identitet kao dio osobnosti je autobiografija koja se permanentno redefinira. Feminističku pedagogiju možemo razvijati polazeći od različitih ishodišnih koncepcija: iz različitih feminističkih teorija/koncepcija, iz opće feminističke teorije, iz različitih pedagoških meta-teorija i teorija/koncepcija (normativne, hermeneutičke, empirijske i sustavske pedagogije), dedukcijom iz opće pedagogije, induciranjem iz problemskih sklopova odgoja, iz utemeljenja veza odgoja i feminizma prema načelima multidisciplinarnosti i interdisciplinarnosti.

Empirijski dio istraživanja sastoji se od prikaza metodologije empirijskog istraživanja i rezultata istraživanja. U pilot istraživanju općeg položaja žena u hrvatskom društvu primjenjena je metodologija kvalitativnih istraživanja i deskriptivna metoda s podvrstom, metoda ankete, kojom su prikupljeni podaci.

Na osnovi rezultata dobivenih empirijskim istraživanjem izvedeni su zaključci o: općem položaju žena u hrvatskom društvu, čimbenicima koji generiraju taj položaj, čimbenicima kojima se može djelatno utjecati na promjenu položaja žena te povezanosti percepcija položaja žena sa spolom, dobi i stručnom spremom ispitanika.

Osnovni je zaključak ovoga istraživanja da su žene u hrvatskom društvu u podređenom položaju, tj. da nisu ravnopravne s muškarcima. Utvrdili smo

da oko podređenosti žena postoji jasna percepcija i suglasje muškaraca i žena. Opažanja se donekle razlikuju s obzirom na dob i stručnu spremu ispitanika. Uz navedene spoznaje, ovo pilot istraživanje može poslužiti u planiranju ciljanih istraživanja položaja žena u hrvatskom društvu i implikacija na odgojnoobrazovni proces, školskog sustava te komparativnih istraživanja u europskom i svjetskom kontekstu.

Provedeno teorijsko i empirijsko istraživanje pokazalo je da obrazovanje janusovski obilježava potčinjenost žena - s jedne strane determinira obespravljenost, a s druge otvara horizonte oslobođenja žena.

VI.

SUMMARY

The study "Who doesn't need feminist pedagogy yet?!" puts its focus on the relation among feminism and education in attempt to give theoretical foundation to modern feminist pedagogy.

The paper is divided into three parts: theoretical, empirical and conclusions. There is also an extensive list of references, name and subject index, and summary in both Croatian and English.

Theoretical part shows views on development of feminist pedagogy - the development of feminist ideas and feminist movement in stages that comprise first, second and third wave of feminism. Feminism is especially complex phenomenon and that makes creating one complete definition very hard to do. This complexity can be seen in chapter Types of feminism where different approaches to feminism are described.

The results of theoretical analysis of feminist pedagogy foundations are in Education of girls - retrospective and perspective chapter. It is determined that there is a strong dependence between educational practice and position of women. Subordinate position of women is connected with education as manipulation, as opposed to education as emancipation which leads to liberation of women.

Feminist pedagogy questions different perspectives. That influences its foundation as an open subject-problem relationship set of human sexuality, and its role in forming world and education. Externality of feminist pedagogy is subjective - the narrative is being constructed and formed in the process of human development - personality and sexual identity as integral part of that personality is autobiography which is permanently redefined. Feminist pedagogy can be developed from different origin conceptions: various feminist theories/conceptions, general feminist theory, various educational meta-theories and theories/conceptions (normative, hermeneutical, empirical and systemic pedagogy), deducing from general pedagogy, inducing from problem sets of education, foundations of relations between education and feminism according to the principals of multidisciplinary and interdisciplinarity.

Empirical part of the research consists of methodology of empirical research and the results. In this pilot research about general position of women in Croatian society we used qualitative research methodology and descriptive method with subgroup, and poll method which was used to collect the data.

Based on the results obtained through empirical research, several conclusions were made about: general position of woman in Croatian society, factors that generate that position, factors that can be used to change position of women, and connection between perceptions about position of women in regard to gender, age and education of participants in research.

Main conclusion of this research is that women in Croatia are in subordinate position, they are not equal to men. We have determined that there is a

clear perception about subordination of women and agreement between men and women. Observations slightly differ in regard to age and education of participants. Along with mentioned cognitions, this pilot research can be used for planning targeted research about position of women in Croatian society and implications on educational process, school system and comparative research in European and global context.

Theoretical and empirical research that was undertaken showed that education Janus-like marks subordination of women. It clearly determines low position of women, while, on the other hand, opens horizons for liberation of women.

LITERATURA

- Ackok, J.E. et. al. 1988. Handbook of social psychology. Scarborough Prentice-Hall.
- Adams, P. 2002. Reprzentacija i polnost. u: Andelković, B.(ur.) Uvod u feminističke teorije slike. Beograd,Edicija Pogled/Teorije, Centar za savremenu umetnost.
- Adkins, L., Skeggs, B. (eds.) 2005. Feminism After Bourdieu. Blackwell Publishers.
- Apple, M. W. 1979. Ideology and Curriculum. London, Routledge and Kagan Paul.
- Apple, M. W., Aasen, P. 2003. State and the politics of knowledge. Taylor & Francis, Inc.
- Arnot, M., Weiner G. 1992. Gender and education: Special issue - Women's education in Europe, Oxford Carfax.
- B.a.B.e. Žene u medijima razgolicene, muškarci u odijelima. <http://www.index.hr/vijesti/clanak/babe-zene-u-medijima-razgolicene-muskarci-u-odijelima/310811.aspx>. (12.8. 2008.)
- Bahovec, D.E. 2007. Feminizam, ambivalentnosti, ambivalentnost feminizma. u: Genero-časopis za feminističku teoriju, elektronsko izdanje, br.1.
- Bahovec, E. 2002. Feminizam kao epistemologijski projekt, Zagreb.Zarez, 80/2002.
- Baranović, B. 2000. Slika žene u udžbenicima književnosti. Zagreb, IDIZ.
- Baron, A.R., Byrne, D. 1981. Social psychology - Understanding Human Interaction. Boston, Allyn and Bacon.
- Baumgardner, J., Richards, A. 2005. Grassroots: A Field Guide for Feminist Activism. Farrar, Straus and Giroux.
- Beasley, C. 1999. Wath is feminism? : An Introduction to feminist theory. London , SAGE Publications.
- Beck, B. , Govedić, N. 2002. Razgovor Željka Jelavić "Između Albanije i Hollywooda: tijelo Hrvatica". Zarez, 28.2.
- Bell, H. 2004. Feminizam je za sve: strastvena politika. Zagreb, Centar za ženske studije.
- Bendall, L. Anarhizam i feminizam <http://www.zamirnet.hr/stocitas/anarhizam%20i%20feminizam%20tekst.htm>: (12.03.2008.)
- Bertoša, M. 2004. Neka razmišljanja o jeziku i rodu. <http://www.cro-le.../index2.php?option=content&task=view&id=6&pop=1&page> (23.5.2006.)
- Borić, R. (ur.) 2007. Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije. Zagreb. Centar za ženske studije, Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH.
- Bosanac, G. 2007. Umjesto predgovora: antifeminizam kao intelektualni skandal (ili o suvremenom kompleksu Here). u : Čakardić, A., Jelušić, A., Majić, D., Ratković, T. (ur.) Kategorički feminizam - nužnost feminističke teorije i prakse. Zagreb, Biblioteka FemFesta, Centar za ženske studije.
- Bosanac. G. (ur). 2004. Izabrana djela Blaženke Despot. Institut za društvena

istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Ženska infoteka.

Bowles, S., Gintis, H. S. 1976. *Schooling In Capitalist Aamerica*. London, Routledge and Kegan Paul.

Brown, Susan, L. 2002. *The Politics of Individualism: Liberalism, Liberal Feminism and Anarchism*. Black Rose Books.

Brstilo, I. 2010. *Feministička epistemologija – kapitulacija znanstvene jednorodnosti, Socijalna ekologija, Zagreb, Vol. 19, No. 2.*

Bušić, J. Eden; Što je pisac bez pimpeka? Naslovnica <http://www.matica.hr/kolo/kolo0201.nsf/allwebdocs/pimp>: (12.04. 2009.)

But Some of Us Are Brave: A History of Black Feminism in the United States. <http://web.mit.edu/activities/thistle/v9/9.01/6blackf.html>: (12.03.2009.)

Butler, J. 2000. *Nevolje s rodnom. Feminizam i subverzija identiteta*. Prevela: M. Paić-Jurinić. Zagreb, Ženska infoteka.

Carli, L.L. 1989. *Gender differences in interaction style and influence*. *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 56/1989.pp. 565-567.

Cohen, G. B. 1996. *Education and Middle Class Society in Imperial Austria 1848-1918* (West Lafayette, Ind: Purdue University Press: Davidoff, L. and Hall, C. (ed.) 1987. *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle-Class, 1780-1850*. Chicago, University of Chicago Press.

Collins, P. Hill. 1990. *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment*. Boston. Unwin Hyman.

Cott, F. N. 1987. *The Grounding of Modern feminism*. New Haven and London, Yale University Press.

Dauphin, N. 1991. in: Duby, G., Perrot, M. (ed.) 1991. *A History of Women in the West, IV. Emerging Feminism from Revolution to World War*, Cambridge, Massachusetts London, England The Belknap press of Harvard University Press.

de Beauvoir, S. 2006. *Drugi spol (Uvod i djetinjstvo)*. u: Čačinović, N. (ur.). *Žene i filozofija*, Zagreb, Centar za ženske studije.

de Lauretis, T. 1991. *Queer Theory: Lesbian and Gay Sexualities'*, differences: a *Journal of Feminist Cultural Studies* 3, 2, pp.iii-xviii

De Welde, K., Lausen, S., Heather, Th. *Women in Science, Tehnology, Engineering and Math (STEM)*. http://www.socwomen.org/socactivism/stem_fact_sheet.pdf (2. 2. 2011).

Declaration of Sentiments. Seneca Falls, New York. <http://www.infoplease.com/ipa/A0875901.html> <http://www.fordham.edu/halsall/mod/senecafalls.html> (12.04.2008.)

Descartes, R. 1951. *Rasprava o metodi*. Zagreb, Matica hrvatska.

Dojčinović-Nešić, B. 1993. *Ginokritika – Rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*, Beograd, Književno društvo „Sveti Sava”.

Donovan J. 2000. *Feminist theory: the intellectual traditions*, 3 rd edition, (copyrighted material), continuium, New York, U.S. London, U.K.

Državni zavod za statistiku: *Žene i muškarci u Hrvatskoj*: <http://www.dzs.hr/>

Echols A. and Willis, E. 1989. *Daring to Be Bad: Radical Feminism in America, 1967-1975*. *Daring to be Bad: Radical Feminism in America, 1967-75*. (American Culture). University of Minnesota Press.

Eichner, C.J. *La citoyenne in the World: Hubertine Auclert and Feminist Imperial-*

ism. <http://fhs.dukejournals.org/cgi/content/abstract/32/1/63>:

Evans, A. 1978. *Witchcraft and the Gay Counterculture: A Radical View of Western Civilization and Some of the People It Has Tried to Destroy* Boston, Fag Rag Books.

Ferreira, M. M. 2003. Gender issues related to graduate student attrition in two science departments. *International Journal of Science Education* 25(8), 969-989.

Fraisse, G. 1995. *A Philosophical History of Sexual Difference*. in: Fraisse, G., Perrot, M. (ed.), *A History of Women- Emerging Feminism from Revolution to World War*. Cambridge, Massachusetts, London, England, The Belknap Press of Harvard University Press.

Franković, D., (ur.) 1958. *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*. Zagreb, Hrvatski pedagoško-književni zbor.

Freire, P. 2002. *Pedagoško-obračunavanje*. Zagreb, Odraž.

Fridl, E. 2003. *Spor o determinantama polnih uloga*. u: Papić, Ž., Sklevický, L. (ur.) 2003. *Antropologija žene*. Beograd, Biblioteka XX vek.

Frith, G. 1993. *Women, Writing and Language; Making the Silences Speak*. u: Richardson, D., Robinson, V. (ed.) *Thinking Feminist, Key Concepts in Women's Studies*, New York, The Guilford Press.

Fuko, M., O'Higgins Dž. 2000. *Seksualni izbor- seksualni čin: Fuko i homoseksualnost*, Beograd, Ženske studije, Centar za ženske studije. br. 13.

Garaudy, R. 1981. *Der letzte Ausweg; Feminisierung der Gesellschaft*. Olten/ Freiburg.

Giesecke, H. 1993. *Uvod u pedagogiju*. Zagreb, Educa

Giroux, H. 1981. *Ideology, Culture and the Politics of schooling*. Sussex, UK, Falmer.

Giroux, H. 1983. *Theory and Resistance in Education: Towards a Pedagogy for the Opposition*. South Hadley, MA: Bergin & Garvey Publishers.

Gough, P. 1976. *Sexism: New issue in American education*. Fastback No81/1976, Bloomington.

Graglia, Carolyn, F. 1998. *Domestic Tranquillity, a Brief against Feminism*. Dallas. Spence Publishing Company.

Graham, G. 1988. Two types of Feminism, *American Philosophical Quarterly*, Vol.25. N.4. October, 1988. p.303-328.

Habermas, J. 1981. *The Theory of Communicative Action*. Translated by T. McCarthy. Cambridge. Polity Press.

Hall, R. M., Sandler, B. R. (1982.), *The Classroom Climate: A Chilly One for Women*. Washington, DC: Project on the Status and Education of Women, Association of American Colleges.

Haraway, D. 1999. *Manifesto za kiborge*. u: Nicholson, Linda J. 1999. (ur.), *Feminizam/ Postmodernizam*. Zagreb, Liberata – Centar za ženske studije.

Haraway, D. 1999. *Manifesto za kiborge*. u: Nicholson, Linda J. (ur.) *Feminizam/ Postmodernizam*. Zagreb, Liberata, Centar za ženske studije.

Hark, S. 2006. *Dissident Partizipation – Eine Diskursgeschichte des Feminismus*. Frankfurt.

Heffer, H. 2007. *Biološka i društvena kategorija roda u rodnoj teoriji i rodna teorija stereotipa*. Rasprave Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Heler, A. 1981. *Vrednosti i potrebe*. Beograd, Nolit.

Henrion, C. 1997. *Women In Mathematics: The Addition of Difference*. Indiana

University Press.

History of Movement - Living the Legacy: The Women's Rights Movement 1848 – 1998. <http://www.legacy98.org/move-hist.html>. (12.4.2008.)

Hoagland, Sarah, L. 1989. *Lesbian Ethics; Toward New Values*. Palo Alto, CA: Institute for Lesbian Studies.

Holland J., Blair, M., Sheldon S. 1995. *Debates and Issues in feminist research and pedagogy: a reader*. WBC Ltd. Great Britain, Bridgend.

Holy, M. 2007. *Mitski aspekti ekofeminizma*, Zagreb, TIMpress, Biblioteka Novi pokreti.

Horkhajmer M. 1976. *Tradicionalna i kritička teorija*. Beograd, BIGZ.

<http://dalje.com/hr-hrvatska/zene-u-hrvatskoj-manje-zaposlene-od-muskara-ca/297164> (10.12.2010.)

http://en.wikipedia.org/wiki/Lavender_Menace (15.11.2010.)

<http://metro-portal.hr/polozaj-zena-u-hrvatskoj-je-los/15503>(10.12.1010.)

<http://sc2220.wetpaint.com/page/Waters+and+Ellis+%281996%29>(12.10. 2010.)

<http://www.cesi.hr/dokumenti/mia.pdf>, (12.03.08).

<http://www.poslovni.hr/vijesti/diskriminacija-zena-na-trzistu-rada-pocinje-vec-pri-zaposljavanju-63949.aspx>(11.12. 2010.)

<http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/83104/Hrvatima-idealna-zena-domacica.html>(10.12.1010.)

http://www.ured-ravnopravnost.hr/slike/File/istrazivanja/zena_idealna%20zena.pdf (10.12.1010.)

<http://www.zinfo.hr/hrvatski/stranice/izdavastvo/kruhirusze/kir2/2lezbifeminizam.htm> (23. 3. 2008.)

Ignjatović, S. 2002. *Cyberspacetime i feministička teorija*. Beograd, Centar za proučavanje informacionih tehnologija, Electronic Text Archive, Beogradska otvorena škola. Oktobar, 2002.

Ilich, I. 1980. *Dole škole*. Beograd, BIGZ

Ivanović, N. 2002. *Obrazovanje žena*. Reč no. 65/11, mart 2002, Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja.

Iveljić, A. 2009. *Emancipacija riječju i slikom*. Wien: http://othes.univie.ac.at/7281/1/2009-10-28_0309873.pdf. (12.4. 2010.)

Jabbar, S., Jones, J., Kashyap, A., Rydzy, M. 1997. *How can feminist pedagogy promote the empowerment of women?* http://fcis.oise.utoronto.ca/~daniel_schuguren-sky/faqs/qa17.html, (14.5.2009.)

Jakobović Fribec, S. 2006. Jurić, (Zagorka) Marija, (u: *Biographical dictionary of women's movements and feminisms in Central, Eastern, and Southeastern Europe, 19th and 20th centuries*. (Croatia), ed. De Haan, F. Daskalova, K., Loutfi, A. Budapest, New York, CEU Press. 195-200.

Jakobović Fribec, S. 2006. *Zagorka - protagonistica nenapisane povijesti hrvatskog feminizma*. Književna republika, 5-6/2006.

Jakobović- Fribec, S. 2007. *Feministička epistemologija objašnjena djevojčici - Ženski spoznajni subjekt u epistolarnom romanu Jagode Truhelke: U carstvu duše*. Listovi svojoj učenicu (Osijek, 1910.). *Filozofska istraživanja*, god. 27 (2007) Sv. 1 (83–94), str. 86.

Jurić, H. 2007. *Žene i priroda*. Prilozi za kritiku ekofeminizma. u : Čakardić, A.,

Jelušić, A., Majić, D., Ratković, T. (ur). Kategorički feminizam- nužnost feminističke teorije i prakse, Zagreb, Biblioteka FemFesta, Centar za ženske studije.

Kahlina, K. 2006. Feminizam u Hrvatskoj: kako lezbijkama dati glas? Reč, no.74/20. Časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja

Kahn, Jack S. 2009. An introduction to Masculinities, Oxford ,Blackwell, UK.

Katunarić, V. 1984. Ženski eros i civilizacija smrti. Zagreb, Naprijed.

Khotkina, Z. Ženski pokret u Rusiji: juče, danas i sutra. u : Globalizacija.com-časopis za političku teoriju i istraživanja globalizacije, razvoja i rodnosti. http://www.globalizacija.com/doc_sr/s0049ror.htm; (11.12.2008.)

Kincheloe, J. L. 2008. Critical Pedagogy. New York, Peter Lang Publishing Inc.

Koenig, E., Zedler, P. 2001. Teorije znanosti o odgoju. Zagreb, Educa.

Kovačević, S. 2007. Struktura progresivističke pedagogije učitelja osnovne škole. Rijeka, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci, neobjavljeni doktorski rad.

Kovačević, S., Mežnarić, S. 2001. Nasilje nad ženama 2000. Izvještaj istraživanja, Zagreb, Centar za žene žrtve rata. Istraživanje Autonomne ženske kuće Zagreb i Centra za žene žrtve rata, u okviru projekta STOP nasilju protiv žena, (razdoblje od 1992 do 1997.)

Lasić, S. 1986. Književni počeci Marije Jurić Zagorke (1873-1910). Uvod u monografiju, Zagreb, Znanje.

Leinert- Novosel, S. 2000. Žene Hrvatske u brojkama. Zagreb, Povjerenstvo Vlade RH za pitanja jednakosti spolova. <http://www.zinfo.hr/hrvatski/stranice/faq/Statistika-Zene.htm#PolozajZena> (12.12.2010.)

Lengermann, P. M., Niebrugge-Brantley, G. 1997. Suvremena feministička teorija. u: Ritzer, G. Suvremena sociološkijska teorija. Zagreb, NZ Globus.

Lešić, Z. Feminizam, feministička teorija i kritika (Historiografska skica). http://www.openbook.ba/izraz/no12/12_zdenko_lesic.htm (14.05.2009).

Linda J. Nicholson (ed.) 1997. The Second Wave: A Reader in Feminist Theory. New York, Routledge.

Lindemann Nelson, H., Lindemann Nelson, J. 1996. Feministička bioetika i kontracepcija. Društvena istraživanja, god.5, br.3-4 (23-24), str. 609-628.

Lips, H. M. 1999. Women, Education and Economic Participation. The Northern Regional Seminar, National Council of Women of New Zealand. Theme: Women and Economic Development:

Mid-Term Council Meeting of the New Zealand Federation of University Women. <http://gstudies.asp.radford.edu/sources/nz/keyecon.htm> (3.04. 2008.)

Lloyd, G. 2006. Razum, znanost i ovladavanje materijom. u: Čaćinović, N. (ur.) 2006. Žene i filozofija. Zagreb, Centar za ženske studije.

Luetić, T. 2002. Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu. u: Povijesni prilozi, br..22 /2002. Hrvatski institut za povijest.

Luke, C. 2001. Globalization and women in academia. London ,LEA Publishers.

Lundy, Ph. The Three A's of Feminism. <http://feministarticles11744.yuku.com/topic/367/t/What-DOES-quot-feminism-quot-mean.html?> (12.04. 2008.)

Malvi, L.2002. Vizualno zadovoljstvo i narativni film, u: Anđelković, B. (ur.) Uvod u feminističke teorije slike, Beograd, Edicija Pogled/Teorije, Centar za savremenu umetnost.

Marilley, Suzanne M. 1996. Woman suffrage and the origins of liberal feminism in

the United States, 1820-1920. Cambridge, Mass Harvard University Press.

McCann C, Ruth., Seung Kyung, K. 2003. Feminist theory reader: local and global perspectives. New York, London, Routledge.

Measor, L, Sikes, P.1992. Gender and schooling, London, Cassell;

Miler, A. 1995. Drama djetinjstva. Zagreb, Educa.

Milharčić-Hladnik M. 1992. O poklicni identiteti učitelja, u zborniku: Kaj hočemo in kaj zmoremo. Ljubljana, Pedagoška fakulteta v Ljubljani. str. 56-60.

Mill, John Stuart, 2000. Podređenost žena. Zagreb. Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.

Mladenović, L. Počeci feminizma, ženski pokret u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani. Autonomni ženski centar Beograd. URL:<http://www.womenngo.org.yu/content/blog-category/28/61/> (3.8.2008.)

Morgan, L.A.1998. Glass ceiling effect or cohort effect? A Longitudinal study of the gender earnings gap for engineers, 1982 to1989. American Sociological Review, 63, 479-483.

Mušanović, M. 2002. Personal theory about teaching and reduction of gender stereotypes in the classroom. u: Flying over or falling through the crack? Young people in a risk society, Ljubljana, Office for youth of the Republic of Slovenia.

Mušanović, M. 1995. Spolni stereotipi učitelja i netolerantna komunikacija u razredu. Zbornik radova: Education for tolerance: approaches, conceptions and solutions, Rijeka, Pedagoški fakultet u Rijeci.

Mušanović, M. 1996. Postmoderne epistemologije pedagogije. u: Zbornik radova Sabora hrvatskih pedagoga, Pedagogija i hrvatsko školstvo: jučer i danas, za sutra. Zagreb, HPKZ.

Mušanović, M. 1998. Gender stereotypes of Croatian future teachers. The European Conference on Educational Research, Ljubljana, The Faculty of Education, The University of Ljubljana.

Mušanović, M. 2009. Opća pedagogija (skripta). Rijeka, Filozofski fakultet u Rijeci.

Mušanović, M., Kovačević, S. 1994. Zmanjševanje diskriminacije med spolovima v šoli - razmerje med ustvarjalnostjo in spolnimi stereotipima učiteljic. u zborniku: Nadarjeni - stanje, problematika, razvojne možnosti, Otočec ob Krki, Pedagoška obzorja - Novo mesto, Pedagoška fakulteta v Ljubljani.

Mušanović, M., Vrcelj, S. 2002. Gender stereotypes in education - Case study: Croatia. u: Scientia Paedagogica Experimentalis, XXXIX, 2.

Nedović, S. 2005. Savremeni feminizam. Beograd, Centar za slobodne izbore i demokratiju (CESID).

Nedović, S. 2005. Savremeni feminizam, položaj i uloga žene u porodici i društvu. Beograd, Centar za unapređivanje pravnih studija, Centar za slobodne izbore i demokratiju.

Neimarlija, L. Žensko iskustvo u književnosti: Gospoda Dalloway. <http://www.pennbih.ba/izraz/novi/index.php>.

Nenadić, M. Novi duh obrazovanja :Nastavnička profesija i njene kontradiktornosti. <http://users.beotel.net/~nenadic/profesija.html>. (12.8.2010.)

Nicholson, Linda J. 1999. (ur.) Feminizam/ Postmodernizam. Zagreb, Liberata – Centar za ženske studije.

Obrenić, D. Pravao glasa žena. u: Zaharijević . A.(ur.), 2009. Neko je rekao femini-

zam? Kako je feminizam uticao na žene xxi veka, (II izdanje), Beograd, Heinrich Böll Stiftung, Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Europu .

Ofen, K. 2008. Osporavanje muške aristokratije - feminizam i francuska revolucija. u časopisu za feminističku teoriju "Ženske studije" od 1995-2002. http://www.zensk-estudie.edu.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=208&Itemid=41: (12.04.2008.)

Oraić-Tolić, D. 2001. Muška moderna i ženska postmoderna, Kolo, br. 2, ljeto 2001.

Ortner, Š. (1983.), Žena spram muškarca kao priroda spram kulture. u: Papić, Ž., Sklevicky, L. (eds.) Antropologija žene. Beograd. Prosveta.

Papić, Ž., Sklevitcky, L. 2003. Antropologija žene. Beograd, Biblioteka XX vek.

Parry, S.C. 1996. Feminist Pedagogy and Techniques for the Changing Classroom. *Women's Studies Quarterly*, No. 3 & 4, pp. 45 – 54.

Patricia A. Cain : Feministička teorija prava: utemeljenje teorija. http://www.ured-ravnopravnost.hr/slike/File/istrazivanja/Cain_Feministicka_teorija_prava_utemeljenje_teorija.pdf. (12. 8. 2010.)

Patricia, A. Cain. Feministička teorija prava: utemeljenje teorija. http://www.ured-ravnopravnost.hr/slike/File/istrazivanja/Cain_Feministicka_teorija_prava_utemeljenje_teorija.pdf. (12. 8. 2010.)

Peterson, T.G., Metjus, P. 2002. Feministička kritika istorije umetnosti. u: Anđelković, B. (ur.) Uvod u feminističke teorije slike, Beograd, Edicija Pogled/Teorija, Centar za savremenu umetnost

Petrović, J. A. (ur.) 2000. Diskriminacija žena u Hrvatskoj. Zagreb, Ženska sekcija SSSH.

Phillips, D. 1994. What's So Queer Here? Photography at the Gay and Lesbian Mardi Gras', *Eyeline* 26, pp. 16-19.

Pinto, T. 2001. Zajedničko obrazovanje za bolje integrisano društvo - Izazovi obrazovanja dizajniranog s ciljem postizanja ravnopravnosti polova. u : Novi društveni ugovor između žena i muškaraca: uloga obrazovanja. Strazbur.

Plićanić Mesić, A. 2004. Utjecaj američkog feminizma na germanistiku. *Revija za sociologiju* Vol. 35. No 1-2, Lipanj 2004. Zagreb, Filozofski fakultet.

Polić, M. 2003. Filozofija odgoja i feminizam. u: Metodički ogledi, 10, 1.

Polić, M. 1997. Čovjek, odgoj, svijet. Zagreb, Kruzak.

Polok, G. 2002. Feminističke intervencije u istoriji umetnosti. u : Anđelković, B. (ur.) Uvod u feminističke teorije slike. Beograd, Edicija Pogled/Teorije, Centar za savremenu umetnost

Pomeroy, S. B. 1975. Goddesses, whores, wives and slaves, *Women in classical Antiquity*. New York, Shocked Books.

Preece, J.; Griffin, C. 2003. Radikalne i feminističke pedagogije. u: Jarvis, P. (ur.) Poučavanje: Teorija i praksa. Zagreb, Andragoški centar.

Prijić-Samaržija, S. 2007. Spolne različitosti, spolna diskriminacija i programi afirmativne akcije. u: Baccarini, E., Prijić-Samaržija, S. (ur.), 2007. Praktična etika; ogledi iz liberalnog pristupa nekim pitanjima praktične etike (199-231), Zagreb, Biblioteka Filozofska istraživanja.

Prijić-Samaržija, S., Avelini-Holjevac, I., Turk, M. 2009. Žene u znanosti; Stakleni strop. *Društvena istraživanja*, god.18. br.6 (104), str. 1049-1073.

Prpić, K. 2003. Profesionalni položaj, postignuća i perspektive (mladih) znanstvenica.

u: Društvena istraživanja, 12 (5): 613-634.

Ray, K. N. 2005. Women in Physics and Astronomy, 2005. AIP Publication Number R-430.02. American Institute of Physics. <http://www.aip.org/statistics/trends/gender-trends.html>. (13.3.2009.)

Rezolucija Vijeća Europske unije na temu "Žene i znanost". Council of the European Union – Council Resolution of: on "Women and Science". Brussels, 1 June 1999 (OR. en). 8565/99. LIMITE. RECH 71. Official documents. URL: <http://www.europa.eu.int> (28.07.2002.)

Rich, A. 2003. Ka ženski orijentiranom sveučilištu. Kruh i ruže, br. 21 (3).

Rich, A. 2002. Prisilna heteroseksualnost i lezbijska egzistencija, Zagreb, Kontra.

RosieX 1999. Intervju sa Sadie Plant. u: Mirković, I. (ur.) Cyberfeminizam, Zagreb, Centar za ženske studije.

Rossi, A. 1965. Women in science: Why so few? Science, 148, 1196–1203. (May 28, 1965), 1196-1202. Reprinted by permission of the author. Copyright 1965. by the American Association for the Advancement of Science.

Rouz, Dž. 2002. Stvaranje prostora za ženski subjekt feminizma. u: Anđelković, B. (ur.) Uvod u feminističke teorije slike, Beograd, Edicija Pogled/Teorija, Centar za savremenu umetnost.

Ryan, B. 2008. Feminism and the Women's Movement: Dynamics of Change in Social Movement Ideology and Activism (Perspectives on Gender). (Volume 0). New York, Routledge.

Scering, G. E. 1997. Themes of a critical/feminist pedagogy: Teacher education for democracy. Journal of Teacher Education, 48, 62-68.

Seidel, M. A. 1974. Poulain de la Barre's The Woman as Good as the Man. Journal of the History of Ideas 35.

Shor, I. 1992. Empowering Education: Critical Teaching for Social Change. London and Chicago, University of Chicago Press.

Showalter, E. Feministička kritika u divljini. http://www.openbook.ba/izraz/no14/14_elaine_showalter.htm. (11. 3. 2009.)

Skelton, Ch. 1993. Women and Education. in: Richardson, D., Robinson, V. (ed.) Thinking feminist - Key Concepts in Women's Studies. New York, The Guilford Press.

Skelton, Ch. 1993. Women and Education. in: Richardson, D., Robinson, V. (ed.) Thinking feminist - Key Concepts in Women's Studies. New York, The Guilford Press.

Sklevicky, L. 1988. Patuljasta amazonka hrvatskog feminizma: Marija Jurić Zagorka.

u: Dunja Rihtman-Auguštin, D. 1996. Konji, žene, ratovi. Zagreb, Ženska infoteka.

Sklevicky, L. 1996. Konji, žene, ratovi. Rihtman-Auguštin, D. (ur.) Zagreb, Ženska infoteka.

Smith, B. 1982. Racism and Women's Studies, prema: Bhavnani, K.K. 1993. Talking Racism of Women's Studies. u; Richardson, D. and Robinson, V. (ed.) Thinking Feminist - Key Concepts in Women's Studies, New York, The Guilford Press.

Špehar, A. 1994. Lezbijstvo i feminizam, Kruh i ruže br. 2 ljet/jesen 1994.

Tanesini, A. 1999. An Introduction to Feminist Epistemologies, Massachusetts USA, Oxford, UK, Blackwell Publishers.

Tomić, M., Spasić, D. 2010. Maskulinitet u profesijama. Antropologija 10, sv. 1

(2010) Beograd.

Unesco, 2010. Global education digest 2010. Comparing Education Statistics Across the World. Montreal, Quebec, Canada: Unesco Institute for Statistics.; United Nations (2010) The Millennium Development Goals Report 2010. New York.

Vajninger, O. 1995. Žena. Beograd, IP "Žarko Albulj".

Valković, M. 1990. Uloga žene u javnom životu evropske civilizacije. u: Bogoslovska smotra LX br. 3-4.

Vladović, N. Heroine Mary Wollstonecraft : <http://www.libela.org/kolumne/903-mary-wollstonecraft/> (21.09.2009.)

Vrcelj, S. 2002. Teaching and education lead to a better status for women- a reality or a dream? in: Tivadar, B. Mrvar, P. (ed.), Flying over or falling through the cracks? Young people in the risk society. Ljubljana. Office for youth of the Republic of Slovenia.

Weeks, J. Seksualni 'make-up' i kako s njim. H-Alter - Udruga za nezavisnu medijsku kulturu. <http://h-alter.org/vijesti/ljudska-prava/seksualni-make-up-i-kako-s-njima>. (29.10.2010.)

Weiner, G. 1994. Feminisms in education: An introduction. Buckingham, Open University Press.

Weisberg, D. Kelly (ed.) 1993. Feminist Legal Theory: Foundations. Philadelphia, Temple University Press.

Wennarås, C., Wold, A. 1997. Nepotism and sexism in peer-review. Nature 387, 341-343.

Wilding, F. 1999. Gdje je feminizam u cyberfeminizmu?, dodatak:100 antiteza. u: Mirković, I. (ur.) Cyberfeminizam. Zagreb, Centar za ženske studije.

Williams, J. 2001. And Unbending Gender: Why Work and Family Conflict and What to Do About It. Oxford, Oxford University.

Wollstonecraft, M. 1999. Obrana ženskih prava. Zagreb, Ženska infoteka.

Woloch, N. 1996. Women and the American Experience. New York, The McGraw Hill Companies.

Women in science resource. <http://www.embo.org/policy-and-society/women-in-science/policy/50.html> (12. 1. 2011).

Women's and Family History in America, The 20th Century http://www.esc.edu/es-online/across_esc/writerscomplex.nsf/0/FBE25A79DC50806B852569EE0070250A?opendocument (12.03.2009).

Women's History in America. <http://www.wic.org/misc/history.htm> (12.3.2009.)

Wood, J. T., Lenze, L. F. 1991. Gender and the development of self: Inclusive pedagogy in interpersonal communication. Women's Studies in Communication, 14, 1-23.

Zaharijević, A. 2005. Deregulacija temelja. Filozofska istraživanja, God. 25 (2005) Sv. 4 (815-827).

Zaharijević, A. 2007. Kratka istorija sporova: šta je feminizam? u: Čakardić, A., Jelušić, A., Majić, D., Ratković, T. (ur.) 2007. Kategorički feminizam - nužnost feminističke teorije i prakse. Zagreb, Biblioteka FemFesta, Centar za ženske studije.

Zaharijević, A. 2007. Kratka istorija sporova; šta je feminizam? u: Čakardić, A., Jelušić, A., Majić, D., Ratković, T. (ur.) 2007. Kategorički feminizam - nužnost feminističke teorije i prakse. Zagreb, Biblioteka FemFesta, Centar za ženske studije.

Zlatar, A. Prefeminizam, feminizam i postfeminizam u hrvatskoj književnosti.

Zagrebačka slavistička škola www.hrvatskiplus.org.

Žigo, L. 2008. Feminizam na salonski način. Vjesnik, subota/nedjelja 3. i 4. svibnja 2008.

Žnidarić-Žagar, S. 2009. Slovenke na tržištu rada – povijesna perspektiva, ČSP, br. 2. Zagreb.

KAZALO AUTORA

Aasen, P.	98	Byrne, D.	110
Ackok, J.E.	111	California, R.	24
Adams, P.	56	Carli, L. L.	111
Adkins, L.	103	Chodorow, N.	55
Anđelković, B.	36-37, 56, 80	Cixous, H.	55
Anthony, Suzan B.	31-32	Cohen, G. B.	61
Apple, M. W.	97-98	Collins, P. Hill.	51
Arnot, M.	110	Comte, A.	26
Avelini-Holjevac, I.	11, 76	Condorcet	22
Baccarini, E.	39	Cott, N. F.	14, 32
Bahovec, D.E.	15, 35	Clark, E.	70
Barada, V.	30	Čačinović, N.	2, 30, 34
Baranović, B.	9, 63	Čakardić, A.	5, 13-14, 17, 20, 46, 52
Baron, A. R.	110	d' Eaubonne, F.	51
Bartulović, M.	103	Daly, M.	33
Baumgardner, J.	3	Daskalova, K.	6
Beasley, C.	41	Davidoff, L.	61
Beck, B.	39	Davis, A.	50
Bell, H.	69	de Beauvoir, S.	33-35, 88
Bendall, L.	16	de Gouges, O.	22-23
Bertoša, M.	74	De Haan, F.	6
Bhavnani, K.K.	15	de la Barre, P.	21
Blackwell, H.	32	de Lauretis, T.	36
Blair, M.	69	De Welde, K.	72
Blatch, Harriot E.	33	Derrida, J.	38
Borić, R.	30, 82, 84, 88-90	Descartes, R.	93
Bosanac, G.	14-15	Despot, B.	15
Bourdieu, P.	102-103	Dewey, J.	100-101
Bowles, S.	102	Dojčinović-Nešić, B.	38
Bremer, F.	28	Donovan J.	34, 41, 59
Brown, Susan, L.	49	Douglas, S. Mapp	31-32
Brstilo, I.	76	Drakulić, S.	30
Budapest, Zsuzsanna E.	6, 59	Duby, G.	4
Burns, L.	33	Echols A.	47
Bušić, J. Eden.	56	Eichner, C. J.	13
Butler, J.	37, 99	Einstein, A.	67

Engels, F.	28-29	Ilich, I.	93
Evans, A.	58	Irigaray, L.	55
Ferreira, M.	73	Ivanović, N.	63
Firestone, Sh.	47-48	Iveković, R.	30
Foucault, M.	45, 53	Iveljić, A.	30
Fourier, Ch.	26	Jabbar, S.	68
Fraisse, G.	26	Jakobović Fribec, S.	6-7
Franković, D.	7, 78	Jambrišak, M.	6-8
Freire, P.	101-102	Jarvis, P.	44
Fridl, E.	4	Jelavić, Ž.	30, 39
Friedan, B.	46	Jelušić, A.	5, 13-14, 17, 20, 46, 52
Frith, G.	55	Jones, J.	68
Fuller, M.	59	Jurić Zagorka, M.	6
Gallese, V.	92	Jurić, H.	52
Garaudy, R.	26	Kahlina, K.	45
Gehlina, A.	92	Kahn, Jack S.	41
Giesecke, H.	93	Kashyap, A.	68
Gintis, H. S.	102	Kašić, B.	30, 90
Giroux, H.	3, 102	Katunarić, V.	17, 29-30, 77
Goodlad, J.	95	Kesić, V.	30
Gough, P.	111	Key, E.	28
Gouze, M.	22	Khotkina, Z.	29
Govedić, N.	39	Khuen-Héderváry, M.	8
Graglia, Carolyn F.	18	Kincheloe, Joe L.	96
Graham, G.	41	Knežević, D.	30
Griffin, C.	44	Koenig, E.	99
Habermas, J.	100	Kollontaj, A.	29
Hall, C.	61	Kovačević, S.	101, 111
Hall, R. M.	73	Kristeva, J.	55
Hanish, C.	44	Lacan, J.	38, 55-56
Haraway, D.	37, 52-54	Lasić, S.	6
Hark, S.	58	Lattanzi, C.	25
Heather, Th.	72	Lausen, S.	72
Heffer, H.	85, 87, 89	Leijonhufvud, S.	28
Hegel, G. W. F.	34	Lengermann, P. M.	85
Heidegger, M.	34	Lenze, L. F.	68
Heler, A.	93	Lenjin, V. I.	29
Henrion, C.	71	Leroux, P.	26
Hoagland, Sarah L.	47	Lešić, Z.	34, 44, 54-55, 57
Holland J.	69	Lindemann Nelson, H.	60
Holy, M.	51	Lindemann Nelson, J.	60
Horebout, S.	17	Lips, H. M.	70
Horkhajmer M.	99	Lloyd, G.	2
Hrvatić, N.	103	Loutfi, A.	6
Husserla, E.	34		
Ignjatović, S.	37		

Luetić, T.	5, 7	Peterson, T. G.	36
Luke, C.	66	Phillips, D.	36
Lundy, Ph.	16	Pinto, T.	71
Majić, D.	5, 13-14, 17, 20, 46, 52	Plant, S.	52-53
Malvi, L.	56	Pličanić Mesić, A.	36, 81
Mamula, M.	30	Pogačić, M.	6
Marić, M.	67	Polić, M.	2, 75, 79
Marilley, Suzanne M.	31	Polok, G.	80
Marx, K.	29	Pomeroy, S. B.	61
Mazzura, Š.	6	Preece, J.	44
McCann, C. Ruth	49	Prijić - Samaržija, S.	11, 39, 76
Measor, L.	110	Proudhon, Pierre J.	26
Metjus, P.	36	Prpić, K.	76
Miler, A.	95	Ratković, T.	5, 13-14, 17, 20, 46, 52
Milharčić-Hladnik M.	110	Ray, K. N.	72
Mill, J. S.	26-27	Rich, A.	47, 65, 70, 75
Millet, K.	35, 44	Richards, A.	3
Mirković, I.	52-53	Richardson, D.	15, 55, 63-64
Mladenović, L.	30	Rihtman - Auguštin, D.	6, 67
Morgan, L. A.	10	Ritzer, G.	85
Mott, L.	31-32	Rizzollati, G.	92
Mrvar, P.	17	Robinson, V.	15, 55, 63-64
Mušanović, M.	12, 91, 109, 111-112	Rose, J.	55
Nedović, S.	13, 16, 21, 25, 33	Rossi, A.	71
Neimarlija, L.	55	Rouz, J.	37
Nenadić, M.	79	Ryan, B.	58
Nicholson, L. J.	37, 48, 53	Rydz, M.	68
Niebrugge-Brantley, G.	85	Sandler, B. R.	73
Obrenić, D.	20	Sanger, M.	33
Ofen, K.	21-23	Sarnavka, S.	30
O'Higgins J.	45	Sartre, J. P.	34-35
Oraić - Tolić, D.	56	Scering, G. E.	69
Ortner, Š.	19	Seidel, M. A.	21
Owen, R.	25	Seung Kyung, K.	49
Pankhurst, Ch.	20	Sheldon S.	69
Pankhurst, E.	20	Shor, I.	95
Pankhurst, S.	20	Showalter, E.	38, 55
Papić, Ž.	4, 19, 77	Sikes, P.	87
Parry, S. C.	12	Simona, S.	26
Patricia, A. C.	47, 60	Skeggs, B.	103
Paul, A.	33	Skelton, Ch.	63-64
Perrot, M.	4, 26	Sklevicky, L.	4, 6, 19, 30, 68
Pešut, J.	30	Smith, B.	15
		Solans, V.	47

Spasić, D.	80
Stanton, E.	31-33
Stone, L.	32
Špehar, A.	47
Tanesini, A.	9
Tivadar, B.	17
Tomić, M.	80
Tristan, F.	25
Truhelka, J.	6-7
Turk, M.	11, 76
Valković, M.	3, 28
Vladović, N.	23
von Hippel, Th. G.	25
Vrcelj, S.	17, 112
Weeks, J.	83
Weiner G.	110
Weiniger, O.	28
Weisberg, D. K.	58
Wennarås, C.	72
West, R.	59
Wickerhauser, N.	7
Wilding, F.	53-54
Williams, J.	73
Willis, E.	47
Wittig, M.	46
Wold, A.	72
Wollstonecraft, M.	23-24
Woloch, N.	5
Wood, J. T.	68
Zaharijević, A.	5, 13, 20, 34, 46
Zedler, P.	99
Zlatar, A.	6, 31, 55
Žigo, L.	48, 62
Žižek, S.	55
Žnidarić-Žagar	64, 78

KAZALO POJMOVA

Afroamerikanci/e	50	ekskluzija	94
American Women Suffrage Association	32	emancipacija	2-3, 30, 42, 94, 113
androginom	68, 84, 97, 100	emocionalni kapital	103
anoreksija	38-39, 93	epistemologije	7, 9, 12, 15, 76, 87, 96, 99
Antifašistički front žena	30, 39	- ženske	87
B.a.b.e.	15, 35-37	etika brige	60, 78
biološka kategorija	18	feministička pedagogija	12, 69, 76, 82-87, 91-92, 94-100, 104, 106, 112-113
biološki determinizam	38-39, 93	feminizacija	73, 75, 77, 79, 95, 103, 110, 111
bulimija	39	francuska revolucija	21-23
čarape		Gender-Doing ((Iz)gradnja roda)	12
- crvene	47-48	getoizacija	48
- plave	47-48, 62	glass ceiling (stakleni strop)	10-11, 76
- podrške	47	"grass root"	3
Dakarski okvir djelovanja	67	heteroseksualnost	36, 45-47, 59, 88
Declaration of Sentiments	31	homoseksualnost	29, 45-46, 88
Deklaracija o ravnopravnosti žena i muškaraca	9	humanizam	75
Deklaracija o pravima čovjeka i građanina	22-23	identitet	
Deklaracija o pravima žene i građanke	22	- spolni	12, 14, 26, 57, 104
diskriminacija	8, 10, 14, 17, 30, 39, 40, 44-45, 48, 52, 58, 66, 68, 72-73, 75, 82, 84, 87-88, 90, 102, 110-111	- rodni	12, 88, 105,
domaćica	17, 28, 62, 75, 84	- seksualni	104, 106, 107, 112
Drugi val feminizma društva	33-34	- istrгани	37
- muška	93	- ženski	97
- znanja	9, 70	ideologija kućanstva	63, 77
- patrijarhalna	84, 93	inkluzija	94
egzistencijalizam	87-88, 104, 111	kastracija	56-57
		kiborg	37, 53
		Kirche, Kuche, Kinder	33
		kritička pedagogija	95-96, 98-102
		lezbijke	15, 45-47, 60, 85-88

libertarijanstvo	49	seksualnost	2, 18, 20, 26, 33,
ljepljivi pod	10, 75		36, 44-45, 48, 53,
majčinski zid	73		54, 64, 80-81,
maskulinizacija	59, 75, 80-81, 94		83-84, 86, 88,
"muški kurikulum"	64		90-91, 96-100,
National Women Suffrage Association	32		103-107, 109-110, 112-113
obrazovanje		sestrinstvo	17, 46, 48
- istospolno	5, 12	socijalizacija	15, 35, 55, 63, 67,
- dječaka	5		79, 82, 94, 105,
- djevojčica	23, 61, 68, 97		108, 109, 111
osobne teorije	87	spol	4, 12, 28, 34-37,
Pekinška deklaracija	66		87-89, 111
politika seksualnosti	54	- ravnopravnost	11
politika tekstualnosti	54, 55	- nejednakost	9, 35, 68-69
pravci feminizma		spolni zapis	69
- black (crni)	50, 51, 85	STEM	71-72
- bijeli	50	stereotipi	9, 11, 38, 44, 49,
- cyber	36, 37, 52-54		67, 71, 79, 110-111
- Dianic	58-59	subjekt	7, 15, 17, 35-37,
- radikalni	41, 44, 46, 48, 58,		53, 55-56, 82, 90,
	98		95, 97, 99-100,
- socijalistički	41-42		102-103, 106, 108
- liberalni	49-50	sufražetkinje	20-21, 33
- lezbijski	45-46, 85	supruga	2, 4, 9, 30, 61, 84
- eko	51-52	tijelo	9, 33-34, 37, 39,
- kulturalni	59		52-53, 55, 64, 105
- psihoanalitički	54	Treći val feminizma	36
- anarho	49	učiteljice	3, 6-7, 62, 73, 77-
- "Uradi sam"	57		80, 95, 111
- konzervativni	58	womanist	51
predrasude	48, 68, 73, 110, 111	zahtjevi feminizma	
Prvi val feminizma	20	- normativni	14
queer teorija	36, 81, 99	- deskriptivni	14
rod	10-11, 15-16, 18,	zakon oca	56
	29, 35-38, 43-45,	"značajni Drugi"	108
	47, 52-55, 58, 64,	znanstvenice	67, 76, 99
	66, 68-69, 74, 77,	žena	
	81-85, 87-91, 93,	- podčinjena	47, 90
	96, 99, 102-105	- oslobađanje	48-49, 57, 101
ružičasta napast	46	- udana	4, 78
ružičasta varalica	46	- neudana	4
seksizam	12, 46, 57-58, 68-	- obojene žene	36
	69, 112	- obespravljene	3, 43, 82, 95, 97,
			106
		- "nove žene"	8

- „stare žene“	8
ženski kurikulum	64
žensko pismo	51, 55, 57
žensko pitanje	6, 15, 21, 25, 29, 81-82, 90